

Z. Karvalics László
Információ, tudás, társadalom, gazdaság,
technológia: egy egységes terminológia felé

Terhi Rantanen
Az üzenet maga a médium
Interjú Manuel Castellsszal

Ernest J. Wilson III
A vezetés dinamikája és különböző formái
a tudástársadalomban: a „gyémántmodell”

Ajit K. Pyati
WSIS: Kinek a víziója az információs társadalomról?

Információs Társadalom

2005. V. évfolyam 4. szám

Információs Társadalom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Alapítva 2001-ben

Szerkeszti: Pintér Róbert – főszerkesztő
Horváth Andrea
Rohonyi András

A Szemle című rovat szerkesztői: Berényi Eszter és Wild Judit

Lapterv: Szépkilátás Stúdió

Kiadja:

Az INFONIA (Információs Társadaloméért,
Információs Kultúráért) Alapítvány – Gondolat Kiadó a
Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács együttműködésével

Szerkesztőbizottság: Nyíri Kristóf – elnök

Adam Tolnay
Alföldi István
Berényi Gábor
Demeter Tamás
Kolin Péter
Lajtha György
Mimi Larsson
Molnár Szilárd
Patrizia Bertini
Pintér Róbert
Prazsák Gergő
Székely Iván

A szám megjelenését az NCA és az NJSZT
támogatta

Szerkesztőség: 1111 Budapest, Stoczek u. 2–4. 1. em. 108.

Tel.: 463-2526 fax: 463-2547

e-mail: infarsfolyoirat@infonia.hu

Megrendelhető a Gondolat Kiadónál

Tel.: 486-1527

e-mail: gondolat@gondolat.axelero.net

Éves előfizetési díj: 2800 Ft

Készült az Erfo Kft. Nyomdaüzemében

Felelős vezető: Horváth László

ISSN 1587-8694

Bevezető

Z. Karvalics László

Információ, tudás, társadalom, gazdaság, technológia: egy egységes terminológia felé

Az információs társadalommal kapcsolatos kifejezések egyre inkább olyan szerkezetben és olyan tartalommal jelennek meg, amelyek a tisztázás helyett már mostani állapotukban is inkább nehezítik a megértést és a párbeszédet, az uniós dokumentumok szóhasználata pedig kifejezetten elmélyíti a fogalmi zűrzavart (következetlenül és esetlegesen használják az információs társadalommal kapcsolatos szócsaládot). A tanulmány bemutatja, hogy egy leegyszerűsítő és leszűkítő (a távközlésre és a számítástechnikára fókuszáló, eredeti jelentésétől mérföldekre távolodó) „információs társadalom” fogalommal szemben teljes joggal vetődött fel az igény a valódi, az oktatás, a tudomány, az innováció, a tartalom (content), a kultúra felől bejárható dimenziókat tükröző kifejezésre. Amellett érvel ugyanakkor, hogy nem sikerült a jelentéstöbbletet a tudáshoz kötődő új kifejezésekkel érzékeltetni, az értelmezések továbbra is önkényesek. Nem meglepő, hogy ezek után visszatérést javasol az „információs társadalom” fogalmának eredeti, komplex, paradigmaticus, holisztikus értelmezéséhez.

7

Terhi Rantanen

Az üzenet maga a médium

Interjú Manuel Castellsszal

Terhi Rantanen, a Londoni Gazdaságtudományi és Politológiai Intézet (*London School of Economics and Political Science, LSE*) munkatársa és a *Global Media and Communication* című új szakfolyóirat alapító szerkesztője 2005 februárjában készített interjút Manuel Castellsszal a Katalóniai Nyílt Egyetemen, Barcelonában. Castellst olyan tudósként mutatta be lapja olvasóinak, aki „az információ korának széles körben a legkiválóbbként elismert elemzője”, s akinek fő művét, „Az információ kora” című trilógiát Karl Marx és Max Weber műveivel szokták összemérni. Mélyenszántó megjegyzésekkel tűzdelt, érdekfeszítő beszélgetésük az alábbi főbb témákra terjedt ki: a hatalmi viszonyok és a kommunikációs technológia; Eco, Innis és McLuhan hatása; a hálózati modellek hatásai a kommunikációs modellekre; a hálózati társadalmak nem nyugati modelljei. Castells a következőkkel zárta le az interjút: „A hatalomért folyó harc valójában az értelmünkért folyó küzdelem, az értelmünk pedig kommunikációs környezetben funkcionál. A kommunikáció – társadalmunk jellegéből fakadóan – a társadalomtudományok összességének a központi kutatási területévé vált.”

18

Ernest J. Wilson III

A vezetés dinamikája és különböző formái a tudástársadalomban: a „gyémántmodell”

Az információs társadalom vagy tudástársadalom strukturális összetevőivel bőséges szakirodalom foglalkozik, a vezetés elemeiről azonban kevés szó esik. Ez az esszé a tudástársadalom olyan meghatározásából indul ki, miszerint az strukturális, hálózati és vezetési elemekből épül fel, és ez utóbbiakra koncentrál, amelyeknek a lényegét Wilson a kormánytisztviselők, a magánszférában

működő menedzserek, a kutatók és a civil társadalom aktivistái között kialakult kölcsönhatásokban látja. Ezek az „információs bajnokok” – egymással négyoldalú (gyémántszerkezetű) viszonyrendszerben összekapcsolódva – együttesen hozzák létre az információs forradalmat az internetre épülő és a hozzáadott értéket növelő más tevékenységeikkel. Brazíliában, Kínában, Ghánában és más országokban végzett terepkutatásai alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy minél robusztusabb a „gyémánt” több dimenzióban is, annál sikeresebb az IKT-szektor teljesítménye. A helyi társadalmi architektúra megújulása innovációt terem a technológiai infrastruktúrában is.

30

Juhász Lilla – Pintér Róbert

Az információs társadalomért tevékenykedő civil szervezetek társadalmi beágyazódása és megítélése a fejlesztésekben érdekelt csoportok szemszögéből

Az INFONIA Alapítvány 2005 tavaszán összetett kutatási programot indított a magyarországi civil szervezetek körében. A tanulmány ennek a kutatássorozatnak a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések formájában lebonyolított részét ismerteti és értékeli. A beszélgetések a magyar információs társadalom fejlettségéről és főbb problémáiról szólnak, s feltárták a meghívott kulcsszereplők nézeteit arra vonatkozóan, hogy Magyarországon kik tehetnek a legtöbbet az előbbre jutásért ezen a téren, és a civil szervezetek milyen szerepet játszhatnak a folyamatokban. A kutatás legfontosabb megállapítása, hogy az egyes szektorokban azonosítható „szereplővilágok” közötti kötőanyagot éppen azok a civil aktorok, legfőképpen a „félíg civilek” adhatják, akiknek átjárásuk van a szereplővilágok között, mivel egyidejűleg többszörös identitásuk van.

50

Ajit K. Pyati

WSIS: Kinek a víziója az információs társadalomról?

Az ENSZ és a Nemzetközi Távközlési Unió az információs társadalommal foglalkozó világ-csúcstalálkozó (*World Summit on the Information Society* – WSIS) létrehozásával hozzájárult az „információs társadalommal” kapcsolatban jelenleg folyó diskurzushoz. Ez a tanulmány azt elemzi, hogy a WSIS mit ad hozzá ehhez, különös tekintettel arra, hogy a csúcstalálkozó milyen „víziót” tett magáévá az információs társadalomról és a globális „digitális szakadékról”. A tanulmány módszere a WSIS két fő dokumentuma, az Elvi nyilatkozat és a Cselekvési terv átfogó, kritikai tartalomelemzése. A tartalomelemzés felhasználja a diskurzusanalízis és az ideológiai kritika módszerét, kvantitatív és kvalitatív eljárásokat alkalmazva. Az elemzés eredménye azt mutatja, hogy a WSIS teljesen utópisztikus technikai determinista képet fest az „információs társadalomról”, amely túlegyszerűsíti és általánosítja ezt a komplex jelenséget, amelyről egyelőre nem alakult ki konszenzus.

72

Vörös Zsófia

A virtuális és geográfiai terek tulajdonságainak hatása a közösségekre

Az információs társadalom kommunikációs technológiái a megszokott térbeli és időbeli korlátok ledöntésével újfajta viselkedést tesznek lehetővé a társadalmi interakciók során is. Az információs technológia mai világában hipertextes szerveződésen alapuló olyan külső téri reprezentációk

jelennek meg, melyek új, online közösségeknek otthont adó társadalmi környezetet teremtenek. Ma már igen sok tudományos kutatási eredmény bizonyítja, hogy a kibertér nemcsak az információáramlásban játszik nagy szerepet, hanem mind az *online*, mind pedig az *offline* társadalmi kapcsolatok alakulását is jelentősen befolyásolja. A cikk mellett érvel, hogy kevésbé valószínű azoknak a félelmeknek a beigazolódása, amelyek a kiberközösségeknek az együtt élő közösségekre gyakorolt egyoldalú, és a technológiai fejlődéssel egyre erősödő szétziláló hatásával kapcsolatban gyakran megfogalmazódnak. Az együtt élő közösségek és a geográfiai helyek kibertéri entitásokkal történő lényegi helyettesítése egyelőre, a jelenlegi technológiák biztosította „hely” és „jelenlét” mellett negatív utópiának tűnik.

92

Mayer Erika

Új típusú fogyasztóvédelem a felhasználók érdekében

A tanulmány a fogyasztóvédelemnek az Amerikai Egyesült Államokban és az Európai Unióban tetten érhető jogi és szervezeti változásain keresztül arra világít rá, hogy az új típusú technikák, az információs társadalom kihívásai mennyiben formálják át a fogyasztóvédelem hagyományos szemléletét, és hogy a normatív, állami irányítás helyett mennyire előtérbe kerül a piaci szereplőktől, a szolgáltatótól és a fogyasztótól független harmadik, civil szervezeti formában működő szereplő közvetítő, vitarendező szerepe. A hagyományos „végfelhasználó” mint fogyasztó kategóriája helyett az ennél szélesebb, adott esetben a szolgáltatási folyamat közbülső pontján helyet foglaló közvetítő szolgáltatót is magában foglaló „felhasználó” fogalmát kell az új típusú fogyasztóvédelem fókuszába helyezni. A minden korábbinál kiszolgáltatottabb helyzetben lévő felhasználó önmagában képtelen mindahhoz a szükséges információhoz hozzájutni, amivel tudatosan és megalapozottan hozhatná meg fogyasztói döntését, ezért folyamatos támogatásra van szüksége. A felhasználói tudatosság növeli a bizalmat is az új típusú szolgáltatások igénybevétele iránt, a felhasználói bizalom pedig alapvető sarokpontja az információs társadalomnak, és ezáltal a fejlődésnek is.

105

Galántai Zoltán

Szabad adatok, védett adatok

Szerkesztette: *Szabó Máté és Székely Iván*

A két ismert adatvédelmi szakember által szerkesztett tanulmánykötet egyfelől a privacy témájával, vagyis az egyén információs önrendelkezésének aktuális kérdéseivel foglalkozik, másfelől pedig azzal, hogy milyen információs garanciák vannak (vagy kellene, hogy legyenek) a közzféra átláthatóságának, ami „a modern demokratikus jogállamok egyik alapkövetelménye.” A kötetben egyaránt helyet kaptak elméleti és „empirikus indíttatású” írások, amelyek hazai és külföldi példákon keresztül járják körül a jogi szabályozással, a menedzsmenttel és a technikai kérdésekkel kapcsolatos problémákat. A szerzők között hazai és nemzetközi viszonylatban is neves szakértők mellett gyakorló informatikusok és PhD-hallgatók is találhatók.

118

Balogh-Sárközy Zsuzsanna

Armand Mattelart: Az információs társadalom története

Armand Mattelart számos könyve és publikációja közül „*Az információs társadalom története*” olvasható elsőként magyarul, amely nemrégiben jelent meg a Gondolat–Infonia gondozásában. A francia közéletben aktív szerepet vállaló párizsi professzor kötete nyomán az olvasó betekintést nyer az információs társadalom fogalma köré tapadó hiedelmek, mítoszok és ígéretek múltjába és jelenébe. A rendkívül tartalmas és információgazdag munka a civil szféra újraértelmezett szerepvállalásának szükségességét hangsúlyozza, ami a piac és a technológia által meghatározott világméretű játszmában egyre sürgetőbbé válik.

123

Hendlein Teréz – Prazsák Gergő

A hálózati társadalom receptje. Gondolatok Manuel Castells „A hálózati társadalom kialakulása” című könyvéről

A Gondolat–Infonia kiadásában az idén újabb hiánypótló könyv jelent meg „*Az információs társadalom klasszikusai*” sorozatban. A tavalyi két, ma már klasszikusnak számító kötet (Beniger, Mattelart) után immár Castells nagy ívű trilógiájának („*Az információ kora – Gazdaság, társadalom és kultúra*”) első kötete is elérhető magyarul. „*A hálózati társadalom kialakulása*” címet viselő, vas-kos munkát Castells korunk egyik legfontosabb társadalomszervező elvének, a hálózati paradigma bemutatásának szentelte. A szerzők végigkísérik Castells főbb megállapításait a hálózati társadalom kialakulásáról. Elemzésükben sorra veszik Castells főbb fogalmait, esetenként aktualizálva mondanivalóját, és bemutatják azt a hálózati világot, amely a modern technológiáknak köszönhetően a társadalom, a gazdaság, a kultúra és a politika, vagyis az élet valamennyi rendszerében jelen van.

130

Kollányi Bence

Az IKT társadalmi felhasználásának perspektívái és stratégiái

A recenzió a Springer kiadónál 2005 nyarán ezzel a címmel megjelent angol nyelvű tanulmánykötetet (*Perspectives and Policies on ICT in Society*) mutatja be. A könyvet az egyik legrégebbi nemzetközi információfeldolgozási szövetség, az IFIP (*International Federation for Information Processing*) „Számítógép és társadalom” bizottságának két tagja szerkesztette. A felkért szerzők regionális bontásban vizsgálják az információs társadalom fejlesztésével kapcsolatos stratégiákat és politikai programokat, majd a legfontosabb etikai és szociális kérdéseket veszik sorra. A tanulmánykötetben helyet kaptak továbbá az információs és kommunikációs technológiák fejlődésének hatására változó munkahelyek és az ugyancsak változó funkciójú otthon viszonyát elemző írások is.

139

Szemle

149

English summaries of the original Hungarian studies

156

Üdvözet az olvasónak!

Újabb lapszám, újabb izgalmas olvasmányok – summázhatnánk röviden a lényegét. Örömkre szolgál, hogy ismét egy javarészt magyar tartalommal megtöltött számot nyújthatunk át az olvasóinknak, amelyben azért persze helyet kapott egy-két fordítás is, a megszokott módon klasszikusoktól, fontos témákról. Friss interjút közlünk például Manuel Castellsszel, amelynek az időszerepességét az adja, hogy Castells nagy trilógiájának első kötete megjelent végre magyarul is – a kötetet külön recenzióban is bemutatjuk. Helyet kapott ebben a lapszámban Ernest J. Wilson III tanulmánya az „információs bajnokokról” és az úgynevezett „gyémántstruktúráról” – az elmúlt időszakban ugyanis szerzőink oly sokszor hivatkoztak erre az elméletre, hogy helyesnek láttuk magához a forráshoz nyúlni és a sokat vitatott modellt közvetlenül a megalkotója szemüvegén keresztül is bemutatni. Egy olyan magyar cikk is olvasható ebben a számban, amely a civil szervezetek társadalmi szerepének vizsgálatához éppen ezt az elméletet használja fel kiindulópontul – a tanulmányokat elolvasva talán izgalmas lesz összevetni az elméletet a hazai gyakorlattal.

Ami azonban talán a legfontosabb, folytatjuk a Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács állásfoglalásával megkezdett témánkat, az információs társadalom mibenlétét, valódi természetét kutatva. Z. Karvalics László vitaindítóját azzal a nem titkolt szándékkal közöljük itt, hogy a következő számban remélhetőleg neves kutatók értékes reflexióit is olvashatjuk majd a kérdéssel kapcsolatban, közelebb jutva ennek a bonyolult és sokszorosán megterhelt fogalomnak a megértéséhez. Természetesen érdeklődéssel várjuk olvasóink hozzászólásait is a vitához: Mit jelent számukra ez a fogalom, milyen értelemben használják a hétköznapokban és a munkájuk során?

Az említetteken kívül külön cikket közlünk az információs társadalommal foglalkozó világ-csúcstalálkozóról (*World Summit on the Information Society, WSIS*). Az Ajit K. Pyati tollából származó írás szorosan kapcsolódik az „információs társadalom” értelmezéséről lapunk hasábjain folyó vitához is, mivel azt vizsgálja, hogy a *WSIS* állásfoglalásai mögött milyen technológiai kép és fejlesztői szemlélet húzódik meg. A cikknek ezen túl természetesen a *WSIS* küszöbön álló, 2005 novemberében Tunéziában sorra kerülő fordulója ad aktualitást.

Végül fontos tanulmányt közlünk a fogyasztóvédelem témájáról is, Mayer Erika tollából, amely talán hozzásegíthet minket az eddignél inkább „felhasználóbarát” magyarországi miliő kialakításához is, továbbá külön cikk foglalkozik a közösségeket a virtuális térből érő kihívásokkal, azzal a hamis mítosszal, amely szembeállítja egymással a „valódi” és a virtuális közösségeket.

Jó szokásunkhoz híven a lapot egy csokor recenzió zárja: Manuel Castells említett művén kívül bemutatjuk Armand Mattelart szintén frissen, ugyanabban a könyvsorozatban megjelent kötetét, amely érdekesen foglalja össze az információs társadalom történetét. Ezenkívül ebben a számban olvasható a kiváló jövőkutató, Galántai Zoltán írása egy adatvédelemmel foglalkozó hazai tanulmánykötetről, valamint az információs és kommunikációs technológiák társadalmi felhasználásának perspektíváiról és stratégiáiról az információfeldolgozás patinás nemzetközi szervezete, az IFIP (*International Federation for Information Processing*) munkatársai által összeállított angol nyelvű tanulmánykötet ismertetése.

A lapot a megújult „Szemle” rovat zárja, amely új nevet is kapott (ezenül ugyanis nemcsak „lap-társaink” köréből merít), és tartalmában-küllemében is megváltozott: rövid tartalmi összefoglalókkal igyekszik felhívni a figyelmet a túlnyomórészt angol nyelvű szakirodalomban megjelenő, témánk szempontjából releváns szakkikre.

Ennyi „kedvcsináló” bevezetés után hadd kívánjak jó olvasást a lap készítőinek nevében:

Pintér Róbert
főszerkesztő

Z. Karvalics László

Információ, tudás, társadalom, gazdaság, technológia: egy egységes terminológia felé¹

Az *információs társadalommal kapcsolatos kifejezések* az új Nemzeti Fejlesztési Terv (Európa-terv) előzetes dokumentumaiban és sok-sok más helyen – a korábbi narratívákön túllépve – olyan szerkezetben és olyan tartalommal jelennek meg, amelyek a tisztázás helyett már mostani állapotukban is inkább *nehezítik a megértést és a párbeszédet*, és nyilvánvalóan még tovább romlik majd a helyzet, ha ezek a divatos fordulatok a média nyelvébe is beáramlanak. Az uniós dokumentumok szóhasználata sajnos ebben az esetben nem igazodási pontokat, standardokat nyújt, hanem kifejezetten *elmélyíti a fogalmi zűrzavart*. A bajt tetézi, hogy a kulcskategóriák érvényességéről, erejéről, fogalomértelmező értékéről és tartalmáról eltérően vélekednek a hazai társadalomtudomány reprezentánsai és szakosított műhelyei, s igazodási pontok híján a nyilvános fórumokon, az elektronikus és az írott sajtóban – sőt, immár az egész közbeszédben – jellemzővé vált a felszínes, végiggondolatlan szóhasználat, elterjedtek az önkényes, kontextus nélküli hobbidefiníciók. A pontatlan, gyakran zavaros fogalomhasználat mögött a legtöbb esetben felkészületlenség, gondolatresttség, következetlenség és végiggondolatlanság áll, amit népszerű, de hamis mítoszok terjesztése, tudáshiány és félreértések tesznek már-már tragikussá. Az alábbi áttekintés talán egy utolsó, kétségbeesett kísérletnek tekinthető annak elérése érdekében, hogy *elfogadott tartalmú és jelentésű fogalmak segítsék a közös gondolkodást*, de azt is eredménynek fogjuk tartani, ha állításainkkal és javaslatainkkal szemben azonos vagy azokat meghaladó súlyú ellenérvek formába öntését eredményezi, és szakmai vitává fejleszti a diskurzust. Jó volna, ha ezt sikerülne viszonylag hamar elérni, ugyanis maguk azok a kérdések, amelyekről ezeket a szövegszerkezeteket felhasználva gondolkodunk, jóval túlmutatnak a terminológia fogalmi tisztázásán, és megvitatásukkal még fontosabb gondjaink megoldásához juthatunk közelebb.

A fentieknek megfelelően először azt mutatjuk be, hogy (már) az Európai Unió dokumentumai (is) következtelenül és esetlegesen használják az információs társadalommal kapcsolatos szócsaládot, majd a helyzeten tovább rontó hazai fordítás- és interpretáció-irodalom alapján elemezzük a kulcskérdéseket, s végül – az alapfogalmak jelentéskörét figyelembe véve – javaslatot teszünk azok megnevezésére és a terminusok általunk helyesnek tartott írásmódjára.

¹ A tanulmány első, 2004 decemberében *online* közzétett változatának kidolgozásakor az EU-dokumentumok válogatásában és elemzésében Élő Gábor volt segítségemre. A tanulmány az Infopark Rt. felkérésére készült.

1. Mit üzennek az EU-dokumentumok?

Ha az EU elmúlt tízegy-néhány évének dokumentumtömegére ráeresztenénk egy nagy teljesítményű keresőprogramot, a „társadalom” kontextusában az alábbi kifejezéseket gyűjthetnénk ki:

- Információs társadalom (*Information Society*)
- Tudásalapú társadalom (*Knowledge Based Society*)
- Tudástársadalom (*Knowledge Society*)
- A tudás társadalma (*Society of Knowledge*)
- Információ- és tudásalapú társadalom (*Information and Knowledge Based Society*)
- A tudásalapú gazdaság társadalmi-gazdasági hatásai (*Socio-economic Impacts of Knowledge Based Economy*)

Ha ez a hat kifejezés hat különböző árnyalatot, minőséget, absztrakciós szintet, kontextust jelentene, akkor nem volna semmi gondunk. Szemmel látható azonban, hogy nem erről van szó. A fogalmak szaporodása mögött három okot vélünk fellelni: az uniós „anyagokat”, dokumentumokat létrehozó (szinte futószalagon gyártó) műhelyek, szakértői csoportok és intézmények *változatosságát*, a kérdéskörre vonatkozó diskurzusok egymástól való *elszigeteltségét* és a hivatalos dokumentumokon keresztül manifesztálódó bürokratikus tisztviselői szóhasználat, illetve az elemző jellegű társadalomtudományi háttérmunkálatok gyakran önkényes szóhasználatuk között fennálló *értelmezési különbségeket*. Mindez nagyrészt arra vezethető vissza, hogy a különféle diskurzusok nem szerveződnek láncba, nem fejlődött ki kellő mélységű vitairadalom, s a szóhasználat nincs programszerűen megvitatta.

Ennek következtében a használt fogalmak egymáshoz való viszonya is változó. A legkorábbi² és leginkább elterjedt kifejezés, ami a fenti hat alapfogalom összes előfordulásának mintegy 80%-át teszi ki, maga az *információs társadalom*. Az ezredforduló óta azonban ez a terminus is egyre többször keveredik valamilyen tudáselőtagú szerkezettel, mintha az adott szövegek alkotói önmagában nem éreznék elegendőnek ezt a kifejezést ahhoz, hogy megfelelően jelölje azt a tartalmat, amiről szólni kívánnak. Ebből azonban – legalábbis a regisztrált „kibocsátás” szintjén – kizárólag következetlenség és bizonytalanság fakad, még a fogalmi szigorra oly érzékeny statisztikai dokumentumokban is. A Közösség statisztikai programjáról szóló határozat³ például preambulumban „a tudás társadalmának felmérésére szolgáló általános keretrendszer kifejlesztéséről” és „a tudásalapú gazdaság társadalmi-gazdasági hatásairól” beszél, miközben a konkrétan megjelölt témák között az *Eurostat* 49. számú témája az „Információs társadalom”. En-

² Az „információs társadalom” elérését elsőként (egy 1980-ban készült dokumentumban) az a közös európai kutatási program ajánlotta központi célul az „öreg kontinens” számára, amely a jövőre vonatkozó növekedési kilátásokat vizsgálta a tudomány és a technológia területén (*Forecasting and Assessment in the field of Science and Technology, FAST*). A Bangemann-jelentés és a 90-es évek közepének az információs társadalommal foglalkozó uniós irodalma tehát nem „megalkotta” a terminust, hanem folytatta a használatát.

³ AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 2367/2002/EK HATÁROZATA (2002. december 16.) a Közösség 2003-tól 2007-ig terjedő időszakra vonatkozó statisztikai programjáról, 2002. 12. 31. Az Európai Közösségek Hivatalos Lapja L 358.

nél is furcsább a helyzet egy 2000. decemberi, az „információs társadalom nyelvi sokféleségét támogató” programot érintő határozatban:⁴ itt a témaelőzményekben még kizárólagosan szereplő „információs társadalom” látszik a megfelelő terminusnak, és maga a dokumentum is ezt használja több tucatnyi alkalommal. Egyetlen helyen azonban már nem elégszik meg ezzel, hanem valamilyen érthetetlen oknál fogva az „információs és a tudásalapú társadalom irányába történő fejlődés” frázisát akasztja le a polcra. Találunk olyan dokumentumot is, amely váltogatva hol ezt, hol amazt a kifejezést használja, ugyanarra a denotátumra utalva és ugyanabban a funkcióban (például „Az Európai Kutatási Térség integrálása és megerősítése, 2002–2006” című dokumentum⁵ a 26. oldalon „információ- és tudásalapú társadalomról”, a 27. oldalon pedig már *csak* „információs társadalomról” beszél).⁶

A bizonytalanság fő oka az, hogy „a tudásalapú társadalom” mint új kategória egyre népszerűbbé vált, és már önálló dokumentumokba, sőt elemző munkák címeibe is beköltözött. Vándorítja jól rekonstruálható: a „tudásalapú gazdaság” kategóriája született meg előbb,⁷ és a jelző innen költözött át a „társadalom” elé, felváltva az elsősorban szakértői anyagokban olykor-olykor feltűnő „tudástársadalom” kifejezést. Arra a kérdésre, hogy miért volt szükség erre a nyelvi innovációra, viszonylag jó válasz adható, ami rávilágíthat a mélyebben fekvő okokra is.

A tudáselőtag mint a fogalom tartalmát leszűkítő értelmezés „ellensúlya”

A Bangemann-érában (a 90-es évek közepén) az *információs társadalom* kifejezés addig leggyakoribb „olvasata”, ami a fogalom tartalmát alapvetően a *távoközlési liberalizáció* felől értelmezte, elkezdett ugyan kibővílni (a hardver-szoftver-rendszer-internet komplexum „beemelésével” felölelve az informatika egész eszköztárát), akusztikájában azonban tartósan a *technológiához kötött* maradt. Hiába lett például Információs Társadalom Igazgatósága (Directorate General XIII., Information Society) az Uniónak, hiába jelentek meg az intézményrendszerben már elnevezésükkel is átfogó értelmű információs társadalom feladatkörökre utaló egységek, szolgáltatások és felületek, a domináns

⁴ A TANÁCS HATÁROZATA (2000. december 22.) a globális hálózatokon található európai digitális tartalom fejlesztését és használatát ösztönző, és az információs társadalomban a nyelvi sokféleséget támogató többéves közösségi program elfogadásáról (2001/48/EK), 2001. 01. 18. Az Európai Közösségek Hivatalos Lapja L 14.

⁵ Kutatási, technológiafejlesztési és demonstrációs egyedi program (2002/834/EK), 2002. 10. 29. Az Európai Közösségek Hivatalos Lapja L 294.

⁶ Elképesztő a felületesség: a lisszaboni célok kapcsán a dokumentumok egyszer arról beszélnek, hogy „az Unió 2010-re a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb *tudásalapú gazdasága* legyen”, máskor a cél már az, hogy „a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb *tudásalapú társadalmává* váljon, megint máskor pedig az, hogy „„Európa *tudásalapú gazdasággá és társadalommá* alakuljon”. (Kiemelés – ZKL.)

⁷ A 60-as évek közepén született „tudásgazdaság” Peter Drucker kategóriája, a legtöbbször mégis Fritz Machlup 1962-ben megjelent munkájához kötik. Az EU-dokumentumokban valószínűleg a Bizottság 2000-ben kiadott közleményében („Innováció egy tudásalapú gazdaságban”) jelent meg először.

kontextus a technológiai maradt, elsősorban a kutatási és fejlesztési keretprogramok informatikai részterülete miatt, amelynek a megnevezése, illetve annak rövidítése (*Information Society Technologies, IST*) vált a leggyakrabban előforduló kifejezéssé.

Ezzel a leegyszerűsítő és leszűkítő (és a fogalom eredeti jelentésétől mérföldekre távolodó) „információs társadalommal” szemben teljes joggal vetődhetett volna fel, hogy épp a lényeg sikkad el benne, hiszen az információs társadalom valódi dimenziói nem a távközlés és nem is a számítástechnika körül keresendők, hanem az *oktatás, a tudomány, az innováció, a tartalom (content), a kultúra felől járhatók be*. Csakhogy a fogalomhasználat „aktualizálása”, „frissítése” nem az értelmezés rendszerszintjén folytatott tisztázó vitákkal ment végbe,⁸ hanem verbális partizánakciókkal. Azzal párhuzamosan, ahogy a „tudás” mind többször tűnt fel releváns kontextusként,⁹ szerencsésnek és *indokoltnak tűnt a jelentéstoppletet a tudáshoz kötődő új kifejezéssel érzékelteni*. Ilyen a nyelvnek, ennek az eleven, élő, önteremtő rendszernek a természete: ha a kifejezés és a kölcsönös megértés gátját látja egy kifejezésben, azonnal „riválist” teremt, amely beáramlik a nyelvhasználat közösségi terébe, és a mindennapok kommunikációjában vág magának medret – vagy elillan nyomtalanul, ha nem fogadja be a beszélőközösség.

A fogalmi megsokszorozódás tehát valójában *viisszatérési kísérletnek tekinthető az „információs társadalom” fogalmának eredetileg komplex, paradigmátikus, holisztikus értelmezéséhez*. A baj az, hogy ezt a váltást sem a tudatosság, a mérlegelés, a választás, az érvek talaján álló reflexió alapozta meg, hanem egymástól független „verbális innovációs centrumok” lassan összefonódó és egy irányba mutató fellépései. Emiatt nem sikerült megoldani az alapkérdést sem: *az értelmezések továbbra is önkényesek, ki-ki továbbra is mást-mást ért az egyes kifejezéseken*. Sőt, a helyzet talán még rosszabb lett, hiszen a jelentések banális funkcióváltozása mögött egyre több esetben jelenik meg tudományos megalapozás igényével fellépő, ideologikus természetű magyarázat, amely „levezeti”, hogy a *tudásalapú társadalom* vagy *tudástársadalom* miért és mennyiben „több” az információs társadalomnál.

A kérdés így a definíciós sáncháború szintjére süllyed: valaki megad egy meghatározást, miszerint az információs társadalom ez és ez (lehetőleg minél többször használva az „információs folyamatok” és „információs technológiák” kifejezéseket), majd bemutatja, hogy mennyivel mélyebb és árnyaltabb képet kapunk, ha tudásfolyamatokról és tudástechnológiáról beszélünk, következésképpen a *tudástársadalom* kifejezés mennyivel „előrehaladottabb” állapotot jelöl, mint az *információs társadalom*. Ráadásul még ez a vitairódalom sem egységes. Egy címében is a jövőre és az előrelátásra utaló dokumentum szerint „*az információs társadalom a tudástársadalom egyik alkotóeleme, ami nem meglepő, hiszen az információ a tudás egyik összetevője*”.¹⁰ Mások szerint a *tudástársadalom felváltja, „felülírja” az információs társadalmat* mint túlhaladott előzményt. A vita parttalaná válik: *minden állítás arra vezethető vissza, hogy ki mit tart információs társadalomnak*. A szakirodalmi előzményektől, a korábbi kontextusoktól teljesen függetlenül bárki bármikor

⁸ Talán a lobbibrnyékoktól való félelem miatt: a másodlagos jelentések, értelmezések mindig „veszélyeket” idéznek fel.

⁹ A leginkább emblematikusan talán „A tudás Európájáért” elnevezésű programban és az ahhoz kötődő kiegészítő akciókban.

¹⁰ „Handbook of Knowledge Society Foresight p. 5. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. <http://www.eurofound.ie/publications/files/EF0350EN.pdf>

bejelentheti az igényét a saját definíciójára, s így az *információs társadalom* mint terminus technicus folyamatosan diszkontálódik. Azt ugyanis már a közbeszéd semmiféle torzulása sem indokolhatja, hogy az önkényes, szubjektív definíciók egészen idáig eljussanak:

„*Információs társadalom még sehol sem alakult ki. A nagy hatalmú vállalatok egy vízióról, pontosabban annak csupán az előnyeiről tartanak előadásokat, készítenek propagandaanyagokat. Az információs társadalomnak a propaganda által kivetített képe jó szándékot feltételezve tévedésnek minősíthető, hatalmi érdekek érvényesülése esetében azonban a kábítószerekhez hasonló lassú mérgezési folyamatnak tekinthető. Az információs társadalom képe egy speciális érdekeket szolgáló utópia.*”¹¹

Az információs társadalom „naiv” és neofita definíciói – az „információ” szó jelene miatt – abból indulnak ki, hogy ebből kell levezetniük az új minőséget. Íme egy tipikus példa az „E-menedzser online”-től:

„*A gazdasági élet változása és az Információs Technológia (sic!) robbanás szerű (sic!) fejlődése következtében, politikai-társadalmi korlátozás nélkül egyre több ember számára válik lehetségessé az otthoni, munkahelyi vagy mobil számítógépen és mobiltelefonon keresztül a naponta bővülő információtömeghez való hozzáférés. E jelenségek az élet minden területét átalakítják, gyökeresen megváltoztatják az egyén társadalomban elfoglalt helyét, az így kialakuló új társadalmi struktúrát nevezik Információs Társadalomnak.*”¹²

Nem kérdés: bárki dobhat olyan definíciós követ a Dunába, amit onnan a legbőlebbek sem szednek ki. Az a kérdés, hogy az autodidakta teoretikusok vajon miért nem szembesülnek a tárgykor irodalmi hagyományával, ami mostanra „information society studies” címen, sok-sok tankönyvvel, kézikönyvvel tenné lehetővé az elmélyült tájékozódást?

Első lépés: az információs társadalom fogalmi „megtisztítása”

Az *információs társadalom* 1961-től, születése pillanatától kezdődően közel negyven éven keresztül nem jelentett mást, mint az „ipari korszaknak”, „ipari civilizációnak” nevezett nagy történelmi paradigmát (korszakot, gazdaság- és társadalomszerveződési módot) felváltó új minőséget. Ennek az új minőségnek a legfontosabb attribútumai:

¹¹ Borsos Károly: Információgazdaság és információs társadalom. *Telecomputer*, 1997. május 5. (2. évf. 9. szám.)

¹² <http://www.emenedzser.hu/infot.htm>

¹³ A dominanciaállapot azt jelenti, hogy az adott szektor átlépi az 50%-os részesedési küszöböt, s ezzel egymaga többet produkál, mint a többi szektor együttvéve. Ezt természetesen mindig megelőzi egy olyan pillanat, amikor az adott szektor már a legnagyobb, de a többiek együttesen még nagyobb „tömeget”, illetve erőket képviselnek.

- az úgynevezett információs és tudásszektor (és az általuk előállított javak, termékek és szolgáltatások) dominánssá válnak¹³ a hagyományos ipari szektorokhoz és a mind kisebb agrárszektorhoz képest – vagyis *a termelés új alapszerkezete*;
- az ebben a szektorban foglalkoztatottak aránya dominánssá válik a többi szektorhoz képest – vagyis *a foglalkoztatottság (és a jövedelmek) új alapszerkezete*;
- az információs és tudásszektor kibocsátása a javak fogyasztásában is dominánssá teszi az idetartozó termékeket – vagyis *a fogyasztás új alapszerkezete*, ami átalakítja a kultúra szövetét is (információs műveltség, információs frástudás, információs- és tudásközpontú világkép).

Az *információs társadalom* tehát már akkor egyértelmű kategória volt, amikor még semmi esetre sem beszéltünk információtechnológiai forradalomról (noha mindenki tisztában volt vele, hogy a technológia az új modell kulcseleme lesz). Az sem volt soha kérdés, hogy szó sincs az információs folyamatokra, információfogyasztásra, információtechnológiára való leszűkítésről: *a korai elméletek fókuszában mindig is az egész társadalmi komplexum állt* (a gazdaságtól a kultúrán át a személyiségig), *az információ és a tudás különböző alakzatainak közös kezelésével*. Ahogy Nyíri Kristóf összegzi egy szép tanulmányában:

„Az információs társadalomban a gazdagság döntő forrásává a tudás válik. Az információs társadalom a tudás szakadatlan, bővített újratermelésének társadalma”.¹⁴

A fogalom tehát *gyűjtőkategóriaként* jött tehát létre, a legáltalánosabb, legátfogóbb értelemben. Egyrészt fogalmi fogódzót jelentett a (globális) korszakváltás idején, másrészt kulcsot adott az egyes országok átalakulásának értelmezéséhez is. A dominanciafeltételek kielégítésével ugyanis *fokozatosan váltak „információs társadalommá” a világ fejlett országai*. (Az Egyesült Államok 1961 körül, Japán néhány évvel később, Európa pionírjai a 70-es évek közepén, a felzárkózók pedig a 90-es évek elején). Az EU-hoz később csatlakozó országok, köztük Magyarország a 90-es évek végére lettek információs társadalmakká. Afrika, Ázsia és Latin-Amerika nagy részén ma még nem információs társadalmakat találunk, de az információs társadalom jellegzetes vonásai – a kirívó egyenlőtlenségek ellenére – szép lassan a maguk képére formálják a globális színpadot.

Az „információs társadalom kiépítésének” feladatai (*information society development*) különös módon akkor lettek politikai programmá,¹⁵ amikor már nem az információs társadalommá válás volt a tét, hanem az információs társadalommá lett nemzetállamok új szakaszba lépett versenyfutásának kellett nevet adni. A politikusok – ott, ahol a stratégiát és a jövőképet tudatosan az információs társadalom paradigmájára építették – egészen az ezredfordulóig pontosan „értették”, hogy az „információs társadalom kiépítését” a költségvetési játszmákban az oktatásnak, a tudománynak, az információs infrastruktúra fejlesztésének, illetve az információs és tudásiparnak adott prioritásként hogyan konvertálják elvi-elméleti kategóriából politikai programmá. Most pedig itt a kihívó, a „tudásalapú társadalom”: vajon segíti vagy összezavarja a tárgyról való gondolkodást?

¹⁴ Nyíri Kristóf: Információs társadalom és nemzeti kultúra. *Replika*, 1998/4 (38. sz.).

¹⁵ Az új szakaszt az 1992. évi szingapúri „Intelligens sziget” programja „nyitotta meg”.

Második lépés: a „tudásalapú” jelző magyarázó erejének elemzése

Mint említettük, a „tudásalapú” jelző a gazdaság – mondjuk így – egyfajta „klaszterezésére” jött létre, és erős funkcionális jelentést hordoz, ugyanis a gazdaság más szegmenseihez képest megkülönböztető értéke van, és viszonylag pontosan körülírja saját értelmezési tartományát. Világosan elkülönül egymástól a *tudásgazdaság* és a *tudásalapú gazdaság* kategóriája is. Az OECD szakanyagaiból összeállítottunk egy olyan, négyelemű fogalmi rendszert, amely alkalmas a tudásgazdaság első szintű leírására. Ennek megfelelően a tudásgazdasághoz tartoznak

- a tudásipari ágazatok,
- a tudásalapú iparágak,
- a tudásalapú piaci szolgáltatások, és
- a tudásalapú nem piaci szolgáltatások.

A *tudásipar* három jellegzetes ágazata a legszélesebb értelemben vett kutatás és fejlesztés állami és magánforrásokból finanszírozott gépezete, a piaci alapon működő oktatásipar, és az üzleti célokra alkalmazott tudástechnológia (tudásmenedzsment, innovációmenedzsment, konzultáció, *coaching*, *auditing*, „fejvadászat” stb.).¹⁶

A *tudásalapú iparágak* a legfejlettebb technológiák alkalmazására épülnek. A „magas és középmagas” (*high and medium-high*) szintet képviselő technológiák közül az OECD-országok érték-hozzáadási ranglistáján 9%-ot kitevő *high-tech* iparágaknak az úrkutatási eszközök és a repülőgépek, a számítógépek és az irodai felszerelések gyártását, továbbá a rádiós, televíziós és egyéb kommunikációs berendezések előállítását, valamint a gyógyszergyártást szokás tekinteni, míg a *tudásalapú piaci szolgáltatások* körébe általában a posta és a távközlés nagy rendszereit, a számítógépes és információs szolgáltatásokat, a pénzügyi és biztosítási szektort és a kiegészítő üzleti szolgáltatásokat, a *tudásalapú nem piaci szolgáltatásokhoz* pedig az állam, az önkormányzatok és a civil szféra által finanszírozott oktatást (és néha az egészségügyet) sorolják.

Létezik azonban egy sokkal egyszerűbbnek tűnő meghatározás, amelynek alapján nem a gazdaságnak azt a részét keresve definiáljuk a tudásgazdaságot, amelyben a tudásfolyamatok meghatározó szerepet játszanak, hanem a társadalmat és annak különböző intézményeit átjáró teljes tudásáramlás (*knowledge flow*) gazdasági viszonyait írjuk le. Ennek megfelelően érdektelenné válik, hogy például az oktatásnak (illetve a tudáselsajátításnak) éppen melyik alrendszerét vizsgáljuk: a sokféleképpen finanszírozott közoktatást, a fokozatosan vagy teljes mértékben piacósított felsőoktatást, a közoktatáson kívüli szervezett felnőttoktatást (tudományos ismeretterjesztés, tanfolyamipar, céges tréningek és kurzusok, céggyetemek) rendszereit, a médián keresztül (oktatófilmek, ismeretterjesztő műsorok segítségével) történő tudásátadást, az internet tudásszerzési célú egyéni felhasználásait, vagy éppen az úgynevezett kerekasztal-beszélgetéseket. Hasonlóképpen érdektelenné válik az is, hogy az új tudást teremtő gondolatok, felis-

¹⁶ Ez utóbbiak közül egyedül a tudásmenedzsment világméretű piacát már 2004-re 120 milliárd dollárt meghaladó érték fölé prognosztizálták.

merések, ötletek és szabadalmak valamelyik közpénzen fenntartott akadémiai kutatóintézetben, vegyes finanszírozású egyetemi szakmai műhelyekben vagy a magánszektor által fenntartott K + F tevékenység részeként, esetleg hobbifeltalálók alkotásai révén jönnek-e létre. A tudásgazdaság ilyen felfogásában maguk a *tudásműveletek, illetve tudásfolyamatok* válnak meghatározóvá:

- az (új) tudás *létrehozása, termelése* (és tervezése, illetve kinyerése a tudásmérnökök tevékenysége révén), amelynek technológiai vetülete az innováció;
- a tudás *átadása* (áramlása, szétterítése, közvetítése, diffúziója, sokszorosítása);
- a tudás és a tudástechnológia (a tudásműveletekre vonatkozó tudás) *alkalmazása* funkcionális rendszerekben.

A két megközelítési mód a szakirodalomban sajnos menthetetlenül összekeveredik. A magunk részéről az első értelmezésre a *tudásalapú gazdaság* terminust, a második értelmezésre pedig a *tudásgazdaság* kifejezést tartjuk elfogadhatónak – vagyis ezek nem szinonimái egymásnak, hanem eltérő megközelítési módokat takarnak!

A *tudásalapú* jelzővel ellátott fogalmak valamennyi definíciójának közös vonása, hogy a „hagyományos” (újra)termelési folyamat hosszú értékláncában mind meghatározóbb lesz a tudásműveletek aránya és szerepe: a nyersanyagok, eszközök és más materiális javak súlya fokozatosan háttérbe szorul az ezerféleképpen megjelenő tudással kapcsolatos műveletek mögött – s evvel dominanciaváltás megy végbe a komponensek között.

Csakhogy a *valóságos fogalomhasználat nem a szakmai értelmezésen alapul*. A mindinkább elburjánzó „tudásalapú társadalom” szó szerkezet voltaképpen jelentése hol ennyi: „*az a társadalom, amelyben felértékelődött a tudás szerepe, s ez sokféleképpen nyilvánul meg*”, hol pedig körülbelül ennyi: „*az a társadalom, amelyben a tudást létrehozó és sokszorosító alrendszereknek (a tudománynak és az oktatásnak), valamint az egyes emberek (és szervezetek, intézmények) által birtokolt tudásnak megnő a szerepe*”. A tudásalapú társadalom kifejezés használatában sehol sem leljük fel azt az árnyalt szerkezeti összetettséget és funkcionalitást, ami a „tudásalapú gazdaság” kifejezés használatában még megvolt. A „hétköznapi” értelmezés nyilvánul meg, a jelző maga esetlegesen keveredett a fordulatok közé.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a teljesen azonos értelmű szinonimák sora. Ingvar Carlsson svéd miniszterelnök egyik megnyilatkozása nyomán a kilencvenes évek elején a „tudástengelyű” jelző volt népszerű: ez eredetileg arra utalt, hogy a svéd stratégia az oktatási rendszerre „fejnehéz”. A társadalom és a gazdaság jelzőjeként gyakorta használatos – többek között az EU-dokumentumokban – a „tudásvezérelt” szókapcsolat is.

Kitérő: tudásbázisú vagy tudásalapú?

Az angol kifejezés (*knowledge based*) pontos magyar fordítása „tudáson nyugvó”, „tudásra épülő”, „tudásra alapozott” volna. Az angol terminust sokáig – röviden és pragmatikusan – a „tudásbázisú” szókapcsolattal fordították, ezt érezve az eredetihez legkö-

zelebb állónak. Amikor azonban egyszer csak a „tudásalapú” jelző vált a legnépszerűbb formulává, elillant az eredeti (és az angol kifejezésben még jól érzékelhető) értelme, ami indokolttá tette használatának kiterjesztését a gazdasági folyamatok felől a társadalmi-kulturális térre is.

A kifejezés ugyanis akarva-akaratlanul a *mesterséges intelligencia irodalmából* kölcsönzött „tudásbázis” szó (*knowledge base*) asszociációs mezejét „lovagolta meg”. A „tudásbázis” eredeti értelme az a felhalmozott, összegyűjtött és algoritmizált tudás volt, melynek segítségével gépi rendszerek „intelligens viselkedést”, az emberi elméere emlékeztető „teljesítménykimeneteket” tudtak produkálni. A jelentésfejlődés során eltűnt a „mesterséges” elem, és a kifejezés a szaporodó tudástárak, a gyors ütemben gyarapodó és megosztható tudás, az intézményi tudáshátterek és adatbázisok világát idézte fel. Innen pedig már csak egy lépés volt a mai, efemer használat. Magyarul mind-ebből sem köszön vissza, de az EU-dokumentumok fordításában még gyakorta ütközünk bele a *knowledge base* pontos megfelelőjeként használt, de magyarul furcsán ható „tudásalap” kifejezésbe.

Kitérő: a tudásalapú jelző használata az EU-dokumentumokban

Az EU terminológiájában ezek a jelzős kifejezések először a gazdasággal foglalkozó szövegkörnyezetben jelentek meg: a trójai faló a *tudásalapú szolgáltatások és alkalmazások* kifejezés volt, s később ehhez csatlakoztak az elkövetkező évek *tudásalapú termékei és gyártási folyamatai*. Jellemző, hogy nemcsak a társadalom, hanem a technológia kontextusában is megindult a jelentés penetrációja, és egyúttal természetesen a kifejezés tartalmának a „fellazulása”, egyfajta „folklorizálódása” is: egy szakanyag a nanotechnológiák és nanotudományok társaként már *tudásalapú többfunkciós anyagokról* beszél.

A jelző a társadalom kontextusában bevett szó szerkezetként először a „Polgárok és kormányzás a tudásalapú társadalomban” elnevezésű programsorozatban tűnt fel, majd a szakértői háttéranyagokban, és később az alapidokumentumokban is lassan minden mást kiszorító fogalmi „parazitává” lett.

Kitérő: ha már használjuk, hogyan fordítsuk?

A hivatalos EU-szövegek fordításakor a hazai szakértők a „tudásalapú” formulát választották, egybeírva – így használja az *Európa-terv* is. A sajtóban azonban ez a jelző gyakran különírva tűnik fel. Az angol eredetiben a két szóelemet összekapcsoló grammatikai viszonyt véleményünk szerint magyarul leginkább a kötőjeles írásmód tudja kifejezni: javasoljuk tehát a „*tudásalapú*” változat használatát. *A magyar helyesírás helyből a különírást preferálná (tudásalapú), ehhez képest mindhárom megoldás elterjedt, és egyik sem helytelen. Hosszú távon maga a nyelvhaználó közösség dönti el, melyik a helyes, és nem egyesek véleménye.*

Összegző megállapítások és javaslatok

1. A mind népszerűbb „tudásalapú társadalom” kifejezés a fogalom hétköznapi értelmezését tükrözi, nem tudományos jelentésfejlődés eredménye (még akkor sem, ha egyre gyakrabban feltűnik tudományos igényű szakmunkákban is).
2. Ilyen értelemben a korábban használt „tudástársadalom” kifejezéssel szemben *nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, így használata teljesen esetleges.*
3. Használatának az „információs társadalom” leszűkítő, primitív értelmezéseivel szemben egyfajta *ellensúlyként való alkalmazása adott értelmet.*
4. Az „információs társadalom” eredeti, gazdag, a „tudás” jelenségcsaládjával kapcsolatos valamennyi szempontra (is) érzékeny fogalmának „helyreállításával” *megszűnik a két kifejezés alternatív, oppozíciós használatának a létjogosultsága*, és a figyelem az üres terminológiai felszínről a valóságban zajló folyamatok mélyszerkezetének megértése felé toldható el. A természetlen, „kinek melyik *buzzword* tetszik jobban” típusú viták helyett így esély nyílhat valódi párbeszédre.
5. A kutatók, az újságírók és a politikusok közös felelőssége, hogy sikerül-e konzekvens, jól alátámasztott és megértett, többé-kevésbé *állandó jelentésű fogalomként* elfogadtatni az „információs társadalom” kifejezést, szembeszállva az annak értelmét diszkontáló, profanizáló, féldilettáns diskurzusokkal.
6. A következetessé tett magyar nyelvű használat ugyan nem hat vissza az Unió terminológiájának „racionalizálására”, ám a kifejezések korábban bemutatott „csereszabatosága” miatt *semmilyen kommunikációs vagy tartalmi gondot nem okoz, ha végleg kikötünk az „információs társadalom” megnevezésnél.*
7. Az „információs társadalom” kifejezéssel a *legkomplexebb, gyűjtőfogalom-természetű jelenség-együttes* definiálható, melynek egyes attribútumait indokoltan és természetesen jellemezhetjük a tudás előtagot tartalmazó kifejezésekkel.
8. Amikor az „információs társadalom” általában már ugyanazt jelenti mindenkinek, akkor kezdődhet a *következő diskurzus: az információs társadalom különféle modelljeinek megértése és versenyztetése*, s ennek alapján azoknak a *döntéseknek az előkészítése*, amelyek révén a magyar információs társadalom *élhetővé és versenyképessé* tehető.
9. A közös kifejezőkészletre, illetve szóhasználatra tehát az alábbiakat javasoljuk:

Átfogó társadalmi kontextusban:	INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM
Átfogó gazdasági kontextusban:	INFORMÁCIÓ- ÉS TUDÁSGAZDASÁG (vagy: A GAZDASÁG TUDÁSSZEKTORA, esetleg később: TUDÁSKLASZTEREI)
Speciális gazdasági kontextusban:	INFORMÁCIÓSZOLGÁLTATÁS, TUDÁSALAPÚ SZOLGÁLTATÁSOK
Speciális menedzsmentkontextusban:	INFORMÁCIÓ- ÉS TUDÁSGAZDÁLKODÁS ¹⁷
Átfogó technológiai kontextusban:	INFORMÁCIÓ- ÉS TUDÁSTECHNOLÓGIA ¹⁸

Z. Karvalics László

Történész, az információs társadalom kutatója. A Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem Információmenedzsment Tanszékének a vezetője, az 1998-ban alapított ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) igazgatója és 1992 óta az Információtörténelem Műhelykurzus vezetője. Az információs társadalommal foglalkozó különféle kurzusok tananyagának kidolgozója, számos szakkönyv és tanulmány szerzője. Legutóbb megjelent könyve: *Bevezetés az információtörténelembe* (Gondolat, 2004). „Kiváló Oktató” (1999), 2000-től Széchenyi-ösztöndíjas. Az információs társadalom témakörében végzett, nemzetközileg elismert kutatásaiért 2004-ben a Magyar Köztársasági Érdemérem Polgári tagozatának Lovagkeresztje kitüntetését kapta. A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács tagja. 2005-ben habilitált az ELTE-n.

¹⁷ Az EU-dokumentumokban leggyakrabban a „tudásgazdálkodás” (*knowledge management*) fordul elő, az „információmenedzsment” (*information management*) kérdései jellemzően informatikai közegben merülnek fel. Távoli „unokatestvérük” az „adatvagyon-gazdálkodás” (*data asset management*). Újabbán mind népszerűbb a „tudásvagyon-gazdálkodás” (*knowledge asset management*) terminus is. Egyelőre azonban tökéletesen elégségesnek tűnik a valamennyi szempontot magába foglaló *Information and Knowledge Management*.

¹⁸ Az EU-dokumentumok is előszeretettel használják az egész világon elterjedt és népszerűvé vált „információs és kommunikációs technológiák” (*Information and Communication Technologies, ICT*) terminust, illetve annak rövidítését (magyarul: IKT). Az, hogy az „infokommunikáció”-kifejezés hogyan jött létre, miért helytelen, és miért volna szerencsés inkább a „tudástechnológia” kifejezést használni, e tanulmány második részének a tárgya, melyben az információ és a tudás, továbbá az IKT, valamint az információ- és tudástechnológia fogalmait járjuk körül. Itt ez utóbbiakat csak a kifejezések teljes rendszerkörnyezetének érzékeltetése érdekében illesztettük a többi szókapcsolat mellé.

Terhi Rantanen*

Az üzenet maga a médium

Interjú Manuel Castells-szal

Manuel Castells Oliván az információ korának széles körben a legkiválóbbként elismert elemzője. Nagy érdeklődést tanúsítanak iránta az egyetemek, a nemzetközi szervezetek, a kormányok, a pályatársak, a diákok, az újságírók, az életrajzírók – és természetesen a *Global Media and Communication* című lap is. Castells évente körülbelül ezer meghívást kap (Ince, 2003: 20), ezek közül ténylegesen csak körülbelül húszat fogad el; havonta átlagosan egy médiainterjút ad, rendszerint *online*, és egy konferenciányitó előadást tart valahol a világon (Annenberg Agenda, 2003: 12). Eddig összesen több mint 300 ilyen *keynote paper* fűződik a nevéhez, 43 országban (Webster és Dimitriou, 2004). Amikor nem a világot járja, idejét mostanában főleg két város között osztja meg, két különböző kontinensen. Los Angelesben a Dél-Kaliforniai Egyetem Annenberg Kommunikációs Intézetében a kommunikációs technológia és a társadalom összefüggéseivel kapcsolatos kutatások irányítója (*Wallis Annenberg Chair in Communication Technology and Society at the Annenberg School for Communication, University of Southern California*), míg Barcelonában a Katalóniai Nyílt Egyetem kutató professzora [<http://www.ascweb.usc.edu/>].

Castells 23 könyv egyedüli szerzője és további tizenöt könyv szerkesztője vagy társszerzője, valamint száznál több, különféle tudományos folyóiratokban megjelent tanulmány szerzője. Fő művét, „Az információ kora” című trilógiát (*The Information Age*, 1996–1998), melynek megírására tizenöt évi kutatómunkát fordított 1983-tól 1998-ig (ebből az utolsó öt év során rákbetegséggel küzdve), Karl Marx és Max Weber műveivel szokták összemérni. Castells mostanra felgyógyult, és a trilógiát, amelynek megjelent a második kiadása is, már húsz nyelvre lefordították.** Újabb könyvei közül kiemelkedik az „Az Internet Galaxis” (*The Internet Galaxy*, 2001), ami eddig tizenöt nyelven jelent meg. Pekka Himanennal közösen írt műve „Az információs társadalom és a jóléti állam: a finn modell” (*The Information Society and the Welfare State: The Finnish Model*, 2002). Legfrissebb munkái „A hálózati társadalom Katalóniában” (*La societat xarxa a Catalunya*, 2003) és „A hálózati társadalom transzkulturális perspektívában” (*The Network Society: A Cross-cultural Perspective*, 2004). Castells a világ egyetemeitől több tisz-

* Szerkesztő, *Global Media and Communication*, London School of Economics and Political Science. Az interjú első megjelenése: Terhi Rantanen: The message is the medium. An interview with Manuel Castells *Global Media and Communication* [1742–7665 (2005) 1:2] Volume 1(2): 135–147.

Copyright © 2005 SAGE Publications (London, Thousand Oaks, CA, New Delhi: www.sagepublications.com)/10.1177/1742766505054629. Az interjú a Sage Publications Ltd. engedélyével jelent meg.

** Régi adósság törlesztéseként a trilógia első kötete („A hálózati társadalom kialakulása”) 2005 júniusában végre magyar nyelven is napvilágot látott a folyóiratunkat is kiadó Infonia Alapítvány és a Gondolat Kiadó gondozásában, az interjú fordítójának közreműködésével. A második kötet megjelenése 2006-ban várható. – *A szerk.*

teletbeli doktori címet kapott, mint ahányat ideje engedett személyesen elfogadni. Tudományos tevékenysége mellett hetenként megjelenő saját rovata van Barcelona *La Vanguardia* című vezető napilapjában.

Castells – társszerzője és felesége, Emma Kiszeljova társaságában – mindenütt otthon van a világon. Egymás között Kaliforniában angolul, Katalóniában pedig spanyolul beszélnek. Kiszeljova, aki maga is fontos tudományos munkát végez (lásd például Kiselyova, 2003) a Dél-Kaliforniai Egyetem Annenberg Kommunikációs Intézetében a Közéleti Diplomáciai Központ (*Center for Public Diplomacy at the Annenberg School for Communication, University of Southern California*) tudományos főmunkatársa, és a Katalóniai Nyílt Egyetemen a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó stúdiumok irányítója. Emma és Manuel *harosije ljuygi* (jó emberek), *con corazón* (szívélyesek), s nagylelkűségük kiterjed az idegenekre is. Kiszeljova elhárította ugyan, hogy őt is kérdezzem, de hozzájárulása gyakran jelen van ebben az interjúban is.

Mind Emma Kiszeljovának, mind Manuel Castellsnak olyan világpolgári vonásai vannak, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy valóban transznacionális kutatómunkát végezzenek. Több nyelven beszélnek, s így képesek átlépni a kulturális és nemzeti határokon. Úgy tűnik azonban, hogy elsősorban érdeklődésük és lelkesedésük az, ami – felfedezési hajlamukkal együtt – arra készíti őket, hogy útnak induljanak és egyre mélyebbre hatolva próbálják feltárni a jelenségek összefüggéseit. A média és a kommunikációs technológia elsősorban angol–amerikai dominanciájú tudományos világában, ahol a kutatások nagy része csupán a Nyugatról és a Nyugatnak szól, Castells és Kiszeljova a kutatók ritka fajtáját képviselik. Sikereik remélni engedik, hogy az angol–amerikai mintákat követő nyugati világon túlmutató érdeklődés fokozatosan polgárjogot nyer a kutatások fősodrában is.

Anarchista, szabadságon?

Az alábbi interjú 2005 februárjában Castells szobájában készült, a Katalóniai Nyílt Egyetemen, Barcelonában. A szoba ablakából csodálatos kilátás nyílik a nagyszerű városra és a Földközi-tengerre. Castells 1942-ben született Valenciában, spanyolul beszélő családban (a család később Barcelonába költözött). Visszatért tehát abba a városba, amely az első otthonai közé tartozott, s ahol diákkorában – főleg politikai okokból – megtanult katalánul (Ince, 2003: 8). Először jogot és közgazdaságtant hallgatott a Barcelonai Egyetemen. Húszéves korában azonban, mivel a Franco-rendszer ellen fellépő diákok közé tartozott, Franciaországba kellett menekülnie. A párizsi Sorbonne Egyetemen 1967-ben doktorált szociológiából és a humán tudományokból. Ekkor a francia hatóságok utasították ki az országból, az 1968. májusi diákmozgalmakban való aktív részvétele miatt, később azonban engedélyezték a visszatérését. 1979-ben a várostervezés és regionális tervezés, valamint a szociológia professzora lett a Kaliforniai Egyetemen, Berkeleyben.

TR: *Elfordult-e a marxizmustól, amikor beszüntette politikai tevékenységét és az Egyesült Államokba emigrált?*

MC: Ennek majdnem az ellenkezőjét mondhatnánk. Ténylegesen akkor szüntettem meg marxistának lenni, amikor – 1975 és 1979 között – politikailag a legaktívabb voltam, és részt vettem a spanyolországi politikai küzdelmekben. Nem az történt, hogy elutasítottam volna az egész elméletet. Akkor szüntettem meg marxistának lenni, amikor felismertem, hogy a legtöbb olyan kérdés, ami engem érdekelt, nem érthető meg a marxizmus segítségével. A társadalmi osztály mint egyetlen elemzési eszköz segítségével nem tudtam megérteni például a nemek problémáit, a városi társadalmi mozgalmakat vagy a nemzetiségek és a nyelvek közötti különbségeket.

Amikor ismét elhagytam Spanyolországot, hogy Berkeleybe menjek, többé már nem a helyes válaszok, hanem a releváns kérdések érdekelték. Politikusabb lettem, amikor elfordultam a marxizmustól. A párizsi szalonokat olyan csodálatos kategóriákkal felfegyverkezve hagytam el, amelyeknek semmi közük nem volt a valósághoz, s ezért elkezdtem inkább a saját megfigyeléseimre támaszkodni.

TR: *El tudná-e mégis fogadni önmagára jellemzőként a „marxista, szabadságon” kifejezést (Rogers, 1994: 263), ahogy Paul Lazarsfeld nevezte saját magát, miután emigrált az USA-ba?*

MC: Nem, kinőttem a marxizusból. Nem vagyok többé marxista. Számomra a mai társadalmi változások tanulmányozásakor az „osztály” a legkevésbé használható fogalom. A San Franciscói Öböl térségében a melegek felszabadítási mozgalmával kapcsolatban folytatott kutatásaim (Castells, 1983) arra készítettek, hogy megkérdőjelezzem, vajon a társadalom megértésében csakugyan az „osztály” tekinthető-e a legfontosabb kategóriának. Amikor San Franciscóban a főáramot képviselő és a szado-mazochista homoszexuális csoportok közötti hatalmi viszonyokat próbáltam megérteni, a legkevésbé hasznos eszköz a marxizmus volt. Ám továbbra is érdeklődöm a társadalmi változások, a hatalmi viszonyok és a technológia iránt, amelyek mind foglalkoztatják a marxistákat is. Az 1960-as évek elején anarchisták voltunk. Ha most választanom kellene, hogy mivel szálljak szembe inkább, a tőkével vagy az állammal, még mindig inkább az államot választanám.

Hatalmi viszonyok és a kommunikációs technológia

Castells nem akarja önmagát a hasonló kérdésekkel foglalkozó más tudósokhoz viszonyítva „elhelyezni” a palettán; ez – mint mondja – nem az ő stílusa. Ezt a szokást a francia tudományos világban tanulta meg nem szeretni, ahol az örökös feudális háborúkban a kutatók gondolatait állandóan összehasonlították más tudósok intellektuális állásfoglalásaival, és megtanulta önmagát sokkal inkább egyfajta önálló mesterembernek tekinteni, aki mindennap tíz órát dolgozik (Ince, 2003: 20). Noha együtt dolgozott a globalizáció számos teoretikusával, köztük Anthony Giddensszel, és baráti viszonyt tart fenn velük, saját álláspontját nem kívánja hozzájuk viszonyítva meghatározni. Mivel azonban a szociológiai tanszéket felcserélte a kommunikációs tanszékkal, amikor Berkeleyből átment a Dél-Kaliforniai Egyetemre, nem tudok ellenállni a kísértésnek, hogy megkérdézzem tőle, vajon egyetért-e Giddensszel, aki őt a kommunikációs technológia megszállottjaként írta le.

MC: Nem, nem értek egyet ezzel. Pályám kezdete óta mind a mai napig ugyanazoknak a dolgoknak a megszállottja vagyok, ezek pedig elsősorban a társadalmi változások és a hatalmi viszonyok. Mindig először a fennálló hatalmi viszonyokat veszem szemügyre, azután pedig az alapvető társadalmi változás forrásait. Ennek nem kell feltétlenül progresszív társadalmi változásnak lennie, lehet bármilyen társadalmi változás. Annak az oka, hogy mélyen érdeklődöm a kommunikáció iránt, abban áll, hogy a hatalom a modern korban a média és a kommunikáció útján fejeződik ki. A modern kommunikációs technológiák vizsgálatát kitűnő módszernek tartom a hatalmi viszonyok tanulmányozásához, mivel éppen ez az a terület, ahol a hatalom székel.

TR: *Nos, mivel bevallotta megszállottságát a média és a kommunikációs technológia hatalmát illetően, mondhatnánk-e, hogy Önt a kommunikációs technológia jobban érdekli, mint a média? „A hálózati társadalom kialakulása” című könyvében (The Rise of the Network Society, 1996) számos utalás található a médiára, de főleg a kommunikációs technológia fogalmát használja.*

MC: Pontosan így van, mivel a média csupán a kommunikációs technológiák egyik alfaja, bár felöleli a kommunikáció valamennyi formáját. Az internetet például eleinte nem sorolták a „média” körébe, mostanra azonban már egyértelműen oda tartozik.

Azoknak a változásoknak a magyarázatára, amelyek lezajlottak, megvannak az új szavaink, például az „új média” vagy a „multimédia”. Egyetlen médiumot sem tudunk többé megérteni a nyelv és a kölcsönhatások figyelembevételével, vagyis multimodális feldolgozás nélkül. A különféle kommunikációs technológiák között egyre szorosabbá váló kapcsolat és valós idejű interaktivitás áll fenn, még akkor is, ha a televízió az televízió, és a rádió az rádió. Ma egyértelműen a média és mindenfajta kommunikációs technológia integrációja felé haladunk. Mindezek mélyen összefüggenek egymással.

TR: *Akkor az új helyzet leírásához talán egy új szóra lenne szükségünk?*

MC: Annak érdekében, hogy a dolgokat ne tegyük túl bonyolulttá, szeretek egyszerű szavakat használni, ilyen például a kommunikációs technológia. Beszélhetünk multimodális kommunikációról, mindenféle kommunikációt ideértve.

TR: *Amikor azonban a médiát és a kommunikációs technológiát vizsgáljuk, úgy tűnik, hogy a kettő elkülönül egymástól. Vagy a kommunikációs technológia, vagy a média által közvetített tartalom érdekel bennünket, és ezt a két dolgot nehéznek tűnik kombinálni. Ezt Ön problematikusnak találta?*

MC: Ez valóban problémát jelent. A válasz az interdiszciplináris, interaktív és kooperatív kutatás. A technológiára való utalások nélkül lehetetlen írni a telekommunikáció bármely formájáról. Ha nem értjük, hogy a papírt hogyan használták Kínában vagy a középkori Európában, nem érthetjük meg a telekommunikáció más formáit sem. A kommunikációs módok szerepet játszanak a nyelv és a nyelvtudomány, valamint a politikai ismeretek és a műszaki tudás alakulásában egyaránt.

Az interdiszciplinaritás azonban önmagában még nem elegendő. Az interdiszciplináris megközelítés is elfogadja a tudományágak között húzódó határokat. Inkább – a francia filozófiai zsargon használva – témaközi vagy témák szerinti megközelítést mondanék. Úgy értem, hogy különféle témákról van szó. A technológia témájának megvan a maga igen specifikus logikája. A médiakonglomerátumok által az életünk fölött gyakorolt ellenőrzés témájának is megvan a saját speciális ismeretköre, tudástartománya. Nem érthetjük meg, hogy mi folyik a gazdasági konvergencia mai világában, ha nem értjük a technológiát. Ha nem értjük a gazdaságot, akkor nem érthetjük meg, hogy az emberek – különféle műszaki megoldások alkalmazásával – keresik a reklámpiar mint a televíziót eltartó pénzügyi forrás megkerülésének a lehetőségeit, és hogy a televízió ennél fogva azért változik, mert az egész iparág változik. Végző soron a technológiai változások ahhoz a helyzethez vezetnek, hogy a hirdetőik üzenetét a műsorok tényleges tartalmának kell hordoznia.

Korai hatások

TR: *Hogyan és mikor kezdett érdeklődni a telekommunikáció iránt?*

MC: Eredetileg ez a technológia iránti érdeklődéssel kezdődött. A párizsi PhD-disszertációm már a *hi-tech* vállalatok ipartelepeinek a városban való elhelyezkedésével foglalkozott (Castells, 1972a). A kommunikáció témája jóval később jött, az új számítástechnikával, ami gyorsan fejlődött – a szoftverektől az internetig és a távközlésig. Az 1980-as években a Szilícium-völgyben végbement új technológiai változások alkalmat adtak számomra, hogy tovább folytassam korábbi kutatásaimat a *hi-tech* létesítmények elhelyezési stratégiáival kapcsolatban. A következő érdeklődési területem az internet volt, valamint a politika átalakulása az 1980-as évek végén – a média szerepének felismerése a politikában, és a médiapolitika. Egészen jelentős forradalom ment végbe. Minden imázspolitiká, médiapolitika lett – a látvány társadalma. Ekkor kezdtem szisztematikusabban tanulmányozni a média, a politika és a technológia közötti kapcsolatokat.

TR: *A telekommunikáció iránti érdeklődésével intellektuálisan elszigetelve érezte magát?*

MC: A szociológiai tanszéken Berkeleyben senkit sem érdekelt a technológia, egy kollégám kivételével. Huszonnégy éven át azonban nagyon sokat tanultam a kollégáimtól, még akkor is, ha érdeklődésük eltért az enyémtől. Abban az időben a tudományos világban nagyobb érdeklődés nyilvánult meg az elméletek iránt, de keveseket érdekelt a telekommunikáció – vagy ha mégis, ez gyakran igen fragmentált módon nyilvánult meg. A média, a technológia és a telekommunikáció külön-külön szakterületek voltak. Azok, akiknek a munkája nem illeszkedett a tanszékek elhatárolódásához, nem kapták meg az állásokat.

Úgy találtam, hogy a kommunikációs tanszékek sokkal nyitottabbak voltak a kívülről érkező intellektuális stimulusokkal szemben. Az 1990-es évek végén például rájöttem, hogy azok, akik igazán tanulmányozták az internetet, a könyvtártudományi műhelyekben, vagy ahogy most nevezik őket, az információs rendszerekkel foglalkozó

osztályokon kutatták az új technológia társadalmi felhasználását (a számítógépek akkor már bevonultak a könyvtárakba). Továbbá a média- és kommunikációs tanulmányok tanszékeit sokkal jobban foglalkoztatta a kommunikációs technológia fejlődése, beleértve az internetet is, mint a társadalomtudományi tanszékeket, ahol az emberek őszintén szólva nem nagyon érdeklődtek ez iránt – vagy csupán alacsony szintű, inkább absztrakt érdeklődést mutattak.

A tudományágak közötti határok rendkívül veszélyesek. Éppen ezért mindig is jobban éreztem magam az interdiszciplináris profilú tanszékeken. Végül pedig az embernek valóban ki kell dolgoznia új elemzési eszközöket saját maga számára.

TR: *A média- és telekommunikáció-kutatás talán csakugyan ritkán kapott helyet. Az USA-ban sok régi, a Borostyán Ligához tartozó egyetemen még mindig nincs média- és telekommunikációs tanszék.*

MC: A kommunikációs technológia, a média, a televízió és az internet életünk legfontosabb részét alkotják. Ezek építik fel képzetvilágunkat. A telekommunikáció és a tudományos világ közötti kapcsolatokat teljes mértékben elhanyagolták. Ezeket az összefüggéseket sok egyetemen az európai országokban sem vették tudomásul, és a témát – az újságírás egyik alterületéhez sorolva – félretették.

Eco, Innis és McLuhan hatása

TR: *Ön elismerte Marshall McLuhan hatását, akinek arra a meglátására hivatkozik, hogy a televízió a nyomtatás végét jelenti (Webster, 2004: xxv). Az „Internet Galaxis” (2001) című könyvének címe tisztelgés a „Gutenberg Galaxis” (McLuhan, 1962) iránt. Amikor érdeklődni kezdett a telekommunikáció iránt, McLuhan könyvein kívül voltak-e más művek is, amelyek inspirálták? Említene néhány szerzőt és címet?*

MC: A legérdekesebb személy számomra már McLuhan előtt is Umberto Eco volt [<http://www.themodernword.com/eco>], és az ő korai szemiotikai munkái az 1960-as és 70-es években. Eco az elsők egyike volt, akik provokatív módon egységként kezelték az összes rendelkezésünkre álló empirikus tudást, és kimutatták, hogy a szövegek jelentésekből tevődnek össze és nyitott entitásokként foghatók fel. A városi mozgalmakról 1972-ben írt korai cikkem (Castells, 1972b) Eco munkásságának hatását viseli magán. A médiával és a telekommunikációval foglalkozó szakirodalom iránti érdeklődésem azonban akkor vált komolyabbá, amikor az USA-ba költöztem, ahol megpróbáltam mindent elolvasni. Elolvastam Harold Innis műveit (lásd például Innis, 1950, 1951), de Marshall McLuhan majdnem kifogott rajtam az episztemológiájával. Valósággal kényszerített arra, hogy megtaláljam az igazi ékköveket: alig koherens mondatait és új szavait. Mint Ön is tudja, McLuhan sohasem fordított túl sok figyelmet híres mondatára, miszerint „a médium maga az üzenet”. Nem igaz, hogy ő ezt sohasem írta le. Leírt azonban sok más dolgot is, és alapvető fogalmakat teremtett. Mindazonáltal manapság az egyetlen dolog, amit mindenki tud róla, csupán néhány hangzatos frázis, mint például „a médium maga az üzenet”, vagy a „hűvös és forró médiumok”.

TR: A „globális falu” mellett?

MC: A „globális falu” erőteljes téma volt, és érdekes volt abban az időben, amikor ő felvetette, de teljesen téves előrejelzésnek bizonyult. Nem globális falu, hanem az egyedi villák és kunyhók globális hálózata jön létre, ami nagyon is más dolog.

TR: Egyetért McLuhannal abban, hogy „a médium maga az üzenet”?

MC: McLuhannak ez a kifejezése rendkívüli fogékonyságról tanúskodik, noha ő csak a tömegtájékoztatási eszközökre vonatkoztatta. Ám a lényegre tapint abban az értelemben is, hogy rátereli a figyelmet a médiakultúrák technológiai aspektusára. Figyelembe veszi azt a tényt, hogy amikor egy bizonyos technológiát használunk, mindig van valami, amit megtehetünk, mindig van valami, amit nem tudunk megtenni, és mindig van valami olyan is, amit jobban meg tudunk tenni. Például vannak olyan dolgok, amiket nem tehetünk meg az internet nélkül. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az internet a meghatározó tényező. Az internet a helyi szintektől a globális szintig épül fel, valós időben, végtelen számú keresőprogram révén összeköttetést teremtve hipertextuális információkhoz, ami sok különféle következménnyel jár. „A médium maga az üzenet” kifejezés a korlátok és a lehetőségek sajátos terét meghatározó technológia belső dinamikáját hangsúlyozza.

McLuhan géniusz volt. Abból a tényből kiindulva, hogy nem empirikus kutató, hanem elméletalkotó volt, az emberek hajlamosak azt hinni, hogy elutasíthatják a megállásait. McLuhan új ablakokat nyitott, és nem zárta be azokat. A lezárt fogalmak a tudomány végét jelentik. Ma a médiumok közé tartozik az internet is. Az alapvető elektronikus médiumok kölcsönösen összekapcsolódnak, multimodális hipertexteket hozva létre. Azt mondanám, hogy ma „az üzenet maga a médium”, mivel az általunk ennek az intermédiumnak az interoperativitását és összes lehetőségeit kihasználva továbbítani kívánt bizonyos fajta üzenet az, ami meghatározza a módot, ahogyan az üzenetet ténylegesen valamilyen médiummá vagy kommunikációvá dolgozzuk fel. Ehhez a telekommunikáció különféle formáiban el kell érniünk a hipertextualitást, az interaktivitást és az interoperativitást szintjét.

TR: Ön korábban azt mondta, hogy a média a kommunikációs technológiák egyik alfaja. Akkor tehát még mélyrehatóbban át kellene formálnunk azt a McLuhantól származó kifejezést, hogy „a médium maga az üzenet”, és azt kellene mondanunk, hogy „a kommunikáció maga az üzenet”, vagy – az Ön gondolatait követve – „az üzenet maga a kommunikáció”?

MC: „A médium maga az üzenet” azt jelenti, hogy a kommunikációs folyamat szerveződésének materiális megjelenése alapvetően befolyásolja azt a módot, ahogyan az üzenetet fogadják. Ha azt mondjuk, hogy „az üzenet maga a médium”, ez annyit jelent, hogy az üzenet tartalma szervezi a kommunikációs folyamatot. Ahogyan Ön javasolja – és ebben egyetértek Önnel – a kommunikáció is maga az üzenet. Vegyünk egy példát: vannak mindenféle tanulmányok, amelyek azt mutatják, hogy a reklám és a fogyasztók tényleges viselkedése között csekély korreláció áll fenn. Mégis milliárdokat költenek hirdetésekre. Miért? Mert mások is ezt teszik, mindenki ezt teszi. Ha valaki

olyan környezetben, ahol mindenki felhasználja a reklámot, nem él ezzel a lehetőséggel, akkor másfajta logikát követ, nevezetesen a kommunikáció és a nemkommunikáció bináris logikáját. Ha azonban valaki nem létezik a kommunikáció terében, akkor problémái lesznek. Ténylegesen mindenki jelen van a kommunikációs térben, s így a tényleges haszon, az egyes hirdetőik számára jutó marginális haszon igen kicsi. Így nem a kommunikáció, hanem a nemkommunikáció válik fontosabbá.

A hálózati modellek hatásai a kommunikációs modellekre

Castells számára a hálózati társadalomról alkotott saját felfogása nyújtja az elemzési keretet. Noha „A hálózati társadalom kialakulása” (*The Rise of the Network Society*, 1996) című könyvében a globalizáció és a hálózati társadalom kéz a kézben jár egymással, álláspontja eltér a „tisza” globalizáció teoretikusaitól. Kiindulópontja nem a globalizáció, hanem a hálózati társadalom, és annak globalizáló hatása. A hálózati társadalom mélyen megváltoztatta azokat a módokat, ahogyan a szervezetek és az egyének kölcsönhatásba lépnek egymással. Castells felfogása szerint a globalizáció a globális hálózati társadalom kialakulásának az egyik következménye, és önmagában nem alkalmazható az elemzés fogalmi kereteként.

A Castells által a kommunikációkutatásra gyakorolt hatások egyike éppen az általa felállított hálózati modell. Ez a modell nem a feladótól indul és a címzettnél véget érő egyirányú láncokból épül fel, hanem többféle szerepet játszó, többszörös csomópontokból, anélkül, hogy a feladók és a címzettek világosan megkülönböztethetők lennének. Amikor felvetem, hogy ez eléggé radikális felfogás, ami felfordítja a kommunikációkutatás korábbi modelljeit, és ezt a média- és kommunikációkutatás műhelyeiben még korántsem fogadták el igazán, Castells nem ért egyet velem, és azt állítja, hogy ez már megtörtént, például egyik kollégájának, Peter Monge-nak a kommunikációs hálózatokkal kapcsolatos munkáiban (Monge és Contractor, 2003).

MC: Számos olyan hálózatelméletet dolgoztak ki, különösen az USA-ban, amelyek kétségbe vonják a korábbi lineáris modelleket. Azt hiszem, hogy a kommunikációkutatás terén ma nem lehet komoly elméletet felállítani hálózatelmélet nélkül. Véleményem szerint a hálózatelmélet a kommunikációelmélet lényegét alkotja, mert új lehetőségeket nyit meg például a konvergencia, a multimodalitás és az interaktivitás meglátásához. A hírszerkesztőségek például miért támaszkodnak folyamatosan az internetre? És a helyi, illetve a globális televíziókhoz beérkező jelek hogyan kombinálódnak? Mindezek a kommunikációs folyamatok hálózatosságának az eredményei.

TR: *Nem tekinthetők azonban az Ön hálózatitársadalom-elméletének implikációi még radikálisabbnak? Nem az következik ebből, hogy a feladó és a címzett közötti különbségtétel elavulttá válik?*

MC: Van két dolog, amelyek alapvetően befolyásolták a gondolkodásunkat. Az elsőhöz a televízióval kapcsolatos tanulmányok és az interaktív közönség elméletei tartoznak. Az interaktív közönség elmélete alapvető kihívást jelentett a hatásvizsgálatok

számára, és mindenféle politikai következménnyel járt. Ez az elmélet alkalmazható az új médiára is. Van például egy közös nyelv – a hipertext nyelve. Bármely meghatározott cél – miriádnyi különféle szempont és alternatív kódolás szerint újra feldolgozva – pillanatok alatt elavulttá válik. A kultúra fragmentálódása és a hipertext önmagába visszatérő, körkörös jellege a kommunikációs hálózatokban a kulturális célok individualizálódásához vezet. A termelés hálózatosodása, a fogyasztás differenciálódása, a hatalom decentralizálódása és a tapasztalatok individualizálódása – a célok széttöredezése révén felerősítve és kodifikálva – az elektronikus hipertext törött tükreben tükröződik vissza, ahol az egyetlen közösen elfogadott cél a részvétel, a belépés a megosztott hálózatba [<http://www.chet.org.za/networksoc.html>].

Másrészt az internet elemzése ahhoz a megfigyeléshez vezetett, hogy a technológia felhasználói egyben annak létrehozói is. Kimutatható, hogy az internetet felépítő kommunikációs szoftverek technológiájának a túlnyomó részét maguk a felhasználók, gyakran fiatal emberek dolgozták ki. A fejlesztők és a felhasználók világa közötti kölcsönhatások állandó hálózatai összekeveredtek, és új hálózatok jöttek létre. Így a jelenlegi gondolkodási modellek kritikus megítélésében az értelmesen és bölcsen alkalmazott egyszerű megfigyelés és az empirikus kutatás válik a legfontosabb módszerre.

A hálózati társadalmak különféle modelljei: nem nyugati példák

Castells – eltérően sok nyugati tudóstól – mindig is érdeklődött a nem nyugati társadalmak iránt. Több mint húsz egyetemen működött vendégprofesszorként a világ különböző városaiban (Tokió, Tajpej, Moszkva, Szingapúr, Hongkong, Mexikóváros, Caracas, São Paulo, Santiago de Chile stb.), és terepkutatásokat végzett mindezekben az országokban, valamint Nicaraguában és Kínában. Eredeti érdeklődése Oroszország iránt az 1980-as években két fő témára terjedt ki. Egyrészt saját maga számára tisztázni akarta, hogy a Szovjetunió miért vallott kudarcot, másrészt nem akart csatlakozni a kremlinológusok seregéhez, azt ismételve, amit már megállapítottak, hanem saját terepkutatást akart végezni nemcsak Moszkvában, hanem a távoli tartományok egyszerű embereinek körében is. Két szempontból is szerencsés volt: vizsgálatainak jó volt az időzítése, mivel a Szovjetunió ekkor az összeomlás küszöbén állt, és számos kitűnő orosz munkatárs és tudós (köztük Emma Kiszeljova) segítette a munkáját. Kiszeljovával, aki akkor a Közgazdasági és Műszaki Kutatóintézetnek a nemzetközi kapcsolatokért felelős igazgatóhelyettese volt, 1984-ben Novoszibirszkben, Nyugat-Szibéria fővárosában találkozott, egy Kiszeljova által szervezett konferencián való részvétele alkalmából [<http://www.berkeley.edu/news/berkeleyan/1995/1004/minds.html>]. Azóta mindketten – együtt és külön-külön is – jelentős kutatási eredményeket publikáltak a poszt-kommunista Oroszországról.

TR: *Az olyan hálózati társadalmak, mint ami például Oroszországban alakult ki, mennyiben különböznek a nyugati társadalmaktól?*

MC: A hálózati társadalom a társadalmi struktúra sajátos formája. A hálózati társadalomnak – csakúgy, mint az ipari társadalomnak – igen különböző politikai struktúrái lehetnek. Oroszországban a hálózati társadalom bizonyos szegmensei összeköttetésben állnak a társadalom más szegmenseivel. A hálózati társadalom egyik jellemző vonása, hogy létezhet olyan országban is, amely belsőleg felbomlott. A történelmileg meghatározott nemzetállam és a hálózati társadalom „tere” nem szükségképpen esik egybe. Vannak rendkívül erősen koncentrált és szoros kapcsolatokkal összetartott hálózati társadalmak, és vannak kevésbé koncentráltak is. Az orosz társadalom egyes rendkívül erőteljes komponenseire például globális szinten az erős, vagy akár teljes mértékű összefüggőség (*connectivity*) jellemző, ugyanakkor Oroszország legnagyobb része teljesen kívül maradt az összeköttetéseken. A hálózati társadalom egyik fő jellemvonása mindenütt az összefüggőség, illetve a széttagoltság (*disconnectivity*) mértéke. Az olyan országokban, mint Oroszország, az utóbbi túlsúlyban van az előbbivel szemben.

TR: *A különféle társadalmak – különösen a nem nyugati társadalmak, és még inkább a fejlődő országok – ki tudják-e alakítani saját információs gazdaságukat, vagy pedig a globális hálózati társadalom léte miatt követniük kell a nyugati modellt?*

MC: Ismétlem, a hálózati társadalmak kialakulásához nem létezik egyetlen modell.

TR: *Mi a véleménye a digitális megosztottság fogalmáról? Használja-e Ön is ezt a kifejezést?*

MC: A digitális megosztottság a globális szinthez való hozzáféréssel függ össze. Számomra ennél is fontosabb az, hogy mit kell tenni akkor, ha a hozzáférés már adott: Hol és hogyan lehet megtalálni a dolgokat, és mit kell tenni a megtalált információkkal a tudás létrehozása és a feladatok elvégzése érdekében? Ez az alapvető kérdés. Elemzéseimben nem használom a digitális megosztottság fogalmát, de foglalkozom a hozzáférés, a minőségi hozzáférés hiányával. Az egyének kapcsolatokat keresnek, a politikai pártok szintén kapcsolatokat keresnek, és megpróbálják biztosítani azokat. Ilyen értelemben az egész világról elmondható, hogy „összekötött” (*connected*), ám a globalizációról alkotott fogalmak az egyes országokban nagyon eltérőek. A világ igen nagy részei még ma sem tekinthetők „összekötöttnek”.

TR: *Az ázsiai cunami megtanított-e bennünket valamire a globális összekötöttség tekintetében?*

MC: Igen, és pedig arra, hogy mindannyiunk élete össze van kötve egymáséval, hogy bolygónk a közös otthonunk, és hogy a világ legjobb kommunikációs technológiája sem tud segíteni, ha az állam intézményei nem törődnek a saját népükkel, és ha a technológia csatarendbe állításakor nem veszik figyelembe az emberi értékeket, hanem csak a kereskedelmi értékekkel törődnek.

TR: *Milyen fajta kutatásokat szeretne látni és felhasználni? Mi lenne hasznos az Ön céljaihoz a média és a kommunikációs technológiák vonatkozásában, amivel még nem találkozott, de amit szeretne látni és felhasználni?*

MC: Először is a módszertanilag szilárdan megalapozott, régimódi és földközeli empirikus kutatások. Úgy gondolom, hogy a dekonstrukció, majd rekonstrukció ma már erejét veszteni kezdett mániája, ami ténylegesen nem volt más, mint játék a szavakkal, egy kritikus időszakban súlyos károkat okozott a világ megértésében. Mivel úgy tűnik, hogy mostanra sikerült túlélnünk ezt a divatot, ideje visszatérni a komoly munkához, abban a reményben, hogy nem veszítettünk el egy egész diákgenerációt. Ami a szóban forgó témát illeti, azt mondanám, hogy a médiarendszernek a digitalizáció, a globalizáció és a médiabiznisz világában végbemenő koncentráció kombinált erői által megvalósított átalakítása az egyre függetlenebbül gondolkodó közönség kontextusában sokrétű lehetőségeket nyújt ahhoz, hogy új módon kutathassuk a társadalom központi kérdését, a hatalom régi témáját. A hatalomért folyó harc valójában az értelmünkért folyó küzdelem, az értelmünk pedig kommunikációs környezetben funkcionál. A kommunikáció – társadalmunk jellegéből fakadóan – a társadalomtudományok összességének a központi kutatási területévé vált.

Köszönetnyilvánítás

Terhi Rantanen köszönetet mond Jean Morrisnak az interjú megszerkesztéséhez nyújtott segítségéért.

Irodalom

- Annenberg Agenda (2003): *Manuel Castells to Join USC Annenberg Faculty*. Annenberg Agenda. News from the USC Annenberg School for Communication. Fall.
- Castells, Manuel (1972a): *La Question Urbaine*. Paris: François Maspero.
- Castells, Manuel (1972b): *Symboliques urbaines et mouvements sociaux*. Versus. Quaderni di Studi Semiotici.
- Castells, Manuel (1983): *The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements*. Berkeley: University of California Press.
- Castells, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell. (Magyarul: *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat–Infonia, 2005).
- Castells, Manuel (1996–1998): *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel (2001) *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Castells, Manuel (2003): *La societat xarxa a Catalunya*. Barcelona: Mondadori.
- Castells, Manuel (ed.) (2004): *The Network Society: A Cross-cultural Perspective*. London: Edward Elgar.
- Castells, Manuel – Himanen, Pekka (2002): *The Information Society and the Welfare State: The Finnish Model*. Oxford: Oxford University Press.
- [<http://ascweb.usc.edu/asc.php?pageID=26&thisFacultyID=279&sort=comm>], consulted 7 February 2005.
- [<http://www.berkeley.edu/news/berkeleyan/1995/1004/minds.html>], consulted 7 February 2005.
- [<http://www.chet.org.za/networksoc.html>], consulted 13 February 2005.
- [<http://www.themodernword.com/eco/>], consulted 13 February 2005.

- Ince, Martin (2003): *Conversations with Manuel Castells*. Cambridge: Polity Press.
- Innis, Harold (1950): *Empire and Communication*. Toronto: University of Toronto Press.
- Innis, Harold (1951): *The Bias of Communication*. Toronto: University of Toronto Press.
- Kiselyova, Emma (2003): *The Collapse of Soviet Communism: A View from The Information Society*, with Manuel Castells. Los Angeles: Figueroa Press.
- McLuhan, Marshall (1962): *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Monge, Peter R. – Contractor, Noshir S. (2003): *Theories of Communication Networks*. Oxford: Oxford University Press.
- Rogers, Everett (1994): *A History of Communication Study: A Biographical Approach*. Toronto: Ablex.
- Webster, Frank (2004): Editor's Introduction. In Webster, Frank – Dimitriou, Basil (eds.): *Manuel Castells*. Sage Series on Masters of Modern Social Thought, Vol. 1. London: Sage.
- Webster, Frank – Dimitriou, Basil (eds.) (2004): *Manuel Castells*. Sage Series on Masters of Modern Social Thought, 3 volumes. London: Sage.

Terhi Rantanen

Terhi Rantanen a „Globális média és kommunikáció” című posztgraduális képzési program igazgatója a londoni gazdaságtudományi és politológiai kutatóintézetben (*London School of Economics and Political Science*). A globális média témakörében számos kérdésről jelentek meg publikációi, köztük a hírek globalizációjáról O. Boyd-Barrettal közösen írt könyve (*The Globalization of News*, Sage, 1998), továbbá „A globális és a nemzeti: média és kommunikáció a posztkommunista Oroszországban” (*The Global and the National: Media and Communication in Post-Communist Russia*, Rowman & Littlefield, 2002) és „A média és a globalizáció” (*The Media and Globalization*, Sage, 2004).

Cím: Media@LSE, Houghton Street, London WC2A 2AE, UK
[email: t.rantanen@lse.ac.uk]

Ernest J. Wilson III¹

A vezetés dinamikája és különböző formái a tudástársadalomban: a „gyémántmodell”

Bevezetés

Az internet – és általában az új információs és kommunikációs technológiák – terjedésével és lehetőségeivel kapcsolatos tudományos munka nagy része olyan makroszintű tényezőkre koncentrál, mint a gazdasági színvonal és struktúra. A tanulmányok a technológiák nemzetek közötti diffúziójának mintáit tipikusan olyan jellegű tényezőkkel kapcsolják össze, mint például az egy főre jutó bruttó hazai termék vagy a társadalmi struktúrák. Számos szerző – például Mansell (1998) és Norris (2002) – az ilyen technológiák terjedését hosszabb távon meghatározó alapvető tényezők megragadásával kiváló munkát végez. Ugyanezek az elemzők azonban hajlamosak elhanyagolni a makrostruktúra másik oldalát, az egyének mikroszintű akcióit, amelyek szintén központi szerepet játszanak az információs forradalom terjedésében. Az egyéni cselekvés gondos figyelembevételének hiánya azért sajnálatos, mert a társadalmi változást nemcsak a struktúra és a történelem kérlelhetetlen erői váltják ki, hanem az egyes emberek, azok a férfiak és nők is, akik mint egyének vagy mint kicsiny informális csoportok tagjai törekednek érdekeik érvényesítésére és saját külön elgondolásaik valóra váltására. Az internet terjedésének korai történetét feltáró narratívák, amelyeket olyan történészeknek köszönhetünk, mint például Abbate (1999), valamint lelkiismeretes újságírók által készített népszerű beszámolók is sikeresen leírják a szakmai érdekek, a befektetett energia, az alkalmak és a lehetőségek kihasználása, az innováció és a szerencse képlékeny kombinációit, s ezáltal feltárják valamennyit az IKT dinamikájából ezen az individuális szinten is.

Iányzik azonban egy olyan adekvát elemzési keret, amely alkalmas az egyénektől és a kis csoportoktól eredő innovációk megragadására, és amely pontosan jelzi, hogy az egyes emberek milyen eszközökkel tették az internetet a világtörténelem egyik leggyorsabban terjedő technológiájává, amelynek a hatása elkezdte átformálni a modern társadalom alapvető, központi elemeit. Számos fejlődő országban végzett saját kutatásaim azt mutatják, hogy a vezetés – éppen a gyors strukturális átmenet és a társadalmi bizonytalanság időszakában – különösen fontos szerepet játszik az innovációk eredményeinek alakításában (Wilson, 2003). Az egyéni „információs bajnokok” akciói elkezdtek aláásni az öröklött szervezeti hierarchiákat, megteremtik a reformpárti választóttestületeket és hozzájárulnak egy újfajta, különleges strukturális elemekkel bíró társadalom, a tudástársadalom létrehozásához. A kutatók és a tudósok

¹ Ernest J. Wilson III

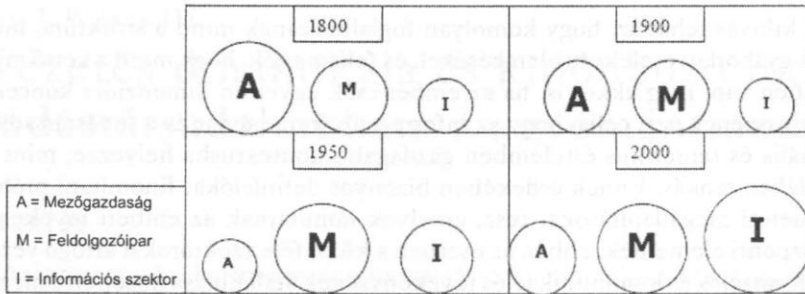
Center for International Development and Conflict Management, 0145 Tydings Hall
University of Maryland, College Park, MD 20742
301-3147711; Fax: 301-3149256
ewilson@cidcm.umd.edu

előtt álló kihívás tehát az, hogy komolyan foglalkozzanak mind a struktúra, mind a tényleges gyakorlati cselekvés elemzésével, és felismerjék, hogy mind a kettő mindig működésben van, még akkor is, ha az ember csak egyetlen dimenzióra koncentrálna. Ennek az esszének az a célja, hogy az információs forradalmat és a tudástársadalmat konceptuális és teoretikus értelemben gazdagabb kontextusba helyezze, mint ahogyan általában szokás. Ennek érdekében bizonyos definíciókat finomítani próbál és olyan elméleti megállapításokat tesz, amelyek rámutatnak az emberi tevékenység fontos központi elemeinek, ebben az esetben a különféle szektorokat átfogó vezetésnek az információs és kommunikációs tevékenységek átalakulása közepette megnyilvánuló természetére.

A tudástársadalom meghatározása

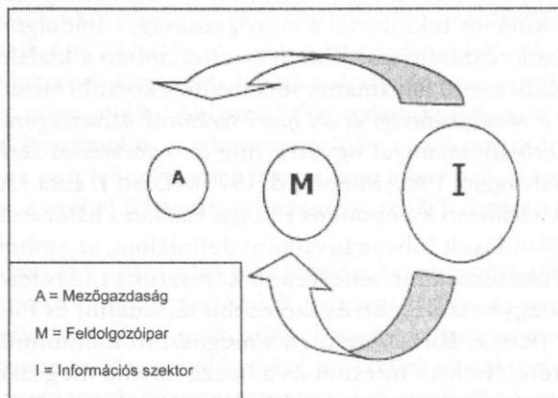
Hasznosnak bizonyul, ha a tudástársadalmat három vagy több egymással kevéssé összefüggő komponens – a struktúra, a megosztott hálózatok és az elitenek közötti kölcsönhatásokban kialakuló minták – együtteseként fogjuk fel. Tudatában vagyok annak, hogy a tudástársadalomnak vannak egyéb másodlagos komponensei is, például a kultúra, de ebben az esszében a fenti három elemre koncentrálok, mivel ezek a leginkább központi helyzetűek. A struktúrán a gazdaság alapvető szektorális összetételét értem, különös tekintettel a mezőgazdaság, a feldolgozóipar és az információs tevékenységek részarányára. Ebben az értelemben a kialakuló tudástársadalom hosszú távon végbemenő folyamatok során válik a korábbi társadalmaktól alapvetően különbözővé: *a mezőgazdasági és az ipari szektorok összezsugorodnak* (a hozzájuk kapcsolódó munkaerő-állománnyal együtt), míg *az információs szektor kibővül* (Bell, 1973; Steinfeld és Salvaggio, 1989; Shepherd, 1979). (Lásd 1. ábra.) A tudástársadalom második aspektusát a hálózati komponens alkotja. Ezeket a hálózatokat a *megosztott interaktív technológia* állandósult folyamányaiként definiálom, az emberi kommunikáció olyan megerősített csatornáiként, amelyekeken keresztül a tudás létrehozása, terjesztése és alkalmazása egyre szélesebb és szélesebb társadalmi és földrajzi térre kiterjedve megy végbe² (lásd 2. ábra). Ezeknek a megosztott kommunikációs hálózatoknak a hatékonnyá tételében az Internet és a hozzá társuló megosztott technológiák játsszák a központi szerepet. A gyorsan bővülő tudásalapú hálózatok óriási hatékonyságot biztosítanak az „összekötöttek” számára (Metcalfé törvénye), de emellett komoly hatást gyakorolnak a gazdasági lehetőségekre és a társadalmi igazságságra is (Wilson, 2003).

² A társadalmi hálózatok tárgyalását illetően lásd Smelser és Baltes, 2001. A struktúrára és a hálózatokra vonatkozóan lásd Marsden és Lin, 1982. A hálózatok elemzéséhez gazdag forrást nyújt a „társadalmi tőkével” foglalkozó szakirodalom is, lásd Portes, 1998. Az üzleti élet szereplőinek társadalmi hálózatairól lásd Baker, 1994; Baker és Schuman, 1992; Baker, Nohria és Eccles, 1992. A hálózatok biztonsági következményeit illetően lásd továbbá Arquilla és Ronfeldt, 1999; a hálózatok és hálózati hatások legszélesebb intellektuális kontextusát Barabasi, 2002 írja le.

1. ábra. A tudástársadalom strukturális komponenseinek fejlődése

A tudástársadalom harmadik eleme az *interaktív, szervezeti hálózati vezetés* sajátos formája, amely főleg magán az *IKT-szektoron belül koncentrálódik*. Korábban beszámoltam arról a kutatásról, ami arra az eredményre vezetett, hogy az internet és más információs és kommunikációs technológiák ott terjedtek a legsikeresebben, ahol a négyoldalú vezetés egy sajátos mintája érvényesült, amit „gyémánt” vezetési modellnek neveztem el (Wilson, 2003). Ebben az esszében ezzel a harmadik elemmel, a vezetésnek az elitek közötti megosztásával foglalkozom részletesebben.

2. ábra. A tudástársadalom hálózati komponense

Nem állítom, hogy ez a három elem – a struktúrák, a hálózatok és az elitek „gyémántja” – mindig tökéletesen integrálódik valamely koherens társadalmi együttesbe. Az a mérték, amennyire ezek bármely adott országban kombinálódnak valamely körülhatárolható társadalmi jelenség létrehozásához, részben empirikus kérdés, részben pedig elméleti konstrukció, ami elsősorban olyan strukturális meghatározókkal függ össze, mint az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) szintje (minél magasabb az egy főre jutó GDP, annál valószínűbb, hogy a tudástársadalom kialakul). Azt állítom azonban, hogy ez a három elem elégséges kiindulási alapot nyújt a tudástársadalmak kialakulásának magyarázatához szerte a világon, és hogy ez a három elem az idő múlásával egyre szorosabban összekapcsolódik.

A „gyémánt” fogalmi és elméleti meghatározása

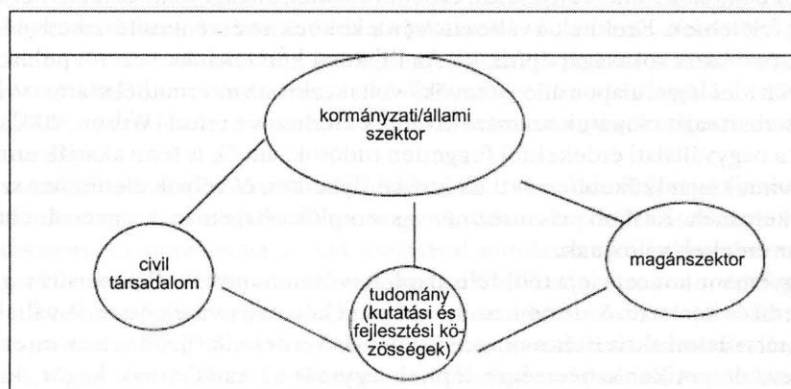
Azt állítom, hogy a jelenségek megértéséhez – az IKT terjedésének mértékét, mélységét és megoszlását tekintve – a jelenlegi korszakban hasznos elemzési keretet nyújt az a modell, amit gyémántnak nevezek, s egyben hasznos heurisztikai eszköznek bizonyul a tudomány figyelmének ráirányításához az internet úttörői között megnyilvánuló társadalmi kölcsönhatások még mindig kialakulóban levő, kezdetleges mintájára. Természetesen számos különféle modell létezik, amelyek szintén leírják az intézményközi elit kölcsönhatásokat a fejlett kapitalista társadalmakban, a „vasháromszögtől” (*Iron Triangle*) a „stratégiai monopóliumokon” keresztül az elit „érdekcsoportokig” (például Halperin és mtsai, 1992; Baumgartner és mtsai, 2000; Berry, 1989). Bratton és Van de Walle (1997) leírják az elitek egymás közötti interakcióit, valamint az elitek és a tömegek közötti kölcsönhatásokat a szegény országokban. Etzkowitz és Leydersdorff (2000) az innováció hálózatait egy „háromszoros spirál” (*triple helix*) összevontabb terminusaival írják le tanulmányukban. A gyémántmodell azonban nagyobb figyelmet szentel az egyéneknek, és nem csupán a szektorokat veszi számításba, hanem olyan további elemeket is tekintetbe vesz, mint például az intézményi érdekek és lehetőségek, illetve a képességek játéka.

Tekintsük át a modell fogalmi, elméleti és tapasztalati dimenzióit.

Fogalmi körvonalak

A „gyémánt” konceptuálisan az elitek kis csoportjainak állandósult négyoldalú hálózati kölcsönhatásaira utal a politika és a gazdaság négy fő szektorában, a kormányzatban, a magánszektorban, a tudomány világában és a civil társadalomban. Különösen jól érvényesül a tudástársadalomhoz vezető átmeneti állapotban levő társadalmakban. Az alábbi egyszerű illusztráció a gyémántok alapvető architektúráját mutatja (lásd 3. ábra).

A tudástársadalom hálózati komponense

3. ábra. Kezdeti gyenge hálózatok a gyémánt komponensei között

A gyémántban minden hálózatnak legalább öt közös dimenziója van még akkor is, ha ezeknek a viszonylagos egyensúlya és pontos formái országról országra és időről időre, valamint az egyes országokon belül is különbözőek.

1. A szereplők (csomópontok) közötti kölcsönhatások *rendszeressége*. A kölcsönhatások időszakosan változó jellegűek vagy rendszeresek?
2. A kölcsönhatások *sokfélesége*. Valóban négyoldalú, vagy csupán két- vagy háromoldalú kölcsönhatások érvényesülnek-e?
3. A kölcsönhatások *többsíriúsága*. A befolyások áramlatai főleg egy erőteljes szereplőtől a többi felé haladnak, vagy pedig kiegyensúlyozott és valóban kölcsönös hatások érvényesülnek a hálózati csomópontok között?

Ezen a három „külső” hálózati elemen kívül mindegyik gyémánton belül van még legalább két feltétel, amelyek befolyásolják a kölcsönhatásokat. Nevezetesen:

4. A gyémánt csúcspontját alkotó tagok közötti *belső koherencia és együttműködés* (például a magánszektor kicsi, közepes méretű és nagyvállalatokból tevődik össze, ideértve a helyi és a multinacionális vállalatokat egyaránt). A szereplők a szektoron belül képesek-e egyeztetni érdekeiket elegendő mértékben ahhoz, hogy bizonyos közös vonásokat mutattva tudjanak fellépni és cselekedni? Milyen egyensúlyban áll az együttműködés és a konfliktus?
5. A gyémánt adott szereplőinek *nyíltsága*. A szektor vezető csoportja vajon zárt és titkolózó-e, vagy pedig nyitott a más potenciális partnerekkel való csereakciókra?

Ez az öt elem együttvéve alkotja a gyémánt hálózatának mélyebben fekvő *szociális architektúráját*.

Mitől jön létre a gyémánt hálózata, és mi tartja azt fenn? Mi veszi rá az embereket arra, hogy részt vegyenek az internet terjedésében (vagy – általánosabb szinten – a tudástársadalom létrehozásában)? Az a társadalmi „ragasztóanyag”, ami a négyoldalú hálózatot összetartja, nem más, mint a szereplők törekvése saját racionális egyedi érdekeik érvényesítésére, együttműködési stratégiák útján (Riker, 1990). A korai újítók, az „információs bajnokok” önérvényesítési érdekei eszmei, anyagi és intézményi érdekeket egyaránt felölelnek. Ezeknek a változatos érdekeknek az érvényesítése kedvéért többoldalú kapcsolatok sokaságát építik ki. Az IT korai korszakának vezetői például többnyire olyan ideológiai alapon álló „jőtevők” voltak, akik az internetből származó hasznot elsősorban saját csapatuk számára kívánták elérhetővé tenni (Wilson, 2003). Sokan közülük a nagyvállalati érdekektől független tudósok, ám ők is fenn akarják tartani (sőt előbbre vinni) saját szűkebben vett szakmai érdekeiket, és céljaik eléréséhez szövetségeket keresnek. Később más intézményi szereplők csatlakoznak a gyémánt hálózatához, és az érdekek változnak.

A gyémánt koncepciója többféle alapfeltevésen nyugszik. Potenciális tagjai egymást átfedő és keresztező, de nem azonos célokat követve jönnek össze. A vállalkozóknak és a társadalmi aktivistáknak igen különböző érdekeik fűződnek az internet terjedéséhez, de amikor szövetségre lépnek egymással, találhatnak közös, kollektív előnyöket. Az, hogy ezt megteszik-e vagy nem, részben empirikus kérdés, mivel az együttműködés ösztönzői negatívak és pozitívak egyaránt lehetnek. A csoportkohézió

egy része továbbá abból a szükségszerű külső ellenállásból ered, amit más érdekek szegeznek *szembe* az eredeti bajnokokkal, és amit olyan egyének képviselnek, akik a hazai állami tulajdonú monopóliumokban, például az állami telefontársaságokban vagy az állami rádiókban jelenleg uralkodó elitekhez kötődnek. A gyémánt tagjai ezekkel szemben fellépő ellen-elitet alkotnak (Armstrong, 1973).

A második alapfeltevés szerint a gyémántot meghatározó társadalmi hálózat „architektúrája” egyetlen országban sem állandó, hanem tipikusan képlékeny, folyamatosan fejlődik, különösen a korai szakaszban, és állandó újraegyezkedések tárgyát képezi a partnerek között (Etzkowitz és Leydesdorff, 2000). Az állandóság pontos mértékét empirikusan kell elemezni és kimutatni.

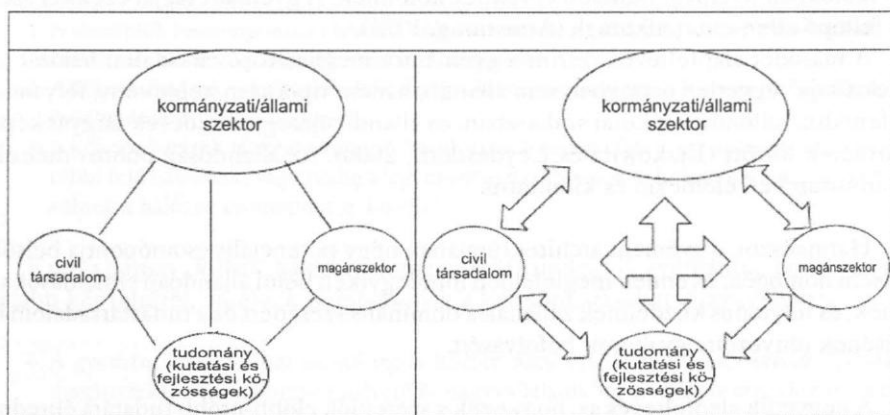
Harmadszor, a gyémánt architektúrájának négy potenciális csomópontja belsőleg sohasem homogén, és ennek megfelelően mindegyiken belül állandóan szakadások történnek, és folytonos küzdelmek zajlanak a domináns szerepért és a tudástársadalom bővülésének tényezőire gyakorolt befolyásért.

A negyedik alapfeltevés az, hogy ezek a szereplők előbb-utóbb tudatára ébrednek saját pozíciójuknak ebben a dinamikus, sokoldalú hálózatban, és olyan stratégiákat alakítanak ki, amelyek tükrözik ezt a felismerésüket. A különféle szereplők különböző nézeteket vallanak a hálózatról, annak pontos struktúrájáról és hasznosságáról, továbbá gyakran különbözőképpen ítélik meg azt is, hogy az internet terjedésének hogyan – vagyis kinek az ellenőrzése alatt – kellene előrehaladnia. Egy bizonyos ponton azonban a kulcsszereplők felismerik az egész projektum hálózati természetét, vagyis hogy a saját (stratégiai) viselkedésük valójában a többi szereplő (mind szövetségeseik, mind ellenfeleik) legvalószínűbb viselkedésére vonatkozó feltételezéseiktől függ.

Végül ezek az átalakulások akkor mennek végbe, amikor az egyedül és kisebb csoportokban működő, saját anyagi és eszmei érdekeiktől motivált egyének politikai lépéseket tesznek annak érdekében, hogy minél jobban hozzáférhessenek az információ és a tudás forrásaihoz, ellenőrzést gyakorolva azok fölött vagy egyenesen a tulajdonukba véve őket – ezt a folyamatot „stratégiai átrendeződésnek” nevezem. Ez minden esetben magában foglal számos politikai tevékenységet, például lobbizást, választótestületek szervezését és a szabályok módosítását, beleértve az intézményi ösztönzők átstrukturálását, a tulajdonjogokkal kapcsolatos szabályok megváltoztatását és általában a szabályozási követelmények módosítását is. Idővel ez a stratégiai átrendeződés új intézményeket hoz létre, a meglevőket pedig radikálisan megreformálja.

E tanulmány szerzője Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában folytatott összehasonlító kutatásokat, és megállapította, hogy a gyémánt kapcsolatrendszerének eredeti architektúrája és dinamikája az idő múlásával mindenütt következetesen hasonló irányban változott, de nem mindenütt ugyanazzal a sebességgel, és nem egyforma mértékben. A korábban említett dimenziókat tekintve, az 1990-es évek elején ezek az elitek közötti kapcsolatok főleg epizódszerűek voltak, és csupán néhány bilaterális kapcsolatot öleltek fel, vagyis még nem jöttek létre teljesen kialakult, négyoldalú kapcsolatok. A domináns szereplők kétségkívül a köztisztviselők voltak. Azután az évtized végére változások történtek, és ahogy más szereplők – először a kutatók, majd a vállalkozók is – aktí-

vabbak lettek és nagyobb részt követeltek a vezetésből, a gyémánton belüli kapcsolatok rendszeresebbé, s ugyanakkor változatosabbá, többirányúvá és kiegyenlítettebbé váltak. Ezt az átmenetet illusztrálja a 4. ábra.

4. ábra. Kezdeti gyenge hálózatok; és robusztusabb hálózatok

Így tehát vannak előre megjósolható, bizonyos mintákat követő kapcsolatok a gyémánton belül, továbbá a valamely országra vonatkozó gyémánt architektúrája és az adott ország bizonyos strukturális és intézményi vonásai között is. Vannak továbbá kapcsolatok a gyémánt társadalmi architektúrája és az IKT fejlettsége között is. Ez a megállapítás arra késztet, hogy vizsgálat tárgyává tegyük a kauzalitás és az elmélet kritikus kérdéseit. Mi okozza, hogy a gyémánt architektúrája az adott formát ölti fel, és valamely adott gyémántstruktúra megléte milyen következményekkel jár?

A gyémánt elmélete

A gyémánt elméletének egyik komponense oksági kapcsolatot állapít meg egyrészt a gyémánt architektúrája, másrészt pedig az IKT-szektor ebből következő teljesítménye között. Pontosabban: azt állítjuk, hogy minél robusztusabb a gyémánt architektúrája, az IKT-szektor egészében véve annál jobb teljesítményt nyújt. Ezt a hipotézist még tovább is pontosíthatjuk: minél robusztusabb a gyémánt architektúrája, annál nagyobb az internet terjedésének sebessége, és annál jobb minőségű az internet hálózata bármely adott országban. Itt a „robusztus” szó azt jelenti, hogy a gyémánton belül a szereplők közötti kapcsolatok rendszeresek, tartósak, kiegyenlítettek és többirányúak. A szereplők képesek kölcsönös egyetértésre jutni preferenciáikat illetően, és nyitottak a más felekkel kialakítandó kötődések előtt. Ezzel szemben a gyenge, nem robusztus gyémánttal jellemezhető országok IKT-szektorában az internet terjedése lassúbb, a piaci penetráció gyengébb, a technológia alkalmazásai kevésbé kifinomultak, és a teljesítmény más vonásai is károsodnak. Egyszerűbben szólva az elmélet szerint „minél jobb a gyémánt, annál jobb az IKT-teljesítmény”. Minél rosszabbak a gyémántok, annál

rosszabb az IKT-teljesítmény. Ilyen megfogalmazásban a gyémánt architektúrája a független változó és az IKT-rendszer teljesítőképessége a függő változó.

Az elmélet egy másik fontos eleme azt mondja ki, hogy kapcsolat áll fenn a gyémánt és a között a társadalom között, amelybe az beágyazódik. Itt az oksági nyíl a társadalom felől a gyémántra mutat, ami most tehát függő változó.

Nem minden társadalom egyforma, ennél fogva várható, hogy a hozzájuk rendelt gyémántok bizonyos rendszert követve, előre látható módon fognak eltérni egymástól. A gyémánt architektúrája és dinamikája megjeleníti a társadalmi struktúra és a társadalmi makroerőtér elemeit. A gyémántelmélet azt jósolja, hogy a legkevésbé fejlett országokhoz kevésbé fejlett gyémántok, a fejlett országokhoz pedig fejlettebb és robusztusabb gyémántok tartoznak. Így minél alacsonyabb az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP), annál kevésbé robusztus a gyémánt, és minél magasabb az egy főre jutó GDP, annál nagyobb rendszeresség, sokféleség, kiegyenlítettség és többirányúság jellemzi a gyémántot. Egy másik ésszerűen tételezhető független változó, amely alakíthatja a gyémánt architektúráját, a nemzeti intézményrendszer, például hogy valamely ország egységes vagy szövetségi rendszerű, vagy hagyományosan nagymértékű, illetve korlátozott állami beavatkozás érvényesül a gazdaságban – ez a szempont párhuzamba állítható az intézmények közötti szabályszerűségekről Levy és Spiller (1996) által tett megállapításokkal. Feltételezhetjük például, hogy minél inkább centralizált valamely ország intézményi berendezkedése, annál centralizáltabb az IKT-t reprezentáló gyémánt is. Ebben az elméleti megközelítésben a gyémánt a függő változó, míg az egy főre jutó GDP és talán olyan más strukturális vonások is független változónak tekinthetők, mint például a politikai kultúra (vagyis a tekintéllyel és a hatalommal, a részvétellel és az engedelmességgel kapcsolatos normák). Ahhoz, hogy ezeknek a kapcsolatoknak a meglétét hitelesen igazolni vagy cáfolni tudjuk, további terepmunkára lesz szükség, de úgy tűnik, hogy e kapcsolatok úgy állnak fenn, ahogyan itt jeleztük.

Térjünk most vissza közvetlenül a vezetés kérdéséhez a négyoldalú hálózatban. Erősen makroszintű és hosszú távú perspektívából tekintve úgy tűnhet, hogy a gyémántok kifejlődése automatikusan, mintegy magától megy végbe. Közelebbről szemügyre véve azonban azt találjuk, hogy a gyémánt fejlődésének sebessége, iránya és lényegi tartalma olyan stratégiai pozícióban levő egyének szándékos beavatkozásaitól függően alakul, akik képesek anyagi és politikai forrásokat mobilizálni annak érdekében, hogy elérjék azokat az eredményeket, amelyekre törekszenek (Wilson, 2003). Ezek a személyek, akik ezeknek a társadalmi hálózatoknak a létrehozásáért kezdetben egyedileg és kollektíven tevékenykednek, az „információs bajnokok” és a társadalmi vállalkozók viszonylag kis csoportját alkotják. Vannak várakozásaik és terveik, de igen gyakran mintegy „menet közben” reagálnak az intézményi ösztönzésekre és a strukturális tényezőkre a környezetükben. Reagálnak továbbá más egyének stratégiai lépéseire, amelyeket megpróbálnak előre számításba venni mind azokon a releváns társadalmi intézményeken belül, mind azok között, ahol az „információs bajnokok” – és ellenfeleik – a legnagyobb valószínűséggel fellelhetők.

Ezeknek a személyeknek mindegyike sajátos egyéniség, aki egyedi motivációval és készségekkel rendelkezik, mindazonáltal vannak bizonyos közös elemek, amelyekkel leírható az az emberfajta, amelyik tipikusan vezető szerepet játszik a gyémántok létrehozásában, és az ehhez tartozó új típusú vezetők tipikusan hasonló stratégiákat követ-

nek minden országban. Az új „e-vezetőkről” már ténylegesen létezik egy egyelőre kicsiny volumenű, de folyamatosan bővülő tudományos szakirodalom is, amelynek a legnagyobb része a magánszektorral foglalkozó tanulmányokra korlátozódik (például Annunzio és Liesse, 2002; Hargrove, 2001; Mills, 2001), és – Hargrove kifejezésével élve – „újrátételezi a vezetést az 'összekötött' gazdaságban”. Ezek és a hagyományosabb vezetéssel foglalkozó tanulmányok is arra hívják fel a figyelmünket, hogy az új vezetés mennyire sokdimenziós, és azt milyen sok olyan társadalmi erő alakítja, amelyek időben maguk is változnak. Az IKT területén szinte minden az időzítéstől függ, és az „információs bajnokok” több megkülönböztethető hullámban léptek színre. Az 1990-es évek első hullámának bajnokai közül sokan jól képzett szakemberek sem nem gazdag, sem nem szegény fiai (vagy néha lányai), többségük külföldi tanulmányokat is végzett. Ami kutatói vagy professzori rangjukat illeti, kétségkívül ambiciózusak, de az első hullám képviselői közül kevesen voltak ténylegesen érdekeltek abban, hogy a robbanásszerűen bővülő IT-piacon pénzt keressenek. Ezután következett a kormánytisztviselők második hullámának bekapcsolódása az új IKT-programokba, és ezt követte a magánszektor vállalkozóinak harmadik hulláma, akik szintén az IKT lelkes hívei voltak, de emellett pénzt is akartak keresni (Wilson, 2003).

A gyémánt koncepciója és elmélete kiegészíti az innováció és a diffúzió más meglévő modelljeit. Rogers (1995) alapos kutatásai és meglátásai például meggyőzően kimutatták, hogy a technológia fejlődésében, elfogadásában és terjedésében sok területen a népességnek csupán egy viszonylag kis csoportja játszik vezető szerepet. A terjedés egyes szereplőit Rogers a következő kategóriákba sorolta: újítók, korai alkalmazók, késői alkalmazók és hátul kullogók – ezek a kifejezések szerte a világon bekerültek az IT-penetráció szakszókincsébe. Rogers és a többi kutató többsége is elmulasztotta azonban azoknak az intézményi ösztönzőknek és társadalmi folyamatoknak a pontos számbavételét, amelyeken keresztül az egyéni újítók és a korai alkalmazók elérik a céljukat. A gyémántmodell által nyújtott keretek éppen ezt a konceptuális és elméleti hiányt próbálják betölteni.

A gyémánt szereplői

Azokban a fejlődő és fejlett országokban, amelyek – gyakran egyes régiókban (például a kaliforniai Szilíciumvölgyben vagy az indiai Bangalore-ban) koncentrálnak erőfeszítések révén – már bizonyos sikereket értek el a tudástársadalomhoz vezető átmenet útján, a különféle szektorok vezetői képesek voltak következetes kapcsolatokat kiépíteni, hálózatot alkotni és együttműködni egymással, miközben a kialakuló konglomerátumokba mindegyik érdekközösség magával hozta a saját erőit és erőforrásait.

Az állami szektor

Általában az állami szektor vezeti a „hordát”, különösen a sikeres átmenet korai fázisaiban. Az állami szektorban működő vezetők tekintélyes, stabil és legitim intézményeket képviselnek, és ezekre az elemekre igen nagy szükség van az átmenet folyamán.

Idetartoznak a minisztériumok és a szabályozó testületek. A helyi és országos kormányzatok biztosítják és rendszerint ellenőrzésük alatt tartják azt a kritikus fontosságú infrastruktúrát, ami az információs forradalom gerincét alkotja. Az állami vezetők a történelem során képesek voltak mobilizálni az IKT és az ahhoz társuló infrastruktúrák fejlesztéséhez szükséges nagy mennyiségű tőkét. Nem lehet továbbá alulbecsülni annak a jelentőségét, hogy a demokratikusan választott politikai vezetők legitim módon állíthatják, hogy a közjó érdekében emelnek szót, és nem csupán a fogyasztók vagy a termelők, vagy valamilyen más érdekcsoport tagjainak, hanem valamennyi állampolgárnak a nevében beszélnek. A legjobb esetben valóban mindenki érdekeit képviselik. Ugyanakkor az állami vezetésnek vannak gyöngeségei is, különösen a tudásbázis kialakulását kísérő átmeneti helyzetben: a kormányok és azok vezetői rendszerint lassúak, bürokratikusak és félnek a kockázatoktól. Emellett korrupciósak is lehetnek.

A magánszektor

A magánszektorban úgy találjuk, hogy a fentiekkel ellentétes tulajdonságok, a gyorsaság, a rugalmasság és a leleményesség meglétét a vezetőkben magasra értékelik és jutalmazták. Az átmenet idején a magánszektor tekinthető az IKT-újítások, a dinamikus fejlődés és a finanszírozás legfőbb forrásának is. A magánszektorhoz tartozó vezetők a szektorok közötti tárgyalásokba magukkal hozzák az idő sürgetésének érzékelését és a gyors lépések szükségességének felismerését, ami más vezetőkben gyakran hiányzik. Jobban érdekli őket a hatékonyság, amivel a forrásokat ki lehet használni az átmenetben. A kevésbé fejlett országokban azonban a helyi közvélemény gyakran önzőnek tartja a magánszektor vezetőit, és működésüket nem tekinti törvényesnek. Úgy ítélik meg, hogy gyakran rövid távú megfontolások befolyásolják őket, és elsősorban a következő negyedévi nyereségre, nem pedig a hosszú távú fejlődésre koncentrálnak. Az igazságos elosztás ritkán tartozik elsőrendű megfontolásaik közé. Az olyan szegényebb fejlődő térségekben, mint amilyen Afrika legnagyobb része, a magánszektor erőteljes helybeli vezetése gyakorlatilag nem létezik.

A tudományos (kutatói és fejlesztési) közösségek

Az olyan országokban, mint például Kína, Brazília és az USA, a kutatói és fejlesztési közösségek vezetése állt az első roham élére, ami megindította az információs forradalmat. Nem a felső szintű állami vezetők, és nem is a helyi vagy multinacionális tőke kapitányai indították útjára a forradalmat, hanem azok a kockázatos vállalkozók a Kínai Tudományos Akadémián, a Brazíliai Tudományos és Technológiai Minisztériumban vagy az MIT és a CALTECH kutatólaboratóriumokban, akik Kínát, Brazíliát és az USA-t megindították saját tudástársadalom-változataik kiépítése felé. Ezek a vezetők – mobilizálva a minisztériumokban működő partnereiket, hogy az IKT szélesebb körű használatáért folyó harcukban csatlakozzanak hozzájuk – laboratóriumaik keretein messze túlnyúlóan is vezető szerepet játszottak. Ők voltak az új tudás megteremtői, és a legjobbjai másokkal is meg tudták láttatni az új technológiákban rejelő

lehetőségeket polgártársaik gazdasági, politikai és társadalmi életének fejlesztésében. Többségükből azonban hiányzott a gyors cselekvésre való hajlam, és sok (ha nem a legtöbb) kevésbé fejlett országban jelentősen gátolta működésüket, hogy az egyetemek és a laboratóriumok hírhedten szegényesen ellátottak és – éppen ezért – könnyen figyelmen kívül hagyhatók voltak.

A civil társadalmi szervezetek

Brazíliában a nyilvánosság számára hozzáférhető és nem kutatási célokat szolgáló első internetszolgáltatót nem magánvállalkozók és nem is tudományos kutatók hozták létre, hanem az *IBASE* elnevezésű civil szervezet. A civil szervezetek Dél-Afrikában is fontos szerepet játszottak a kevésbé kiszolgált fekete bőrű közösségek számára hozzáférhető hálózatok és különféle tanulmányi stratégiák megtervezésében (Horwitz, 2002). Bangladesben a helyi szövetkezetek indítottak be radikális kísérleteket, melyeknek a keretei között a nők mobiltelefonokat bérelhettek és „telefonpercek” adhattak el a falvak lakosaiból kikerülő ügyfeleknek. A civil szervezetek rendszerint jól ismerik az alulról jövő kezdeményezéseket és a piac „keresleti oldalát”. Gyakorlati ismereteik vannak a helyi feltételekről és arról, hogy a társadalmi innovációs folyamatok a vidéki térségekben hogyan haladnak (vagy éppen nem haladnak) előre. A közösségi és civil szervezeti vezetők – bár a folyamatban nem játszanak olyan központi szerepet, mint a kormányok, a gazdaság vagy a tudományos élet szereplői – gyakran jobban tisztában vannak a helyzettel, mint mások. A többi vezetők azonban gyakran nem foglalkoznak velük, mivel szerepüket nem tekintik széleskörűen legitimálnak, és gyakran terhére vannak a helyi politikusoknak.

Az új típusú társadalomhoz vezető átmenetről folyó, mindent felölelő országos diskurzusba a civil szervezetek, a tudomány, a magánszektor és az állami szektor vezetői mind a hozzáadott érték sajátos típusait hozzák magukkal. Ám miközben felismerjük, hogy mindegyik fajta vezető sajátos módon képes hozzájárulni az átmenethez, nem lehetünk naivak az ezzel együtt járó nehézségeket illetően. Az átmenet óriási költségekkel jár, amelyek lényeges akadályokat képeznek a különféle szektorokban működő IKT-szakértők nagyobb mértékű és hatékonyabb kommunikációja előtt. Mindegyik vezetési csoportnak megvan a maga stílusa és a saját választóköre. Mindegyik egyfajta megkülönböztethető kultúrát képvisel – gondoljunk csak arra a „kulturális szakadékra” (sőt sok esetben lenézésre), ami a magánszektor kapitalistái és a kormányburokraták között számos országban fennáll. A közösség érzésének kialakulása – éppen azért, mert ez a négy csoport tipikusan nem rendelkezik közös munkatapasztalatokkal, amelyeket valamely közös célért, egyenlő alapon egymás mellett dolgozva szerezhetek volna meg – nem megy végbe közöttük automatikusan, és semmi esetre sem könnyű. Ehhez sok kemény munkára és a vezetési elkötelezettség speciális fajtájára van szükség.

Nem lehetnek illúzióink az együttműködés, illetve a konfliktus irányában ható motiváció tekintetében sem. A világ valamennyi országában fellelhető az elitek közötti alapvető együttműködés és az egymástól való tanulás. Az országos elitet mindig szoros személyes és szakmai kötelékek fűzik össze. Ezek néha gyümölcsöző és termékeny vi-

szonyokat hoznak létre, pozitív eredményekkel minden érintett számára. Néha azonban ezek a kapcsolatok csupán a korrupció elbástyázott csatornáit vagy szűk körű patronálási viszonyokat jelentenek, amelyek keveset érnek a közjó szempontjából (például Bardhan, 1997; Johnston, 1997).

Az a fajta négyoldalú kooperáció azonban, amiről én beszélek, minőségileg különbözik a kölcsönhatások hagyományos formáitól. Az általam leírt gyémántmodell szerint a korszerű vezetés nem egyetemes – minden országnak meg kell határoznia a paramétereit saját maga számára. A szenegáli vagy ghánai minták Nyugat-Afrikában nem ugyanazok lesznek, mint a kelet-ázsiai minták. Az IKT-vezetés kapcsolatainak ghánai mintája valójában erősen különbözik a szenegáli hálózatoktól: az utóbbi sokkal inkább interaktív és kooperatív. Kínában például annak a bensőséges társadalmi kapcsolati rendszernek a leírására, ami keresztül-kasul átszövi a kínai társadalmat, széles körben használják a „*guanxi*” kifejezést (Lieberthal, 1995, 1998). Ez a társadalmi ranglétrán felülről lefelé és alulról felfelé, valamint az olyan, alig meghatározott szabályok „szürke területén” keresztül is működik, amelyek tipikusan jellemzőek a modern kínai politikai és gazdasági valóság nagy részére. A hagyományos hatalmi és tekintélyi mintákra rárejtegződött 20. századi autoritárius mintákból felépülő zárt ipari társadalom ritkán ösztönzi a 21. századi tudástársadalmak által igényelt konzultatív kapcsolatok kiépülését. A *guanxi* pozitív szerepet játszhat a társadalmi kohézió biztosításában, ám ezen túlmenően szükség van egy jobban átlátható és szabályozottabb rendszerre is. A mandarin nyelvben – az egymással összekötött embereket jelölő kínai írásjelekből származtatva – létezik egy másik kifejezés, ami alkalmasabb ennek az eszmének a megragadására. Figyelemre méltó, hogy ugyanezek az alapvető kínai írásjelek (*guo lin wan*) használatosak az internet megjelölésére is.

Példák a vezetés mintáira a gyémántmodellben

Röviden szeretném bemutatni a „gyémánt” segítségével modellezhető vezetés szerepét és a struktúra, a hálózatok és a politika komplex, gyakran ellentmondásos találkozási pontjait. Az első példát két nyugat-afrikai országból, Ghánából és Szenegálból merítem, ahol terep kutatásokat végeztem. A szakértők egyetértenek abban, hogy az IKT-penetráció arányának legfontosabb egyedi előrejelző tényezője az ország egy főre jutó GDP-je: általában minél nagyobb az egy főre jutó GDP, annál magasabbak a penetrációs arányok. Ám míg Szenegál egy főre jutó GDP-je csupán körülbelül egyharmad résznyivel nagyobb, mint Ghánáé, az előbbi országban a telefon elterjedési aránya háromszorosa a Ghánában megállapított aránynak, és az internetpenetráció aránya még ennél is magasabb. Más szóval Szenegál tényleges IKT-teljesítménye meghaladja azt a szintet, amit az ország gazdasági struktúrája jósolna. Bizonyára vannak fontos strukturális különbségek a két ország között, amelyek között nem kis szerepet játszanak a különböző gyarmati örökségek (Szenegál korábban francia gyarmat, Ghána pedig brit fennhatóság alatt álló terület volt). A fent jelzett lényeges eltérések egyik valószínű magyarázata mégis abban lelhető fel, hogy a két országban eltérő vezetési minták alakultak ki. A hálózatok és a vezetés mintái segítenek megmagyarázni a különbségeket.

Mindkét ország szegény, de mindkettőben vannak olyan előremutató vezetési elemek, amelyek megpróbálják felgyorsítani a tudásra orientált átmeneti folyamatokat. Mindkét ország meglátogatása és ott végzett kutatások során szerzett tapasztalataim alapján úgy találtam, hogy Dakarbán viszonylag könnyű az IKT-szakértőket meglátogatni és meginterjúvolni. Minden alkalommal képes vagyok kapcsolatba lépni egy kollégával valamelyik kutatási vagy kormányintézményben, aki gyorsan össze tud hozni egy találkozót olyan partnereinek valamilyen nagyobb létszámú csoportjával, akik aktív szakértőként tevékenykednek az IKT fejlesztése terén. Tipikus esetben valamelyik népszerű „kiberkávéházban” találkozunk, amely az épület tetején levő szabadterei vendéglőjében ételt is szolgál fel, és ahol csatlakoznak hozzánk a kormány, az internetszolgáltatók, a szakszervezetek és az egyetemek képviselői. A beszélgetés barátságos hangnemben folyik, mindenki megosztja a többiekkel gondolatait, illetve az aktuális pletykákat és saját „forró” ötleteit. Ezzel szemben a legtöbb ghánai látogatásom a találkozók egész sorozatából állt: először csak a vezető internetszolgáltatóval tudtam találkozni, majd más szolgáltatókkal, azután pedig a kormánytisztviselőkkel és a többiekkel. Több évig tartó megfigyelésből arra a következtetésre jutottam, hogy Szenegálban az egyetemek, a magánszektor, az állami szféra és a civil közösségek gyakran találkoznak, és megbíznak egymásban.³ A szenegáliak olyan informális és formális hálózatokat hoztak létre és tartanak fenn, amelyek gondosan építik a „társadalmi tőkét” tagjaik között. A gyémántstruktúra szerint működő vezetés hatékonyan a helyén van. A négy oldal közötti társadalmi kapcsolatok gyakoriak, sűrűek és jól megalapozottak. Ghánában viszont, mint más kutatók is megerősítik, a négy oldal képviselői nem alkotnak együttműködő csoportot, ritkán találkoznak egymással, és amikor ez mégis megtörténik, a bizalom szintje alacsonyabbnak tűnik annál, ami Szenegálban tapasztalható. A két országban eltérő kapcsolatok működnek a „gyémántban”. Ezek az eltérések pedig könnyen fontos különbségekhez vezethetnek az IKT-teljesítmény terén is.

Vegyünk most egy másik páros összehasonlítási példát, ahol a vezetés és az elit körében zajló interakciók mintái befolyásolhatják az eredményeket, ezúttal Kína és India helyzetét vetve össze. Itt is különös ellentéteket találunk, amelyek valószínűleg az adott országban érvényesülő hatalmi és vezetési struktúrákat tükrözik, mivel – csakúgy, mint Ghána és Szenegál esetében – ennek a két országnak a szektorális felépítése is nagyon hasonló.⁴ Ennyire hasonló gazdasági szerkezet mellett nehéz lenne eleve megjósolni, hogy melyik ország mutat fel jobb IKT-elterjedési arányokat. Kína egy főre jutó GDP-je most 72%-kal magasabb, mint Indiáé, India társadalmi berendezkedését azonban demokratikusabbnak tekintik (2001. évi adatok, *CIA World Fact Book*). Kedzie (1997) és mások kimutatják, hogy az internet diffúziója milyen szoros összefüggésben áll a demokráciával. Így tehát, míg a két ország gazdasági szintje egy főre vetítve igen hasonló, India társadalmi sokkal demokratikusabb, mint Kínáé, s ennél fogva Kedzie és mások itt nagyobb arányú internetdiffúziót várnának el. Ám a demokratikus India internetpenetrációs aránya négyszeresére *alacsonyabb*, mint az autoritárius Kínáé. Véleményem szerint ezek a különbségek a négy fő szektorban működő elit közötti kooperáció viszonylagos mértékét tükrözik: a szektorok közötti kapcsolatok Indiában történetileg kevésbé együttműködő jellegűek, mint Kínában. A minisztériumokban dolgozó köztisztviselők, a tudományos kutatók és a gazdasági vezetők mindeddig nem kerültek

közel egymáshoz, néhány olyan hely kivételével, mint például Bangalore, ahol az IKT terjedése sokkal nagyobb mértékű.

A kínai országos politikai elit képes volt rendkívül hatékonyan mobilizálni a kormány, a tudományos élet és az állami vállalatok vezetőit az intézmények és szektorok közötti kooperációra, és sikerült elérnie az egyik legmagasabb távközlési diffúziós arányt a világon – több fix távközlési vonalat építettek ki, mint az egész úgynevezett fejlődő világ együttvéve (Wilson, 2003). Kína negyvenhatmillió internetfelhasználóját számszerűen csupán az USA előzi meg, bár a kínai 3%-os arány kétségtelenül alacsony. A mobiltelefonok abszolút számát tekintve Kína az első a világon. Sikereket értek el az olcsó (de nem mindig legjobb minőségű) hardveralkalmazások terén is.

Kína információs forradalmának első fázisát olyan időszaknak tekinthetjük, amikor a Kínai Tudományos Akadémia, valamint a Tshingua és más egyetemek vezető technológiai szakértői rábeszéltek az oktatási, illetve a tudományos és technológiai minisztériumokban dolgozó partnereiket arra, hogy támogassák az internet elterjedését, amit azok – különféle programok egész sorozatán keresztül, összekötve egymással a tudomány világában és az állami hatóságoknál működő hasonló gondolkodású embereket – meg is tettek. A technokrata elit csoportok fokozódó ragaszkodása ezekhez a programokhoz felfelé szivárgott és apránként átította a politikai vezetést is, amely egyre jobban hangsúlyozta a tudomány és a technológia fontosságát. Segal (2002) olyan helyi kínai beszámolókat idéz, amelyek gazdag társadalmi információcsere-hálózatok kiépítéséről szólnak. Ezek lehetővé tették a független tudományos és technológiai vállalkozások elterjedését. Olyan vállalatok, mint például a *China Telecoms*, felgyorsították hálózataik kiépítését, és a szektor teljesítménye az egekbe szárnyalt. Teng Hsziao-ping vezetése alatt a központi politikai elitek – viszonylagos elmaradottságuk felismerésétől és a szervezetek közötti kommunikáció megteremtésére irányuló törekvéseiktől ösztönözve – szilárdan elkötelezték magukat az informatizáció stratégiájának követése mellett. A parancsuralommal irányított gazdaságban ehhez megvolt a hatalmuk is, és megfelelő szervezeti eszközökkel rendelkeztek a programok végrehajtásához.

A belföldi piacokat kiszolgáló fix infrastruktúrák és a hardver fejlesztésétől Kínának is szükségképpen tovább kell lépnie a helyi és a globális piacokat egyaránt megcélzó kifinomult szoftverek fejlesztése felé. Valószínűtlen ugyanis, hogy a társadalom nettó „nyereségei” fenntarthatók lesznek, ha a „gyémántot” a jelenlegi országos vezetés nem teszi gyors ütemben jóval sokrétűbbé, hogy abba a magánszektorból, különösen a kis- és közepes méretű vállalatok köréből is egyre több vezető kerüljön be. Tervutasításokkal felülről irányított gazdaságban nem könnyű élvonalbeli szoftvert kifejleszteni. Továbbá, mivel a tudástársadalomhoz vezető átmenet során az ország intellektuális és kreatív energiái egyre változatosabbá válnak, bizonyosra vehető, hogy a jelenlegi vezetésnek egyre nagyobb számban kooptálnia kell nem állami és nem profitérdekeltségű civil társadalmi vezetőket is, például a most alakulóban levő nem kormányzati szervezetek köréből. Arra a kérdésre, hogy Kína vajon képes lesz-e sokrétűbbé tenni és átszervezni saját hálózatait a „gyémánt” vezetési struktúrájában, hogy folyamatosan továbbhaladjon a rugalmasabb és innovatívabb tudástársadalom felé vezető úton, csak az idő fogja megadni a választ.

Konklúzió

E tanulmány fő mondanivalója az, hogy a mai ipari vagy mezőgazdasági társadalom sikeres átalakulása a jövő tudástársadalmaivá a vezetés új fajtáit kívánja meg. Ahhoz, hogy az átalakulás sikeres legyen, az új vezetőknek „a legjobbak és a legkiválóbbak” közül kell kiválogatódniuk, legalább négy társadalmi szektorban: a közszférában, a gazdaságban, a tudomány világában és a civil társadalomban. A kooperatív hálózatokba szerveződött vezetésnek ez a modellje, amit „négyoldalú”, vagy „gyémánt”-modellnek neveztem, eredetileg olyan hasonló gondolkodású egyének közös megegyezéssel létrehozott hálózatoként jön létre, akik az IKT szabad elterjedésének előmozdítására törekednek. Amikor sikert érnek el, akkor ezek az egyének és kollektívák közötti egyezkedések a kapcsolatok, vagyis a hálózatok elkülönül, de társadalmilag összekötött csomópontjait hozzák létre. Ezek a megosztott hálózatok – noha ezt ebben a tanulmányban nem írtam le – elősegítik az alapvető gazdasági szektorok közötti mérleg strukturális átalakulását, és kiformalhatnak további, rugalmasabb társadalmi hálózatokat, amelyek azután megteremtik a soron következő innováció, valamint a technikai infrastruktúra bázisán kiépülő újabb hálózatok alapjait.

A „gyémánt”-modellel leírható hálózatossodott vezetés olyan vonásokat mutat fel, amelyekkel a szűkebb, individualista vezetési minták nem rendelkeznek. Érdemei közül kiemelkedik a további fejlődés alapvető forrásához, a tudáshoz való jobb, rendszerebb és hatékonyabb hozzáférés biztosítása, ami átformálja a modern társadalmat. A modern gazdaság életadó árama a korszerű, pontos és releváns műszaki, gazdasági és társadalomismereti tudás. Ma a tudás és az abból fakadó hatalom nem egyetlen helyen – egy bank pincéiben, egy aranybányában vagy az elnök hivatalában – összpontosul. A tudás (nem az információ) ehelyett a szó szoros értelmében a tájékozott emberek fejében, valamint az őket támogató hálózatokban és virtuális készletraktárakban található. Ma azok a sikeres országok és nemzetek, amelyek képesek időben hozzáférést nyújtani a tudáshoz és azt hasznosan gyümölcsöztetni tudják, sokféle különböző közösségben, ott, akkor és olyan formában, ahol, amikor és ahogyan azoknak erre szükségük van (Dahlman és Aubert, 2001).

A gyémánt struktúrájában érvényesülő ilyenfajta rendszeres kölcsönhatások nem csupán „információt” nyújtanak, hanem biztosítják a döntéshozók számára a kontextusok jobb érzékelését és értelmezését is, annak érdekében, hogy szervezeti céljaik eléréseért megfelelő tájékozottsággal megalapozott és bölcs döntéseket hozzanak. A valódi innováció csak ilyen módon válik lehetségessé.

E célok eléréséhez az országos vezetés egy döntő fontosságú részének hajlamosnak kell lennie az előrelépésre és azokkal a kihívásokkal való szembenézésre, amelyekkel ezt a tanulmányt kezdtem: meg kell változtatni a struktúrákat és új tudáshálózatokat, valamint a különféle csoportok, intézmények és választótestületek fenntartható koalícióját kell létrehozni.

A strukturális változások eléréséhez szükség van a „gyémánt típusú” vezetésre. A hatékony mai vezetők egyik alapvető feladatának annak kell lennie, hogy hosszú időn át életben tartsák a maguk elé tűzött végcél – a megteremtendő tudástársadalom – vízióját. A vezetőknek gondoskodniuk kell arról, hogy a tudástársadalom létrejöttéhez szükséges nagy strukturális változások elérése álljon minden országos fejlesztési program

középpontjában. Elő kell mozdítaniuk, hogy bizonyos iparágaktól és szektoroktól (sőt, néha egyes közösségektől is) igen komoly források átkerüljenek más iparágakhoz, szektorokhoz és közösségekhez. Nagyarányú tőkebefektetéseket kell ellenőrizniük a tudástermelő iparágakban és az infrastruktúrák fejlesztése terén. Ezekhez a feladatokhoz olyan vezetőkre van szükség, akik az új társadalom megszületése körüli bábáskodás során képesek alapvető fontosságú, jelentős gazdasági, pénzügyi és más forrásokat mobilizálni. Mindez *hosszú távú* strukturális programot jelent, ami megköveteli, hogy a vezetők mindvégig a végjátékot tartsák szemük előtt.

A *tudáshálózatok létrehozásához szükség van a „gyémánt típusú” vezetésre*. Eddig nagyon kevés társadalomnak sikerült a sűrű, széles körben elérhető IKT-infrastruktúrákat és az ezek megtervezéséhez, kiépítéséhez és fenntartásához szükséges „puha” emberi hálózatokat is létrehozni. Ez olyan komoly feladatot jelent, amelynek a megoldásában még a gazdaságilag legfejlettebb országok, például az USA vagy Svédország is csak valahol az út legelején tartanak, legalábbis a még ezután megteendő út hosszához viszonyítva. Az IBM egyik felső vezetője szerint az információs forradalom egész folyamatának még csak körülbelül 5%-át tudhatjuk magunk mögött. A huzal nélküli és kábeles összeköttetéseket biztosító infrastruktúrák, a szabályozási és jogi keretek, a pénzügyi piacok és a vállalkozói tőkét forgató cégek, valamint az új típusú tudáscentrumok (például a tudományos és ipari parkok vagy az országos kutatási központok) mind olyan transzszektorális vezetéssel jönnek létre, ami össze tudja hozni a korábban elszigetelt intézményeket, hogy az új hálózatokon keresztül együttműködjenek egymással a közös célok, elsősorban a hasznos tudás megteremtése, szétosztása és megszerzése érdekében (például Etzkowitz és Leydesdorff, 2000). Ez feltételezi, hogy a társadalmi felépítmény elemei alakítják ki a későbbi technikai architektúrákat, miközben az egyének és a csoportok a meglévő struktúrában elfoglalt pozíciójukat arra használják fel, hogy előkészítsék és elősegítsék a következőnek a megvalósulását. Ez *középtávú* feladat, amely vadonatúj megosztott hálózatokat hoz létre, s emellett megreformálja, kibővíti és elmélyíti a tudáscsere meglévő rendszereit.

A *gyémánt fenntartásához is szükség van a vezetésre*. Ezeket a kapcsolatokat részben a meglévő struktúrák és intézmények határozzák meg, ám miután létrejöttek, céltudatosan gondozni és védeni kell őket. A vezetés egyes elemeinek vállalniuk kell, hogy jelentős volumenű időt és energiát fektetnek be a potenciális partnerek megnyerésébe az együttműködésben való további részvételhez. Ez a világos jövőkép szem előtt tartását és a források mobilizálását egyaránt megkívánó feladat, amely csak a rövid távú szelektív ösztönzés és a hosszú távú célképzés kombinációjával oldható meg, a kollektív cselekvés előtt álló klasszikus kihívás (Olson, 1965).

A *progresszív társadalmi változások politikai támogatásának elnyeréséhez és aktivizálásához szintén szükség van a vezetésre*. A közép- és hosszú távú célok, amelyekért a vezetők küzdenek, csak akkor érhetők el, ha a vezetők *rövid távon* sikeresen tudják mobilizálni nemcsak az anyagi, hanem a politikai erőforrásokat is. A vezetőknek a reformok iránt elkötelezett választótestületeket és koalíciókat kell létrehozniuk, oly módon, hogy az átalakulás potenciális előnyeit demonstrálják azok előtt, akik nagy valószínűséggel részesülnek azokban; semlegesítik a legkeményebb ellenfeleket; és mindent megtesznek azért, hogy meggyőzzék a lakosság nagy többségét alkotó ingadozókat, akik még nem döntöttek arról, hogy az átalakulással szemben ellenállást tanúsítanak vagy közömbö-

sek maradnak. Közép- és hosszú távon az átmenet sikerében igen nagy szerepet játszik, hogy a folyamattól milyen valószínűséggel várható igazságosabb és méltányosabb végeredmény. A vezetőknek a fejlődő társadalmakban ennél fogva lépésről lépésre kell megszervezniük azoknak a rövid távú akcióknak a sorozatát, amelyek hatással vannak az igazságosságra és a hatékonyságra, és amelyek együttvéve már közép- és hosszú távra kiható változásokat eredményeznek. A kommunizmustól a kapitalizmushoz vezető átmenet korábbi tapasztalatai Kelet- és Közép-Európában megmutatták, hogy feltétlenül szükség van a kisebb lépésekben egymásra rétegződő reformokra, amelyek lehetővé teszik a politikai támogatás megszerzését és a politikai ellenfelek semlegesítését.

Ezeknek a feladatoknak a végrehajtása nagy kihívást jelent, és speciális felelősséget ró a „gyémántnak” mind a négy szereplőjére.

A vezető kormánytisztviselőknek vállalniuk kell, hogy a nagyobb nemzeti előrehaladás érdekében lemondanak hatalmuk és kiváltságaik egy részéről. Bár ez meglehetősen valószínűtlennek látszik, Vogel (1996) a reformokkal és a privatizációval foglalkozó tanulmányaiban kimutatta, hogy a vezetők néha ténylegesen korlátozzák saját hatalmukat. Az országos színpadon a legerősebb szereplőként a kormányoknak kell a folyamat élére állniuk. A legfelső vezetőknek - tanácsadó és konzultatív testületeket hozva létre, melyek révén a magánszektorban elérhető szakértelemre, az alulról jövő mozgalmak vezetőinek tudására és a kutatók újításaira is támaszkodhatnak – az elsők között kell nyitottá válniuk az újra. A tanácsok egy részét el is kell fogadniuk, nem szabad csupán udvariasan meghallgatniuk őket, csak mímelve a konzultációt, hogy azután pontosan azt tegyék, amit egyébként tettek volna. A kormánytisztviselőknek ellen kell állniuk annak a kísértésnek, hogy tanácsadó testületeikbe csupán gazdasági szövetségeiket, illetve a nagy és erős vállalatok legismertebb és politikailag leginkább megbízható képviselőit hívják meg. A jövő attól függően fog alakulni, hogy a kormánytisztviselők mennyire lesznek képesek figyelembe venni nemcsak a nagyobb, hanem a kis- és a középvállalkozók érdekeit és elgondolásait is, ugyanis ez utóbbiak az innováció igen fontos forrásaivá fognak válni, és itt teremődik meg a legtöbb új munkahely.

A magánszektor vezetőinek a maguk részéről meg kell tanulniuk erőteljesebben megfogalmazni sajátos hozzájárulásukat a nemzeti tudástársadalmak létrehozásához. Ezt a feladatot a helyi üzletemberek gyakran meggyőzőbb módon tudják megoldani, mint a multinacionális cégek képviselői, de mindkét csapat részvételére szükség van. A külföldi vállalatok importálni tudják a legfejlettebb technológiákat. Az üzletembereknek túl kell látniuk saját szűkebb érdekeiken, az aggregált nemzeti érdekek horizontjáig. Saját belső köreiket úgy kell megszervezniük, hogy hatékonyabb szóvivők kerüljenek ki soraikból. Gazdasági érdekvédelmi testületeiknek a gyémánt típusú vezetés továbbfejlesztése és az átalakulás gyorsítása érdekében meg kell tanulniuk hatékony helyzetjelentéseket és tanulmányokat kidolgozni (Doner, Ross-Schneider és Wilson, 1998).

A tudományos közösség a legtöbb fejlődő országban rendszerint meglehetősen széttagozott és megosztott. A kutatásra fordítható pénzalapok hiányosak, és nem mindig a megfelelő csatornába terelődnek. A kutatók által produkált tanulmányok gyakran nem felelnek meg az állami és a magánszektorban működő gyakorlati szakemberek szükségleteinek. A tudósoknak jobb módszereket kell találniuk arra, hogy saját egyéni kutatási tevékenységük egybeessen a társadalom más csoportjainak tényleges és kinyilvánított IKT-igényeivel. Továbbá kutatásaik eredményeit világosan kell megfogalmaz-

niuk és megfelelően széles körben kell nyilvánosságra hozniuk, hogy magukra vonhassák a potenciális felhasználók és támogatók figyelmét.

A nem profitérdekeltségű civil szektor vezetésének van talán a legnehezebb feladata, ha az átmenetet irányító döntéshozatali folyamatokban nagyobb arányú részvételre törekszik. A legtöbb fejlődő országban a civil szféra a leggyengébb partner, és rövid távon – őszintén szólva – ez a szféra tudja a legkevesebb hozzájárulást nyújtani a stratégiák kialakításához. Mindazonáltal a nem kormányzati szervezetek olyan speciális rálátást tudnak nyújtani az alulról jövő fejlesztési kezdeményezésekre, amivel az állam nem rendelkezik, és olyan tudást képviselnek, ami a legtöbb tudományos kutató számára elérhetetlen. Emellett saját csatornákat tudnak biztosítani az IKT-stratégiák megvalósításához. Az előttük álló feladat – hasonlóan az üzleti világhoz – jobb belső mechanizmusok létrehozása saját különleges tudásuk megragadására és mobilizálására, hogy képessé váljanak ezzel a sajátos tudással hozzájárulni a stratégiai és politikai döntések meghozatalához (National Research Council, 1996).

Az új vezetőknek, amikor új választótestületek kialakítására és a társadalom különféle körökből összetevődő, interaktív vezető elitjének létrehozására egyesítik erőiket, meg kell őrizniük magukban bizonyos szerénységet. Szerepük különösen fontos a forrongásokkal terhes kezdeti időszakban, de az újfajta társadalom létrehozásában elért végső sikerük attól függ, hogy képesek-e mai víziójukat és elkötelezettségüket a holnap olyan intézményi és szabályozási reformjaivá átváltani, amelyek hosszú távon is fenntarthatók. Az új vezetőknek az innovációt támogató új szabályokat kell megalkotniuk, és azokat újratervezett intézményekbe kell beágyazniuk. Ezek közé tartoznak a szellemi tulajdonjogok kérdéseit rendező új szabályok, az élethossziglan tartó tanulást és továbbképzést szolgáló új rendelkezések, sőt a kereskedelem és a beruházások új szabályai is. A jövő tudástársadalma új intézményi formákat kíván meg, amelyek irányítani tudják mind az átfogó stratégiai célokat szolgáló intézkedéseket, mind azokat a taktikai lépéseket, amelyek menet közben óhatatlanul szükségessé válnak. Ez szükségképpen a kapcsolatok demokratizálódását jelenti a vezetők és a vezetettek között, valamint a különféle elit csoportok között is. Más szóval, az új „digitális vezetés” olyan mértékig fontos, amennyire fenntartható stratégiákat tud kidolgozni és valóra váltani, hatékony, céltudatos és világos jövőképpel bíró *legitim* intézmények útján. Végső soron az intézmények és a hosszú távon megmaradó választótestületek azok, amelyek tovább viszik az átalakulást bármely vezető személyiség hivatali idején túlmenően is. Közép- és hosszú távon a vezetés nem vállalhatja magára a modern, igazságos és nyitott tudástársadalom működéséhez szükséges, rendkívül változatos feladatok teljes spektrumát, a mai világban azonban – e globális átalakulás kezdetén – minden bizonnyal a vezetés tekinthető a leginkább központi fontosságú elemnek.

Irodalom

- Abbate, J. (1999): *Inventing the Internet*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Annunzio, S. – Liesse, J. (2001): *E-Leadership: Proven Techniques for Creating an Environment of Speed and Flexibility in the Digital Economy*. New York: Free Press.
- Armstrong, J. A. (1973): *The European Administrative Elite*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Arquilla, J. – Ronfeldt, D. (1999): *The Emergence of Neopolitik: Toward an American Information Strategy*. Santa Monica, CA: Rand.
- Barabasi, A. (2002): *Linked: The New Science of Networks*. Cambridge, MA: Perseus.
- Bardhan, P. (1997): Corruption and Development: A Review of Issues. *Journal of Economic Literature*, 35, 1320–1346.
- Baumgartner, F. R. – Jones, B. D. – Macleod, M. (2000): The Evolution of Legislative Jurisdictions. *Journal of Politics*, 62 (2), 321–349.
- Baker, W. E. (1994): *Networking Smart: How to Build Relationships for Personal and Organizational Success*. New York: McGraw-Hill.
- Baker, W. – Schumann, P. (1992): *Introduction to Network Analysis for Managers. Connections*.
- Baker, W. E. – Nohria, N. – Eccles, R. (1992): *The Network Organization in Theory and Practice, Networks and Organizations: Structure, Form, and Action*.
- Bell, D. (1973): *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Berry, J. M. (1989): *The Interest Group Society*. Glenview, Ill.: Foresman/Little.
- Bratton, M. – Van de Walle, N. (1997): *Democratic Experiments in Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Castells, M. (1998): *The Rise of the Network Society*. Malden, MA: Blackwell.
- CIA (2002): *The World Factbook*.
- Dahlman, C. – Aubert, J. E. (2001): *China and the Knowledge Economy*. Washington, DC: World Bank Institute.
- Doner, R. F. – Ross-Schneider, B. – Wilson III, E. J. (1998): Can Business Associations Contribute to Development and Democracy? In: Bernstein, A. – Berger P. L. (eds.): *Business and Democracy*. London: Pinter, 126–151.
- Etzkowitz, H. – Leydesdorff, L. (2000): The dynamics of innovation: from National Systems and „Mode 2” to a Triple Helix of university-industry-government relations. *Research Policy*, 29, 109–123.
- Fukuyama, F. (1995): *Trust*. New York: Free Press.
- Halperin, M. – Scheffer, D. – Small, P. (1992): *Self-Determination in the New World Order*. Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Hargrove, R. (2001): *E-Leader: Reinventing Leadership in a Connected Economy*. Cambridge, MA: Perseus.
- Horwitz, R. B. (2002): *Communications and Democratic Reform in South Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Johnston, M. (1997): Public Officials, Private Interests, and Sustainable Democracy: When Politics and Corruption Meet. In: Elliot, K. A. (ed.): *Corruption and the Global Economy*. Washington: The Institute for International Economics, 61–82.
- Kedzie, C. (1997): The Third Wave. In: Kahin, B. – Nesson, C. (eds.): *Borders in Cyberspace: Information Policy and the Global Information Infrastructure*. Cambridge: MIT Press.
- Levy, B. – Spiller, P. (eds.) (1996): *Regulations, Institutions and Commitment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lieberthal, K. (1995): *Governing China: From Revolution through Reform*. New York: W. W. Norton.
- Lieberthal, K. – Oksenberg, M. (1988): *Policy Making in China: Leaders, Structures, and Processes*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Mansell, R. – Wehn, U. (eds.) (1998): *Knowledge Societies: Information Technology and Sustainable Development*. New York: Oxford University Press.
- Marsden, P. V. – Lin, N. (eds.) (1982): *Social Structure and Network Analysis*. London: Sage.
- Mills, D. Q. (2001): *E-Leadership: Guiding Your Business to Success in the New Economy*. Paramus, NJ: Prentice Hall.

- National Research Council (1996): *Prospectus for National Knowledge Assessment*. Washington, DC: National Academy Press.
- National Research Council (1998): *Internet Counts: Measuring the Impacts of the Internet*. Washington, DC: National Academy Press.
- Norris, P. (2002): *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olson, M. (1965): *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Portes, A. (1998): Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.
- Riker, W. H. (1990): Political Science and Rational Choice. In: Alt, J. E. – Shepsle, K. A. (eds.): *Perspectives on Positive Political Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rogers, E. M. (1995): *Diffusion of Innovations*. New York: Free Press.
- Segal, A. (2002): *Digital Dragon*. New York, Council on Foreign Relations.
- Shepherd, W.G. (1979): *The Economics of Leadership Organization*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Smelser, N. J. – Baltes, P. B., (eds. – in-chief) (2001): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. New York: Elsevier. Vol. 15, 10501–10516.
- Steinfeld, C. – Salvaggio, J. (1989): Toward a Definition of the Information Society. In: Salvaggio, J. (ed.): *The Information Society: Economic, Social and Structural Issues*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Useem, M. (2001): *Leading Up: How to Lead Your Boss So You Both Win*. New York: Crown Business/Random House.
- Vogel, S. K. (1996): *Freer Markets, More Rules*. Ithaca: Cornell University Press.
- Wilson III, E. J. (2003): *The Information Revolution and Developing Countries*. Cambridge: MIT Press.
- World Bank (2002): *World Development Report*.

Ernest J. Wilson III

Szakterülete a politológia és a vezetéstudomány. Fő kutatási témája az információs forradalom a fejlődő országokban, amiről számos könyvet szerkesztett és jelentős tanulmányokat publikált: *Negotiating the Net: The Politics of Internet Diffusion in Africa*. Ernest J. Wilson III and Kelvin R. Wong, eds. Boulder, CO: Lynn Rienner Publishers, 2005; *The Information Revolution in Developing Countries*. Cambridge, MA: MIT Press, 2004. „The Status of the Information Revolution in Africa”, Ernest J. Wilson III and Kelly Wong. *Telecommunications Policy*, 2003. Az internet és az IKT terjedésével kapcsolatban extenzív kutatásokat végzett Afrikában, Dél-Amerikában és Kínában. Politikai tanácsadóként működött a Fehér Házban és különféle afrikai kormányok mellett. Jelenleg a Marylandi Egyetem professzora. Több tudományos testületben visel tisztségeket. Számos nemzetközi kutatási programot irányít, az *Information Technologies and International Development* című folyóirat főszerkesztője.

Juhász Lilla – Pintér Róbert

Az információs társadalomért tevékenykedő civil szervezetek társadalmi beágyazódása és megítélése a fejlesztésekben érdekelt csoportok szemszögéből

A kutatás háttere és módszerei

Az INFONIA Alapítvány 2005 tavaszán összetett kutatást végzett a magyarországi civil szervezetek körében „Civil szervezetek az információs társadalomban és az információs társadalomért – átfogó társadalomtudományi kutatás” címmel. A Nemzeti Civil Alapprogram (NCA) támogatásával folytatott kutatás a következő részekből épült fel:

- kérdőíves kutatás a hazai civil szervezetek részvételével azok informatikai felkészültségének felderítésére,¹
- a civil szervezetek internetes jelenlétének vizsgálata (honlapok tartalomelemzése),
- interjúfelvételek az információs társadalom fejlesztésében érdekelt civil szervezetek képviselőivel, valamint sajtóelemzés a szervezetek tevékenységéről és a velük kapcsolatos diskurzusokról,
- fókuszcsoportos beszélgetések a kiemelt állami/politikai, gazdasági, akadémiai és civil szereplők részvételével a civilek szerepéről az információs társadalom fejlesztésében.

Ebben a tanulmányban a fókuszcsoportos beszélgetések módszerével végzett vizsgálat eredményeiről számolunk be. A beszélgetésekre 2005 áprilisában került sor a Budapesti Műszaki Egyetem Információ- és Tudásmenedzsment Tanszékén, összesen négy alkalommal, az ilyen jellegű kutatások számára speciálisan kialakított helyiségben. A beszélgetéseket a beszámoló készítői szervezték és vezették le. A beszélgetésekről mind a négy esetben hangfelvétel készült, a résztvevők beleegyezésével. Az alábbi elemzés a hangfelvételek alapján készült ún. „teljes nyers kiírás” szövegén alapul: ez az elhangzottaknak az élőbeszédet visszaadó, szerkesztetlen írásos dokumentuma. A tanulmányban szereplő idézetek szó szerint a résztvevők által elmondottakból származnak, ezért – a beszélt nyelvhez hasonlóan – helyenként töredékes, kusza vagy befejezetlen mondatokat és különféle „kiszólásokat” is tartalmaznak.

¹ A részvizsgálatok anyagából készült tanulmányok közül kettő a *Civil Szemle* hasábjain, kettő az *Információs Társadalom* című szakfolyóiratban, az összegező tanulmány pedig a *Kutatási Jelentés* című kiadványban lát napvilágot. Az NCA-hoz eljuttatott kutatási beszámolók teljes terjedelmükben olvashatók az interneten is: <http://www.ittk.hu/web/kutatasok.html>.

A négy fókuszcsoportos beszélgetés (a továbbiakban röviden „fókusz”) résztvevői a következő négy szereplőcsoport – az ún. „IKT elit” – tagjai voltak:²

- Kormányzati/állami szektor
- Gazdasági szektor
- Akadémiai-kutatói szféra
- Civil szféra

A beszélgetések időtartama hetvenöt perc és százöt perc között volt, az érdemi részt megelőző ismerkedéssel és a kutatási háttér, valamint a módszer rövid bemutatásával együtt. A kutatás átgondoltsága és a gondos szervezés ellenére is felmerült azonban néhány olyan módszertani probléma, amelyek részben hatással voltak a kapott eredményekre, ezeket előljáróban jelezzük:

- A szakértőkkel folytatott beszélgetések sikerét nagyban befolyásolja a *résztvevők száma*. Ellentétben a hagyományos fókuszcsoportos interjúkkal, ahol hét-nyolc résztvevő tekinthető az ideális létszámnak, a szakértőkkel zajló beszélgetések szerencsés esetben négy-öt fő részvételével folynak. A szervezést azonban megnehezíti, hogy az átlagosnál sokkal elfoglaltabb személyekről van szó, akik akár a legutolsó pillanatban is lemondhatják a megjelenést, tehát célszerű az ideális létszámnál több résztvevőt meghívni. Másrészt viszont nem szabad egyetlen szakértőt sem hazaküldeni, ha egyszer hajlandó volt ránk szánni néhány órát, tehát ha mindenki megérkezik, akkor több résztvevővel folyik a beszélgetés. A négy-öt fős csoportlétszám – amellet, hogy biztosítja a megfelelő csoportdinamikát – lehetővé teszi, hogy mindenki megfelelő mértékben szóhoz jusson, és egyrészt senkinek se maradjon fontos mondanivalója a beszélgetés végére, másrészt egyetlen résztvevő se kerüljön túlságosan domináns pozícióba a beszélgetés során. Ezt az optimális létszámot sajnos csak egyetlen alkalommal sikerült biztosítanunk (a kormányzati szektort 5 fő képviselte). A gazdasági szereplők képviselői jóval többen voltak (8 fő),³ az akadémiai és a civil szférából pedig kevesebben vettek részt a beszélgetésekben (3-3 fő).⁴

² A négy csoport kiválasztásának elméleti indokolását a következő fejezetben írjuk le részletesebben. A beszélgetések résztvevőinek jegyzékét a melléklet tartalmazza.

³ Ennek az okát abban a tényben véljük felfedezni, hogy a fókuszra meghívottakkal előzetesen közöltük, hogy kik vesznek részt a beszélgetésen. A nagy cégek vezető beosztású munkatársai – látván, hogy mások már eljérkeztek – feltehetően nem akartak távol maradni: ez a piaci versengés hatásának tulajdonítható. Ugyanakkor, ellentétben a többi fókusszal, amelyekre szintén nyolc-kilenc főt hívtunk meg, itt szinte mindenki meg is érkezett, ami a gazdasági élet „business-like” működésmódjának tudható be: ha az általunk megkeresett vezető beosztású személy delegált valakit, akkor a beosztottja már nehezen tehetne volna meg, hogy nem jön el.

⁴ A három fős létszámot tekinthetjük a minimumnak, ami mellett még biztosítható a fókusz dinamikája. Ezért fordulhatott elő, hogy a „civil” fókuszra jelentős késéssel érkező egyik résztvevőt – az ilyenkor szokásos eljárástól eltérve – befogadtuk a résztvevők közé (a későn jövők csatlakozását általában nem szerencsés megengedni, mivel vagy feljogosítva érzik magukat, hogy a távollétükben már megbeszélte témákhoz is hozzászóljanak, vagy nem tudják felvenni a fonalat: mindkét esetben tönkretelhetik az egész beszélgetést).

Egyébként jellemzőnek is tekinthető, hogy melyik beszélgetés hány fő részvételével és az eredetileg kitűzött időponthoz képest mekkora késéssel kezdődött el. A legkevesebben a „civil fókuszon” jelentek meg: a többé-kevésbé pontosan érkezett két főhöz jelentős késéssel csatlakozott egy további résztvevő, s így csak több mint félórás késéssel kezdhettük meg a beszélgetést. (A teljes képhez hozzátartozik, hogy ugyan ezen a napon zajlott le az „Internet-hajó” rendezvénye, és a hajó kései kikötése miatt az egyik résztvevő egy-

- Nehezítette továbbá a fókuszok szervezését az is, hogy sok szereplő nem volt egyértelműen besorolható a négy szféra valamelyikébe. Különösen a civil szektor képviselőinél tapasztaltuk ezt. A kutatás egyik fontos tanulsága, hogy a „civiliket” nem lehet olyan élesen elkülöníteni a többi szereplőtől, mivel a másik három szektor bármelyik tagjának is lehet (és gyakorta van is) valamilyen szervezetben „civil identitása”. Ezért többen akár másik csoportba is kerülhettek volna, mint ahová végül meghívtuk őket.⁵
- Az objektivitást bizonyos mértékig veszélyeztette, hogy a beszélgetést levezető kutató, mivel már évek óta az adott témában tevékenykedett, személyesen is ismerte a résztvevők jelentős hányadát. Ez a helyzet azonban az efféle vizsgálatoknál nehezen kerülhető el. Egyes vélemények szerint a szakértői fókuszcsoporthoz beszélgetések nem csupán a résztvevők hozzáértése miatt alkalmasak fontos jelenségek feltárására, hanem ehhez szükség van a beszélgetést vezető kutató szakmai felkészültségére is az adott témában: nem egyszerűen csak a beszélgetés levezetési technikáiban kell járatosnak lennie, hanem magában a témában is, hogy a résztvevők elfogadják a vezetését. Ezért döntöttünk úgy, hogy a fókuszot vezető személy maga is a téma szakértője legyen, még akkor is, ha ismeri a résztvevők egy részét.
- Végül a „civilik” esetében még az is nehezítette a fókusz lebonyolítását, hogy nagyon nehéz volt olyan résztvevőt találni, akit a korábbi részvizsgálat során⁶ nem interjúvoltunk meg (végül egy ilyen szakértőt sikerült bevonnunk). Ám az „ismerős” szereplők is csak eleinte vélhették úgy, hogy pontosan tudják, mire irányul a kutatás, mivel a tematika – a közös kiindulópont dacára – csak részben volt átfedésben a korábbiakkal. Az interjúktól eltérően itt nem a civil szervezetek belső világára, hanem a külvilággal való kapcsolataikra és a kulcsszereplők viszonyaira koncentráltunk.

Végül röviden szót kell ejtenünk a fókuszok tartalmi szerkezetéről. A négy beszélgetés minden esetben a következő részekre tagolódott:⁷

- I. Az információs társadalom fogalma, fejlettsége és főbb problémái Magyarországon.
- II. Szereplővilág: azoknak az aktoroknak az azonosítása, akik Magyarországon a legtöbbet tehetnek az előrelépésért.
- III. Az azonosított szereplők között fennálló viszonyok.
- IV. A civil szervezetek és az a szerep, amit ténylegesen betöltenek a folyamatokban.

általán nem tudott megjeleni, pedig biztosra ígérte a részvételét. A résztvevők számát csökkentette továbbá az is, hogy több olyan szereplőt, akik a „civilik” közé is kerülhettek volna, bizonyos megfontolások miatt egy másik csoportba soroltunk be – ennek indoklására később visszatérünk.)

⁵ Ilyen esetekben azt mérlegeltük, hogy az aktuális vizsgálat és a feltenni kívánt kérdések tekintetében a meghívottnak feltehetően melyik identitása kerül előtérbe. A NIOK képviselőjét például azért soroltuk a civil fókusz helyett az akadémiai csoportba, mert nem sokkal korábban részt vett egy viszonylag átfogó kutatás elkészítésében a „civil informatika” témakörében, ami jelentős mértékben átfedésben volt a mi kérdőíves részvizsgálatunkkal. Más szereplők besorolása is hosszas mérlegelést igényelt, mivel az egyes szereplők meghatározhatják a beszélgetés irányát: ha egy valójában civil identitással rendelkező szereplőt beültetünk egy másik csoportba, akkor vagy nem fogja jól érezni magát, és a háttérben marad, vagy olyan „bennfentes” civil témákat is felvet, amelyek az adott csoport képviselői számára ismeretlenek, s ezért az utóbbiak esetleg laikusnak érezhetik magukat, és nehezebben nyilatkoznak meg más kérdésekben is.

⁶ A mélyinterjú kutatás alkalmából.

⁷ A beszélgetések részletes vezérfonalát mellékelten csatoljuk.

Annak érdekében, hogy a beszélgetések tartalmát és tanulságait minél pontosabban tudjuk visszaadni, a továbbiakban – a rövid elméleti bevezetést követően – beszélünk is ezt a szerkezetet követi.

Elméleti háttér: a „Wilson-gyémánt” működés közben

A kutatás elméleti kiindulópontjával Ernest Wilson úgynevezett „gyémánt”-modelljét választottuk. Wilson az információ korába most vagy még ezután belépő fejlődő országok felzárkózását kutatva kettős (egyidejűleg strukturalista és individualista – az emberi tényezőkre orientált) megközelítési módot dolgozott ki a folyamatok megértéséhez (Wilson 2003, 2004). Elmélete szerint valamely technológia alkalmazása nem csupán egy eszközrendszer felhasználását jelenti, hanem egyszersmind egy viselkedérendszer integráns része is a társadalomban, vagyis a tágabb társadalmi kontextusba való beágyazódottsága nélkül nem vizsgálható. Az egyszerű – és közkeletű – mutatók összehasonlítása éppen ezért sohasem adhat teljes képet, mert figyelmen kívül hagyja az egyedi kontextusokat. A gazdasági teljesítmény – rendszerint az egy főre eső GDP értékével kifejezve – természetesen erős magyarázó értékű független változó lehet (Wilson szerint a technológiai diffúzió mutatói 60 százalékban erre vezethetők vissza), de jelentős különbségek mutatkoznak a GDP/fő tekintetében közel azonos szinten álló országok között is. Az általunk is vizsgált területen (az IKT-eszközök társadalmi használatbavétele terén) egyes országok az átlagosnál jobb, mások viszont rosszabb teljesítményt produkálnak. Wilson éppen arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen okok húzódnak meg e teljesítménykülönbségek mögött.

Wilson számos országban személyesen is végzett vizsgálatokat. Többek között Brazíliában, Kínában, Ghánában és Szenegálban folytatott terepkutatást, hogy a különbségeket ne csupán közvetett forrásokra támaszkodva elemezhesse, hanem kiváltó okaikkal együtt közvetlenül mérhesse fel, különböző kontinenseken és különböző kultúrákban. Modelljében azonban az így tapasztaltak révén egyre inkább gyengülni látszottak a struktúrából fakadó meghatározottságok, és egyéb, korábban nem vizsgált változók tűntek fel. Ez utóbbiak között különösen fontosnak bizonyultak a *személyes felelősség* körébe utalható hatások. Wilson – miután megismerkedett a helyi szakemberekkel és a kulcspozícióban lévő döntéshozókkal – a korábban általa felállított strukturalista megközelítésű modell helyett az emberi tényezőknél sokkal nagyobb szerepet biztosító, kevésbé merev modellt kezdett el kidolgozni, amelyben a *struktúra* mellett döntő szerepet játszanak az *egyének közötti kapcsolatok* is.

Így jutott el a technológiai indíttatású társadalmi modernizáció sajátos modelljéhez, amelyben a fő szektorok szereplői között aktuálisan fennálló dinamikus viszonyra helyeződik a hangsúly. Wilson tézise szerint minden modernizáció sikere az *állam*, a *magánszektor*, a *civil szféra* és az *akadémiai szféra* (a tudományos kutatások világa) közötti kapcsolatok minőségétől függ. A vizsgált országokban a modernizáció kezdetén mindig az állam volt túlsúlyban (különösen igaz ez a deklaráltan szocialista rendszerekre). A fejlődés menete pedig szorosan összefügg azzal, hogy az állam mennyit és hogyan képes ebből a központi szerepéből, az általa gyakorolt hatalomból és ellenőrzésből átengedni más szereplőknek. A kulcskérdés mindig az, hogy azok az aktorok, akiknek ez a „hata-

lomátadás” sérti a személyes érdekeit (mert kevesebb lesz a befolyásuk, vagy rosszabb lesz a gazdasági pozíciójuk stb.), mennyire vannak középponti helyzetben, például képesek-e elgáncsolni vagy lefékezni a fejlődési folyamatokat.

Az átmenet kezdetén először a zárt monopolista struktúrát kell lebontani. Ehhez azonban jó belső viszonyokra, a szereplők közötti bizalomra és a különböző szektorok közötti átjárásra, hatékony kommunikációra van szükség. E nélkül nincs sikeres modernizáció. Részben ez magyarázza, hogy közel azonos gazdasági teljesítményű országokban miért lehet eltérő a fejlődés üteme, illetve aktuális szintje. Van, ahol az átjárás és a bizalom megvan a szereplők között, máshol pedig hiányzik vagy igen alacsony szintű.

Wilson szerint – a fenti megfontolások alapján – a modernizációs átmenet szakaszai a fejlődő országokban a következők:

1. *piac előtti*: az állam hatalmas, a többi szereplő nem releváns, főleg a civil szféra kicsiny és fejletlen;
2. *piacosodó*: az állam ereje csökken, a magánszektor felduzzad, a civil szféra erősödik, szerepet kap a tudomány is;
3. *versengő*: az állam szerepe egyre kisebb, a piaci szereplők versengenek, a civil szféra tovább erősödik, az akadémiai szféra szerepe kibővül;
4. *negyedik szakasz*: az állam hatáskörei alacsonyabb szinten stabilizálódnak, a piac konzolidálódik, a civil szféra jelentősége megnő, a tudomány világa egyenrangú partnerré válik.

A négy szereplő között fokozatosan minden irányban nyitott kommunikációs háló jön létre, amit Wilson „négyes” vagy „gyémánt”-struktúrának nevezett el (röviden: *Quad*). Az átmenet akkor sikeres, ha ez a gyémánt ki tud alakulni, vagyis a szereplők között minden irányban hatékony kommunikáció jön létre.

Tulajdonképpen minden szakaszban változik a (hatalmi) struktúra, de ez nem jelenti azt, hogy ezzel a társadalmi egyenlőtlenségek és a belső konfliktusok is maradéktalanul megoldódnának. Wilson tézise szerint *minden legújabb kori modernizáció sikere a főbb szereplők (az állam, a magánszektor, a civil szféra és a kutatói-egyetemi világ) közötti kapcsolatrendszer működésétől függ*, vagyis ez a négyes olyan szerkezetet alkot, amelyben meghatározó jelentőségűek a szereplők között meglévő kommunikációs és intézményes kapcsolatok, a bizalom szintje és a kölcsönösség mértéke. Minél teljesebb a struktúra (minél hatékonyabban funkcionálnak a kommunikációs csatornák), annál jobban működik az átmenet vezérlése.

Magyarországon a rendszerváltás óta eltelt évek folyamán az „információs kapitalizmus” egyfajta kelet-közép-európai változata alakult ki, sajátos helyi jellegzetességekkel, ami a Wilson-gyémánt négy főbb szereplője közötti viszonyrendszer tekintetében az alábbi vonásokkal határozható meg: *az állam kezdeti túlsúlya, a gazdaság és a (multinacionális) tőke megerősödése, a lakosoknak az átalakulási folyamatokkal kapcsolatban egyidejűleg megnyitvánuló bizalmatlansága és lelkesedése, a civil társadalom lassú erősödése, az akadémiai szféra marginalizált helyzete, és végül a négy szereplő közötti kommunikáció nehézsége, akadozása.*

Mindez azonban Magyarországra vonatkoztatva csupán elméleti megállapítás. Bár Wilson modellje az elmúlt években ismertté és meglehetősen népszerűvé vált itthon (főleg a társadalomtudományi kutatók körében, de közvetítésükkel bizonyos mértékig más szférákban is), empirikus vizsgálatára mindeddig nem került sor. Voltaképpen nem

tudhattuk, hogy egyrészt a négy szféra képviselői hogyan látják ezt a fejlődési folyamatot, és maguk az érintettek vajon igazolják-e az elmélet érvényességét (ők is úgy gondolják-e, hogy valóban az említett szereplők – és a köztük meglévő kapcsolatok – a leginkább meghatározó jelentőségűek a folyamatokban, vagy pedig más tényezőket esetleg fontosabbnak tartanak stb.).

Éppen ezért a kutatás során lebonyolított fókuszcsoportos beszélgetések nem csupán a civil szektorra, illetve annak az információs társadalomért tevékenykedő részére koncentráltak (ez a komplex kutatási programon belül a mélyinterjú és a sajtóelemzési vizsgálatok feladata volt), hanem kiléptek a Wilson-gyémántnak ebből a csúcsából és a civil szféra kapcsolatrendszerét, beágyazódását és környezetét tették vizsgálat tárgyává, vagyis lényegében az egész hazai „IKT-elitről” készítették egyfajta látletet – azzal a céllal, hogy ezen belül jobban megismerjük a „civil szegmens” helyzetét és sajátos jellemzőit.

A „fókuszok” során előfordult, hogy a résztvevők egyes civil szervezeteket – azok státusát hibásan percipiálva – valamelyik másik szektorhoz soroltak (például a Teleház Szövetségről a gazdasági fókusz résztvevői azt gondolták, hogy állami szervezet).⁸ A civil szereplők körében *ad absurdum* még önmaguk számára is a saját jelentéktelenségük az egyik legfontosabb identitáselem: a civil fókusz résztvevői gyakorlatilag nem tudtak olyan civil szervezetet megnevezni, amely kifejezetten az információs társadalomért tevékenykedne – miközben a mélyinterjú részvizsgálat során mi magunk több mint harminc ilyen NGO-t azonosítottunk.⁹

I. Az információs társadalom fogalma, fejlettsége és főbb problémái Magyarországon

A beszélgetések megkezdésekor¹⁰ először mindig azt a „színpadot” próbáltuk azonosítani, ahol a szereplők „játszanak”, ahol az interakciók végbemennek közöttük. Egy más után körbejártuk tehát az alábbi kérdéseket:

- Az információs társadalom fogalma
- Magyarország fejlettsége
- Hazai problémák
- A civilek helyzete ebben a közegben

Az információs társadalom *fogalmát* illetően *sajátos kettősség* volt megfigyelhető minden fókusz során: a résztvevők a beszélgetés kezdetén elvontabb megközelítéssel, mintegy társadalmi rendszerként kezelték a fogalmat, összetett jelenségvilágként utal-

⁸ „– *Teleház-mozgalmat mondom, amit nem mondtatok eddig, mert még senkinek nem jutott eszébe, de eszébe is juthatott volna akár.*

– Azt miért nevezzük civilnek?

– *Azt miért nem a kormányzathoz sorolod?*”

⁹ Erre a mélyinterjú és sajtóelemzés módszerével végzett vizsgálat folyamán került sor.

¹⁰ A beszélgetés első blokkja a módszernek megfelelően általában valamilyen tágabb kérdéskörből indul ki, amelyből a későbbiekben fókuszálni lehet a szűken vett témára, esetünkben a civilek szervezetek szerepére az információs társadalomban.

va rá. A beszélgetés előrehaladtával azonban ez akaratlanul is zárójelbe került, elfelejtődött, és a konkrétan felmerülő problémák tárgyalásakor a fogalom aktuális tartalmaként rendszerint már az internethasználat, az információs és kommunikációs technológiák, a digitális szakadék stb. jelent meg. Az „*információs társadalom*” kiépítése tehát a résztvevők tudatában – és szakmai diskurzusában – gyakorlatilag az infokommunikációs eszközök társadalmi elterjedését és széles körű felhasználását jelenti.

Az elvont fogalom értelmezéseként elhangzott, hogy az információs társadalom „a termékek és szolgáltatások immaterializálódása, digitális alapokra helyezése, mivel az információs társadalomban a társadalom új alapokra épül”. Az akadémiai fókuszon felmerült néhány társadalomtudományi megközelítés is:

- Makroszinten: „A munkaerő hány százaléka dolgozik az információs társadalomban?”
- Mikroszinten: „Mérhető, időmérlegekkel vizsgálható, hogy megtörtént-e, illetve milyen mértékű az információs társadalom kiépülése – például mennyi időt töltenek az emberek a médiával, belemerülnek-e a kibertérbe?”

Magyarország fejlettségének témája természetesen szorosan összefügg a következő blokkal, vagyis azzal, hogy a hazai folyamatokban melyek a legfontosabb problémák. Kérdés persze – amint az fel is merült –, hogy mihez mérjük az információs társadalom fejlettségét, vagyis mihez képest értékeljük Magyarország fejlettségét vagy fejletlenségét. Ahogy fentebb utaltunk rá, itt már működésbe lépett az információs társadalom leegyszerűsített fogalma, tehát internetpenetrációról, eszközhasználatról, az interneten elérhető tartalmakról, szolgáltatásokról stb. esett szó, a résztvevők ezeken a mutatókon keresztül mérték a hazai fejlettségi szintet.

Mindezek alapján néhány általános megállapítás tehető Magyarország fejlettségére vonatkozóan. Általában elmondható, hogy a fókuszokon hangoztatott vélemények szerint az információs társadalom kiépítése terén az ország lemaradásban van:

„[...] korábban bizarr hangzású országokról, mint Szlovákia meg Románia, büszkén mondtuk, hogy haha, a Keleti blokkon belül, hogy le vannak tőlünk maradva... Nincsenek. Sőt. Masszíván előttünk vannak. Sikerült addig tölkölni, amíg ezek a korábban esélytelennek tűnő országok simán beelőztek. A következő Horvátország lesz.”¹¹

Elhangzott, hogy Magyarországon az információs társadalom – az elvárásokkal ellentétben – „bizonyos szegmensekben gyorsabbá tette az életet, de hatékonyabbá nem”. Ez felveti az időháztartás problémáját: az információs társadalom kialakulása gyorsabbá teszi a folyamatokat, de minden tevékenység mögött valós időigény áll, és ez egyre több aktív, „működtetni muszáj” kapcsolatot feltételez. A probléma nemcsak az egyén szintjén, hanem a nagyobb rendszerek szintjén is felmerül, például a civil szféra és az állam viszonyrendszerében, ahol szintén nincs egyszerűsödés (lásd: pályázatás).

Ami az információs társadalom hazai *problémáit* illeti, a legtöbben itt tudtak először bekapcsolódni a beszélgetésbe, erre ugyanis szinte mindenki tudott példákat mondani.

¹¹ A dőlt betűvel szedett idézetek – külön jelölés nélkül – minden esetben a fókuszokon elhangzott megnyilatkozásokból származnak.

Miután minden alkalommal pillanatok alatt az infokommunikációs eszközök elterjedése és társadalmi használatbavétele került a középpontba, a problémák kapcsán is erre koncentráltak a résztvevők. A felvetések a következő csoportokba sorolhatók:

- *Hozzáférési problémák:* Feltételek, eszközök hiánya, az új alkalmazások megismerésének és birtokbavételének nehézségei, sürgető szükség a felhasználók képzésére és a lehetőségek megismertetésére.
- *Digitális egyenlőtlenségek* (szoros összefüggésben az előző ponttal): Az eszközök (elsősorban az internet) elérhetősége és avatott használata egyaránt problematikus. Idetartozó területek: képzettség, internetpenetráció, az egyes településtípusok és régiók közti különbségek, gender-szakadék.
- *Érdektelenség, közöny, negatív attitűdök:* Elhangzott olyan vélemény, miszerint „az internet legnagyobb problémája az, hogy számítógépen keresztül érhető el, amit sokan elutasítanak”. Gyakran említették az igények hiányát is. „Az információs társadalom fejletlensége generációs probléma – az elszigeteltség az információs társadalom kiépítésének gátja. Pedig személyes példák alapján elmondható, hogy az idősek is bevonhatók.”
- *Nem megfelelő tartalom és szolgáltatások:* A tartalom előállításánál túl erős az üzleti jelleg, és a közigazgatásnak is többet kellene tennie a megfelelő színvonalú elektronikus szolgáltatásokért.
- *Elégtelen koordináció:* Hiányzik az információ koordinálása, összehangolása – az állami igazgatás ellenérdekeltsége érvényesül, pedig fontos lenne, hogy egyáltalán gazdája és megfelelő gazdája legyen a területnek. Ebbe beletartozik, hogy legyen stratégia, de négyévente ne legyen teljes irányváltás a területen. Bár az elmúlt években olyan kedvező programok is elindultak, mint amilyen a Teleház vagy a Sulinet, ezek a példaadó kezdeményezések „nem érnek össze”.

Bár a vezérfonal szerint a *civilek* az első blokkban még nem szerepeltek önállóan, tehát rájuk vonatkozóan nem hangzott el konkrét kérdés, többen – a meghívás alapján ismerve a beszélgetés fő témáját – mégis úgy érezték, hogy már a problémák felvetésekor sem általánosságban, hanem konkrétan a civilekre vonatkozóan kell megfogalmazniuk a mondanivalójukat. Így elhangzott néhány megállapítás kifejezetten a civil szervezetek helyzetével kapcsolatban is:

- A civil szervezetek anyagi szempontból nem nyertek az internet bevezetéséből, ugyanakkor az internetnek köszönhetően egyre több feladatot látnak el.
- A civil tartalom soha nem lesz üzleti jellegű, miközben nyilván versenyeznie kell más tartalmakkal a figyelemért.
- Az internetes hozzáférés hiánya csökken a civilek körében, miközben a KSH 2003. évi jelentése szerint a civilek 30%-ának nem kell az internet.
- Azoknak a civil szervezeteknek az aránya, amelyek saját honlappal rendelkeznek, 20% alatt van. Az internet az elit civil szervezetek médiuma. Sok esetben a civilek számára csak addig érdekes a honlap, amíg nekik maguknak nincs saját portáljuk; gyakorta fel sem ismerik, hogy mire tudnák használni a világhálót.
- A NIOK felmérése szerint (Török–Oprics, 2004) sok szervezetnek még irodája sincs, ami sok esetben kizárja, hogy saját információs és kommunikációs infrastruktúrával rendelkezzen.
- A civileknél hiányzik a hálózatszervezés és az önszerveződés.

Mindent összevetve kijelenthető tehát, hogy mind a négy fókusz esetében az információs társadalom fogalmának igen gyakorlatias értelmezése mentén indult meg a gondolkodás, és az elhangzottak alapján Magyarországról megállapítható, hogy jelentős lemaradásba került még a környező országokhoz képest is.

II. Szereplővilág: A főszereplők és a közöttük lévő viszonyok

Szereplők a kulcsszereplőkről – hierarchialisták

A következő kérdés – az előző blokk legfontosabb megállapításához kapcsolódva, miszerint Magyarország egyre inkább lemarad – az volt, hogy kik tehetnek valamit ez ellen, vagyis kiknek van lehetőségük beleszólni a fejlesztési folyamatokba, kik azok a kulcsszereplők a magyar információs társadalmi térben, akik a legtöbbet tehetnek az előbbre jutásért.¹²

Bár a kérdés egyszerűnek tűnik, mind a négy csoportban komoly gondokat okozott az értelmezése, majd a megválaszolása is. A résztvevők az explicit kérdésfeltevés ellenére sem tudták elkülöníteni egymástól a *sein* és a *sollen* világát, vagyis a „hogyan működik itt és most” kérdésébe folyamatosan belekeveredett a „hogyan kellene működni általában” kérdése és egy „normális” társadalomban illúziója. Következésképpen a „mi nem egy normális országban élünk”, a „bezzeg Nyugaton” modalitás mindaddig uralta ennek a kérdésnek a megvitatását, amíg egyértelműen, többször is el nem hangzott, hogy most nem ez a diskurzus tárgya, hanem annak a végiggondolása, hogy 2005-ben Magyarországon kik számítanak a legfontosabb szereplőknek, akik az előzőekben felvázolt problémavilág kezelése terén a legtöbb hatalommal, befolyással és cselekvési lehetőséggel rendelkeznek.

Az egyes fókuszokon részt vevő szakértők a következő szereplőket azonosították kulcsszereplőként a hazai információs társadalomban (a sorszámok az aktorok hierarchiájára is utalnak, a résztvevők által percipiált erőviszonyoknak megfelelően):

Az egyes szektorok képviselőinek percepciója a magyar információs társadalom kulcsszereplőiről:

A) Kormányzati szektor

1. Üzleti szektor: bankok, kereskedelem, pénzügy
2. Közpolitika (hatalom)
3. Média
4. Közszolgáltatást nyújtó intézmények – közigazgatás
5. Oktatási intézmények
6. Civil szervezetek – decentralizált szervezetek
7. Háztartások, lakosság

¹² Először csak azonosítottuk ezeket a szereplőket, és az említések sorrendjében felírtuk őket a helyiségben lévő táblára. Ezt követően kezdtünk el „dolgozni” velük – ezzel a következő fejezetben foglalkozunk részletesebben.

B) Gazdasági szektor

- „Mínusz 1.” Kormányzat, önkormányzat, stratégiaalkotás, minisztériumok (Miniszterelnöki Hivatal, Elektronikus Kormányzati Központ, az Országgyűlés Informatikai Bizottsága)¹³
- „Plusz 1.” Üzleti szektor: Multik, kis- és középvállalkozások, mikrovállalkozások. Tartalomszolgáltatók, az IKT eszközök gyártói.¹⁴
- 3. Oktatás és képzés
- 4. Elektronikus és nyomtatott média
- 5. Civil szervezetek
- 6. Tudományos szféra

C) Akadémiai szektor

1. Állam: politikai akarat, közigazgatás, minisztériumi apparátusok, önkormányzatok, pártok
2. Üzleti szektor: vas, drót, internetárak, online szolgáltatások általában, szoftver szabványok. Közvetett és közvetlen szereplők.
3. Felhasználók, tömegoktatás
4. Jogvédők, fogyasztóvédők, lobbisták, civilek (hiánya), IT-érdekvédők
5. Nemzetközi szereplők: források, oktatás, globális civil társadalom

D) Civil szektor

- 1-2. Gazdaság
- 1-2. Politika: az éppen hatalmon lévő politikai pártok
3. Állam és közigazgatás: a politikai akarat végrehajtása
4. Média
- 5-6. Tudományos szféra, kutatók
- 5-6. Civil szervezetek

A wilsoni kategóriák percepciója

Ha megnézzük a fenti négy felsorolást, talán meglepetésként érhet minket, hogy több-kevesebb változtatással, de mind a négy esetben maguk a szereplők is a wilsoni négyeshez hasonló szereplőgárdát állítottak össze. Akad viszont néhány igen fontos eltérés is. Előfordul például, hogy a wilsoni négyes egyes szereplői elő sem kerülnek, miközben a résztvevők öt-hét szereplőt mindenhol nevesítenek¹⁵ (a kormányzati szektorból az akadémiai szektort nem is „látják”, és az akadémiai szektorból – sokatmondó jelzésként – szintén ez maradt ki, vagyis a szektor képviselői önmagukat nem sorolják a főszereplők közé, míg mindhárom másik csoport „öntudatosabb”). Ugyanakkor vannak

¹³ A mínusz jel minősítést fejez ki: azt jelzi, hogy ez a szektor a legfontosabb szereplő, de erősen deficites a működése.

¹⁴ A szembenállás jele arra utal, hogy az üzleti szektoron belül versengés folyik és konfliktusok vannak.

¹⁵ Tehát a kimaradás fő oka nem egyszerűen az, hogy a megnevezett szereplők számossága kicsi, hanem az, hogy a csoportban részt vevők számára nem tartoznak a legfontosabb szereplők közé a wilsoni négyes egyes tagjai.

olyan szereplők, akik mindössze egy-két helyen szerepelnek, és nem mindenütt kerülnek elő önállóan (például lakosság, oktatási intézmények, nemzetközi szereplők). A két legérdekesebb, több csoportban is tapasztalt jelenség azonban minden kétséget kizáróan a kormányzati szféra kettéválasztása politikára (hatalomra) és közigazgatásra (végrehajtó apparátusra) – ez a kormányzati és a civil fókuszban hangzott el – és a média mint önálló szereplő megjelenése – ezt az akadémiai szektor kivételével mindegyik fókuszcsoporthoz felvetette.

Az állam kettéválasztását politikára és közigazgatásra elsősorban a magyar közélet átpolitizáltsága indokolja, ami azt is maga után vonja, hogy a szakapparátus minden választás után kicserélődik. Másrészt az a helyzet, hogy míg a nagypolitika számára az információs társadalom kérdése a gyakorlatban nem élvez elsőrendű prioritást, addig a közigazgatásban jól azonosíthatóan léteznek a téma iránt elkötelezett szereplők (pl. IHM), és fontos fejlesztési programok futnak. Ezt a kettősséget felismerve a két alszektor el kell különíteni egymástól, ami a wilsoni modellben nem lehetséges, ezért az ebben a vonatkozásban nem is képes megmagyarázni a magyar sajátosságokat:

„A kormányt és a közigazgatást ne keverjük, mert akkor másról beszélünk. [...] Én azt mondom, hogy abban a szituációban, amikor a politika olyan cserélődési hatást okoz a közigazgatásban minden egyes választás után, mint ma lejátszódik, abban a szituációban elég erős ráhatás van, [...] nem kéne így lennie, mert gondolom, hogy egy államtitkár vagy államtitkár helyettesi szinten meg kellene ezt állítani, de most egyelőre még nem ez történik. [...] Különösen akkor, amikor olyan civil szereplő, mint én megnézem azt, hogy kívül vagyok kapcsolatban egy adott szakminisztériumban, és akkor utána nem győzök az arcokhoz alkalmazkodni, mert négy évben körülbelül háromszor cserélik az osztályt.”

„A közszférában tényleg elkülönül két érdek. Az egyik az a közszolgálat vagy közigazgatás, a másik a politika. És az nem ugyanaz a csúcs. Mert hogy az kettévált.”

„Nyilvánvaló, hogy a közpolitikának, a hatalomnak is van egy szerepe ebben az egész információs társadalom kérdésében. Az, hogy a politika mit tűz a zászlajára.”

A média mint önálló szereplő fontossága az akadémiai fókusz kivételével mindegyik fókuszcsoporthoz tagjai számára gyakorlatilag megkérdőjelezhetetlen volt. Az elhangzott vélemények szerint a média kétségtelenül kulcsszerepet játszik a tudatosság növelésében, a vélemények formálásában és a tájékoztatásban, de többnyire igen negatív színben jelenik meg. Különösen azt róják fel hibájául, hogy eltakarja a valóságot és hamis színben tünteti fel a folyamatok középpontjában lévő internetet:

„Az a probléma, hogy a média mit közvetít. [Ő] azt hiszi, hogy transzparens, és közben abszolút nem az. Tehát az, amit a média közvetít, az emberek azt hiszik az a valóság, és közben pedig nem az a valóság. [...] Lehetséges, hogy nem abban a szerepben kéne lennie, mint amiben pillanatnyilag gyakorlatilag van, de ott van, és azzal számolni kell.”

„Az internet úgy jelenik meg számára [a hétköznapi ember számára – P.R.], hogy lehet onnan letölteni bomba receptet, meztelen nőt, gyerek pornót és pedofil lapot. Ez jelenik meg az internet kapcsán egy egyszerű embernek a médiában.”

A média ebből a szempontból hasonlít tehát az államhoz: miközben nagy felelősség terheli és igen sok feladatot ellát, tevékenységének megítélése inkább negatív: még többet kellene tennie és jobban kellene működnie, mint ahogyan jelenleg működik.

A beszélgetéseket követő napokban elgondolkodtunk azon is, hogy vajon vannak-e olyan nagy társadalmi szereplők, amelyek elméletileg meghatározóak lehetnek, de mind a négy felsorolásból kimaradtak. Egyetlen ilyen sikerült azonosítani, mégpedig az egyházat – hacsak nem tekintjük úgy, hogy azt a szereplők kimondatlanul is a civil szervezetek közé sorolták. Az egyház hiánya azonban könnyen magyarázható azzal, hogy a mai magyar társadalom egyrészt nem különösebben vallásos, másrészt pedig az egyház mint intézmény – többnyire konzervatív jellegénél fogva – eleve kevés országban és kevés esetben tölt be meghatározó szerepet az információs társadalom kiépítését célzó modernizációban (az olyan országok kivételével, ahol a vallás erősen áthatja az egész társadalmat, s ennek köszönhetően sikerrel hallathatja a hangját).¹⁶

A szereplők közötti viszonyok

Természetesen nemcsak az érdekes, hogy *melyik* szereplőket tartják fontosnak az egyes szektorok képviselői, hanem az is, hogy *mennyire* tartják fontosnak őket, illetve milyen viszonyrendszert tételeznek fel közöttük. A fentebb leírt sorrendek a hierarchia mellett a belső tagozódásra és helyenként a belső-külső konfliktusokra is rámutattak.

A beszélgetésnek ebben a részében alapvetően arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az említett szereplők között milyen viszonyok állnak fenn: Ki dominál, kik az elsődleges, meghatározó szereplők?

A dominancia és a hierarchia tekintetében elmondható, hogy *mind a négy esetben az egymással szoros kapcsolatban lévő gazdaság és az állam került a lista élére*. Két esetben (a gazdasági és a civil fókuszban) még csak erősrendet sem sikerült felállítani közöttük, egyenrangú félként azonos sorszámot kaptak. Ez a két szereplő a másik két szektor (az akadémiai és a civil szféra) képviselői szerint valósággal „rátelepszik” a fejlesztési programokra, és a lehetőségek, a hatalmi potenciál tekintetében az összes többi aktor nagyságrendileg lemarad mögöttük:

„Ha arra gondolsz, hogy a gazdasági elit mit bír elérni politikai szinten, hogy az ő érdeke érvényesüljön, tehát ilyen szempontból hajlok [arra – P. R.], hogy majdnem lehet, hogy fontosabb [mint az állam]. [...] nem tudok ilyen vagy-vagyokban gondolkodni, mert úgy érzem, hogy majdnem egyforma [az állam és a gazdaság – P. R.]. Nincsen alá-fölé rendeltség.”

„Tudok egy konkrét példát, [...] az esélyegyenlőségi törvényből totál kimaradt a vállalkozói vagy az üzleti szféra. Nem vonatkozik rá az esélyegyenlőségi törvény, és ezt a civilek nem bírtuk elérni, hogy bekerüljön, hiába volt az állam részéről vagy a közigazgatás részéről [támogatás – P. R.], nem vonatkozik rá az esélyegyenlőségi törvény. Csak a közigazgatásra vonatkozik, és ez

¹⁶ Az egyház háttérbe szorulása Magyarországon leginkább akkor válik érthetővé, ha olyan országokra gondolunk, mint például Lengyelország vagy Olaszország, ahol a társadalmi kérdésekben, az emberek hétköznapjaiban és a kulturális közeg, az érvényes értékrendek meghatározásában az egyház sokkal fontosabb szerepet tölt be, mint a mai Magyarországon.

tuti biztos, hogy ki is mondták, hogy ez egyszerűen a gazdasági szféra elérte a politikánál, hogy vegyék ki belőle ezt. Tehát érted, amikor ilyen szinten bele tud nyúlni a gazdasági szféra, hogy a törvények például az ő érdekei szerint születnek és lesz belőle egy csomó katyvasz, és nem tudom egyébként, mert ebben nem vagyok naprakész, hogy információs társadalomra mikor születnek esetleg olyan alkuk, amik pont lehet, hogy az információs társadalom fejlődését akadályozzák, ha tudnék erre most példát mondani, az jó lenne. Erre értettem, amikor azt mondtam, hogy lehet, hogy a gazdasági lobbis olyan erős, nyikván átszövi a politikát, mert ott vannak az emberei, de ezt az egyetlen élő példát tudom, mert általában ezt puffogatják, hogy a gazdasági lobbis érdekei, meg a politika stb.”

A gazdasági és a kormányzati szereplők természetesen „különvéleményt” fogalmaztak meg ezzel kapcsolatban, amit az is jól jelez, hogy a gazdasági fókuszban az állami szektor „mínusz egyest” kapott a teljesítményére, vagyis azt elfogadják, hogy az állam a legfontosabb szereplő, de igencsak rossz hatásként tartják a működését. A gazdasági élet képviselőinek saját szerepüket illetően nincsenek illúziók, tudják, hogy kulcspozícióban vannak, de egyrészt visszautasítják, hogy minden esetben keresztül tudják vinni az akarataikat az állammal szemben, másrészt elhárítják azt a felelősséget is, amit a többi szereplő hozzájuk rendel: szerintük az információs társadalom építése elsősorban az állam feladata, nem pedig a gazdaságé.

„Az üzleti szféra biztos, hogy beszél a kormánnyal, legalábbis próbálkozik, és a kormányzat is időnként tesz olyan lépéseket, amellyel megpróbálják bevonni az üzleti szférát bizonyos döntésekbe. Erre lépések vannak, az más kérdés, hogy mennyire hatékony.”

„Van egy érdekes szempont az üzleti szférán belül. Az üzleti szféra alapvetően profitorientált, a célja és a feladata az minden vállalkozásnak, hogy nemcsak, hogy megéljen, hanem jól tudja eltartani azokat, akik ebből élnek. Viszont ha ez az üzleti szféra vállalja föl adott esetben az információs társadalom népszerűsítését, akkor nemcsak a saját potenciáját növeli, hanem a saját konkurenciáját is. Gondolok itt arra, hogy egy fényképezőgép-gyártó, egy mobiltelefon-gyártó, egy mobilszolgáltató gyártó, ha növeli az érdeklődést a mobiltechnológiák iránt, akkor nem feltétlenül csak ahhoz az egy mobilszolgáltatóhoz fognak eljutni az emberek, hanem elmennek a konkurenciához is. Ez egy olyan hülye helyzet bizonyos értelemben, hogy mindenki szeretné növelni a tortának a nagyságát, de a torta nagyságával a szeletek nagysága is nő, amit a többiek kiharítanak, ami egy gyilkos verseny.”

Ugyanez a felelősségelhárítás megfigyelhető a kormányzati oldalon is. A kormányzati szektor képviselői többnyire a gazdaságra mutogatnak vissza, azt tekintve a legjobb helyzetben lévő szereplőnek, amely a legtöbbet teheti a fejlesztésekért és sokkal nagyobbak a lehetőségei, mint az államnak. Ezek szerint a közigazgatásban és a nagypolitikában prioritások versenyeznek egymással, és az információs társadalom (értsd: az internet, illetve az infokommunikációs eszközök elterjesztése) csak egy a sok terület közül, ahová pénzt kell tenni, ahol lobbiznak az erősebb állami szerepvállalásért.

Ki kicsoda a szereplők közül?

A beszélgetések negyedik szakaszában érdekes „játékot” ajánlottunk a csoportok résztvevőinek. Azt kértük tőlük, hogy minden általuk azonosított szereplőről mondják meg az eddigiek alapján, hogy milyen élőlény (növény vagy állat) képét idézi fel bennük. Egy ilyen játék nagyon hasznos, mivel képes felszínre hozni azokat az attitűdöket, elnyomott vélekedéseket és nehezen racionalizálható vagy megfogalmazható, érzelmi indíttatású beállítódásokat is, amelyek egyébként javarészt rejtve maradnának.

Hely hiányában itt csak a négy wilsoni kulcsszereplő egymásra vonatkoztatott „ki kicsoda?” percepcióját mutatjuk be, majd ezt követően csak a civilekre vonatkozó jelzések értelmezésével foglalkozunk röviden:

A) Kormányzati szektor¹⁷

- Üzleti szféra és közpolitika együtt: összefonódott polip
- Állam: hiéna; hatóság: szamár
- Közpolitika: szúnyog, kaméleon
- Közigazgatás: sün
- Civil szektor: öszvér, vak ló¹⁸

B) Gazdasági szektor

- Kormányzat: mamut, lajhár, dinoszauroszt
- Üzleti szektor: vadászkutya, gepárd, tigris,¹⁹ fürgé rókalábak, kopó (falkában), dögevő, hiéna, ragadozó
- Civilek: egysejtű, veréb,²⁰ csótány, patkány²¹
- Tudományos szféra: elefánt, teknősbéka

C) Akadémiai szektor²²

- Állam: plankton, döglött béka, „mega” medúza, kiscigány
- Üzleti szektor: ravasz róka, óriás krokodil
- Fogyasztóvédők és „IT civilek”: árnyék, gyerek sólyom,²³ okoskodó lajhár (a „Jégkorszak” című rajzfilmből)²⁴
- Civilek: mókus²⁵

¹⁷ A kormányzati fókusz esetében a szereplők felsorolása során hiányzott az akadémia, ezért ebben a „megnevezésdében” sem találkozunk velük.

¹⁸ Indoklás nélkül hangzott el.

¹⁹ „Kicsit túldicsérrjük magunkat.”

²⁰ „Összeszedi, ami van, megél belőle, néha sokan vannak, és zavaróak, és el kell kergetni őket.”

²¹ „Patkányt mondanék. Azért, mert nagyon életképes.” (Ezzel többen nem értettek egyet, volt, aki elszégyellte magát, és nagy vita bontakozott ki.)

²² Az akadémiai szektor önmagát nem nevezte meg kulcsszereplőként, ezért az ő felsorolásukból hiányzik az önkép.

²³ „Gyerek sólyom. Nem vadászik ez még, kicsi, etetni kell, de majd egyszer megnő, és majd lecsap a nem tom mire.”

²⁴ „Ekvileg inkább hátra vitte a dolgokat, de túl sokat mondott ahhoz, hogy ne lehessen nem észre venni. Néha csinált jót is, néha úgy jött be neki, hogy jó lett végül.”

²⁵ „Ugrándozik, rágogat, csinálja a dolgát.”

D) *Civil szektor*

- Politika: dzsungel, hínár, kaméleon, magyar futballista (!)
- Tudományos szféra: szomorúfűz, bagoly
- Gazdaság: cápa vagy tigris
- Állam: lajhár, orrszarvú, szarvasmarha
- Civilek: hangyaboly,²⁶ szarka,²⁷ kislány,²⁸ koalackó²⁹

A három másik szereplőnek a civilekről kialakított képe valamilyen fajta elaprózottságot, szívósságot, akár már zavaró túlélési ösztönt feltételez, miközben részben arra is utal, hogy a civil szektor még további fejlődés, növekedés, kiteljesedés előtt áll. Ez több elemében egybecseng a civilek *önképének* lényeges elemeivel is (a *kislány* és a *hangyaboly* momentuma), vagyis hogy a civilekre jellemző a nyüzsgés, a „sok kicsi sokra megy” ethosza, a szorgos tevékenykedés, és ugyanakkor lehetőség van a növekedésre. Mindeközben azonban egyfajta keserűség jeleként ott van a naivitásra való utalás, valamint az is, hogy bár a felszínen mindenki szereti őket, valójában azt szeretik, ha mutogathatják őket, miközben csendben bódítják magukat és nem sok vizet zavarnak (koala). Végül a *szarka* a magyarázat szerint itt azt jelezheti, hogy a civilek sokszor szembekerülnek másokkal, és emiatt kudarcot vallanak.

Érdekes a civileknek a többi szereplőről alkotott képe is. A politikából való teljes kiábrándulást a *magyar futballista* hasonlata ragadja meg a leginkább. Az állam – a megszokott módon – *lomhaságával, tunyaságával* tűnik ki. Az akadémiai kép ikonikus jellege miatt meglehetősen közhelyszerű („*Egy olyan szomorúfűz, amin ül egy bagoly.*”). A gazdaságnál a ragadozó természet emelkedik ki, de bizonyos korlátozásokkal („*A gazdaságnál a cápa és a tigris között gondolkodtam, de lehet, hogy túl erős [...] és a magyar gazdaság nem annyira.*”). Fontos, hogy itt – a gazdaság és a civil szféra kettősénél – található a legnagyobb aszimmetria: a gazdasági szereplők szinte egyetlen pozitív tulajdonságot láttak a civilekben, a sokszor túlzásba vitt élni akarásukat, miközben a civilek a föld legrettegettebb ragadozóikhoz hasonlították őket.

A civilek súlya és szerepe az információs társadalomban

A civilek súlyának megállapításához először is tisztázni szükséges, hogy kiről is beszélünk. A „civilség” definíciója körül mind a négy fókuszcsoporthoz vita bontakozott ki arról, hogy egyáltalán kit tekinthetünk civilnek és kit nem. Ezt egyrészt azért volt különösen fontos tisztázni, hogy közelebb juthassunk annak a kérdésnek a megvá-

²⁶ „Nekem hangyaboly jutott eszembe. Sok kicsi izé. Lehet, hogy a hangyaboly, nem tom, az a lényege, hogy sok kicsi nyüzsgés valamit.”

²⁷ „– Kikérem magunknak!”

– Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka. A civil szervezetek, akik akarnak, de a többiekkel szemben, tehát nem azért nem bírja a farka, nem az igazi szarka hasonlat.

– *Nekem az jutott eszembe, aki lop.*”

²⁸ „Nekem a kislány jut eszembe a civil szervezetekre. Aranyos, jót akar, nincs nagy befolyása, kicsit naív. De szép lány lesz belőle.”

²⁹ „Mindenkinek szereti, ne csináljon semmit. Odateszik neki az eukaliptuszlevelet, de csak azt eszi, ami bódít.”

laszolásához, hogy milyen funkciókat láthatnak el a civilek a magyar információs társadalomban, másrészt pedig azért, hogy számba vehessük az információs társadalomért tevékenykedő hazai civil szférát, és el tudjuk határolni a nem civilektől.

A definícióról folytatott vita többnyire arra az eredményre vezetett, hogy a meghatározás lehet egészen szűk is, ami csak az önkéntes alapon szerveződő, gazdasági-politikai érdekelttséggel nem rendelkező szervezeteket öleli fel, de általában a többféle módon, rugalmasan tágítható meghatározásokat részesítették előnyben. A fogalmi sokszínűséget a *civil szektor* megjelölés használata mellett a „*nonprofit szervezet*”, a „*nem kormányzati szervezet*” (Non-Governmental Organizations, NGO) és a „*társadalmi szervezet*” elnevezések is tükrözik. A beszélgetések során a résztvevők megállapították, hogy léteznek olyan szervezetek, amelyek tulajdonképpen szektorköziek: ilyenek például a gazdasági érdekképviseletek, amelyek szűken véve nem tekinthetők civileknek, de társadalmi szervezetek, és tevékenységük miatt nem sorolhatók egyértelműen a gazdasági szférához sem. Hasonló szektorközi helyzetben vannak az állam által létrehozott közhasznú társaságok is.

A civil szféra hazai beágyazódásának helyzetét és fellépésének potenciális sikertelenségét jelzi, hogy a fontossági sorrend tekintetében a résztvevők minden esetben az utolsó helyek valamelyikére tették: a kormányzati csoport számára csak a lakosságot előzi meg, a gazdasági csoportban egyedül a tudományos szféra van mögötte, az akadémiai csoportban megbontva a két utolsó kategóriát adja, és még a kategória megjelölésében is a hiányukat emelik ki, végül pedig még maguk a civilek is a fontossági sor legvégére teszik önmagukat (a tudományos szférával együtt). Ám nemcsak emiatt állítható, hogy *az információs társadalom fejlesztésére irányuló programok és tevékenységek terén a civilek gyakorlatilag nem léteznek, láthatatlanok, a többi szereplő számára súlytalanok, és a hiányukkal tüntetnek*. Ezt a képet erősítik a beszélgetésekben részt vevők megnyilvánulásai is:

„Gyakorlatilag nincsenek jelen. Egyfolytában ezen gondolkodom, mióta erről beszélgetünk [hogy kik az ide sorolható civilek – P. R.], a netért jó, de és még?”

„Inkább az, hogy kik nincsenek. Tehát ilyen electronic frontiers foundation típusú jogvédő, internetes szabadságért küzdő, kifejezetten információs jogokért küzdő. Tehát információs önrendelkezési szabadságért küzdő, és az állami átláthatóságért küzdő szervezeteknek érzem én a legnagyobb hiányát. Majtényi-féle és Galántai-féle csoportok, és most két embert neveztem meg, és nem igazán szervezeteket. Nem nagyon vannak szervezetek.”

„Szám szerint van pár, de tényleg nem nagyon. Nem ebben a témában, hanem... egyszer mentem véletlenül be megnézni, hogy milyen az IHM-ben egy civil fórum, és ott így ültek körben emberek. Ott ült a Gáspár Matyi, meg a Gáspár Matyi, meg a Gáspár Matyi.”

Sajnos kijelenthető, hogy kevés civil szervezet, és kevés olyan elkötelezett, a témában járatos és jól felkészült civil szakember van ma Magyarországon, aki partnere lehetne a más szektorokban működő kulcsembereknek. A helyzet azonban mégsem annyira gyászos. Egyrészt megmagyarázható, hogy egyelőre miért nincs túl sok civil szervezet ezen a téren (ami azt vetíti előre, hogy ez a helyzet idővel megváltozhat, ahogy azt a civilek várható növekedését kódoló hasonlatok (kislány, kis sólyom) is jelzik, másrészt számtalan esetben – mintegy a más szférákban végzett munkahelyi tevékenység „melléktermékeként” – tulajdonképpen civil vélemények jelennek meg, csak éppen nem civil szervezeti formában:

„És akkor mi lehet az oka a hiányuknak?”

„Szerintem az, hogy ez egy nagyon tudásintenzív terület, ahol túlterheltek az emberek, pontosan azért mert ők, vagy mi vagyunk legjobban benne ebben a területben, és meg is fizetik a piackonform tudást, tehát elszívják az agyukat a más szereplők a civil területről.

Valamit felvetnék, hogy lehet, hogy van civil jelenlét, de nem szervezetileg megfogható. Szabadszoftvertől kezdve az ITTK-klub listáig egy csomó olyan helyen látok egyéni strukturált, okos, nyomásgyakorló véleményeket, amit valószínűleg a munkahelyükön írnak az emberek, mert a forprofit szektorban vagy az államnál dolgoznak, de a véleményük valahogy megjelenik. Tehát nem civil szervezeti keretekben jelennek meg civil vélemények.”

Ugyanakkor nemcsak az agyzsívás, az emberek túlterheltsége és atomizáltsága lehet a civil szervezetek hiányának az oka, hanem – ahogy a gazdasági fókuszcsoportban fogalmaztak – a civilek megfoghatatlansága és gyökértelensége, valamint a kedvezőtlen politikai-gazdasági környezet is:

„Mert megfoghatatlanok. Nem olyan, mint a kormányzat, hogy ott az IHM épülete, egy jó nagy célpont és lehet rá ágyúval löni. Nem is tudtuk definiálni őket az elején, és aztán elég gyorsan megállapítottuk, hogy a webes tartalmak nagy része tőlük van. Az internetes felhasználók elég nagy része ugyancsak tőlük van.”

„Én ellentétes véleményen vagyok. Én azt mondom ebben a dologban, hogy a civil szektor ebben az információs társadalomban és az interneten keresztül hihetetlen nagy erővel van ott, de nem artikulálódik. Tehát értem ezalatt, amit te mondtál, sokféle van, és ez különböző kis igényeket relatíve a társadalom egészére [...] elégt ki, és ezek nem összegződnek olyan szinten. Van mikor valami miatt összeállnak, és akkor megjelennek ezek a dolgok, de alapjában véve masszívan a civil szerveződések fölismerték az internet és a hálózat hatását, és ezt használják, amennyire az ő anyagi és képességbeli dolgaik megvannak. [...] Beszéltünk arról, hogy 15 év alatt jöttek létre a civil szerveződések, ez nem egy életkor egy társadalmi fejlődésben és egy tökeszegény közegben, ahol ráadásul a civil érdekérvényesítés nem is volt soha. A mostani pártrendszerben még inkább nincsen tere ennek a dolognak. Tehát keze-lába össze van kötve, és két és fél métert kéne ugrania ennek a civil szerveződésnek Magyarországon.”

A felsorolt problémák ellenére – vagy éppen ezek miatt – számos olyan feladat van, amit a más szférákhoz tartozó résztvevők meglátásai szerint a civileknek kellene ellátniuk. Ilyen lehet a jogvédelem, az internetes szabadságjogokért való küzdelem, illetve a fogyasztóvédelem. A civil szektor sokat tehet a szektorok közötti közvetítésben is, hiszen a legtöbb civil nem főállásban tevékenykedik civilként – ahogy azt a meghívottak többszörös identitása is mutatta. Sokan vannak, akik civil érdekeket képviselhetnek a munkahelyükön, és a munkahelyi világukat jeleníthetik meg a civilek között.

A fókuszok tanulsága szerint a civilek feladata, hogy minél több helyen megjelenítsék az információs társadalom értékeit, hogy az információs társadalom értékei és prioritásai legalább megfogalmazódjanak. A legsürgősebb feladat azonban a közreműködés annak a feltárásában, hogy a mai magyar információs társadalom továbbépítésében mi lehet a legfontosabb húzóerő.

Összegzés

A kutatás – jellegénél fogva – nem egyszerűen csak a civilekre vonatkozóan bővelkedik tanulságokban, hanem az információs társadalom hazai fejlettségére általában, továbbá az érintett szereplőkre, valamint a kiindulási alapnak tekintett wilsoni elméletre vonatkozóan is fontos újdonságokat tár fel.

A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések első blokkjában nem derült ki egyértelműen, hogy *mit is nevezünk információs társadalomnak*. Miközben több beszélgetés kezdetén is utalás történt arra, hogy egy új, az ipari társadalmat felváltó paradigmáról van szó, a későbbiek során ez mindig elsikkadt, és maradt az információs és kommunikációs technológiák társadalmi elterjedése, legfőképpen pedig az internet és a számítástechnika mint legfőbb attribútum vagy *differentia specifica*, amivel az „információs társadalom” meghatározható.

A vizsgálat második blokkját nézve jól látható, hogy *a szereplők tudatában nem kristályosodik ki a wilsoni négyes*, bár kisebb-nagyobb eltérésekkel mégis ezt rekonstruálják a beszélgetés során. Többnyire belép a *média* mint fontos ötödik szereplő. A wilsoni állami szféra kettészakad érdekvezérelt nagypolitikára (*hatalom*) és közigazgatásra (*végrehajtó apparátus*), de előfordul, hogy még ennél is cizelláltabban (minisztériumokra, önkormányzatokra, hivatalokra stb. lebontva) jelenik meg. A gazdaságban elkülönülnek a nagy *multinacionális* vállalatok nemzeti szintű leképeződései és a *helyi* vállalkozások. Az akadémiai szféra mellett önállóan jelenik meg az *oktatás* mint tudatosságnövelő és (nép)nevelő feladatot ellátó szereplő (Wilson az oktatást a tudományos szférához sorolja). Egyesek önálló kategóriaként említik a felhasználókat, a lakosságot is. Végül szinte mindig artikulálódik a regionalitás és a globalitás problémája, vagyis hogy mit kezdjünk az olyan, a nemzetnél kisebb vagy nagyobb képződményekkel, mint amilyen például az Európai Unió.

Míg az egyik oldalon kibővül a wilsoni négyes, addig a másik oldalon, a kapcsolatrendszer és a belső hierarchia bemutatásakor rögtön le is szűkül: az állam és a gazdaság uralja a „színpadot”, ennek a két szereplőnek a kezében vannak a döntések és a fejlesztési programok. A többiek egyrészt mellőzöttek érzik magukat, másrészt ezt valahogy természetesnek fogadják el, és éppen ettől a kettőstől, „felülről” várják a kezdeményezéseket és a „megváltást”.

Ezzel szorosan összefügg, hogy mivel a szereplők szinte kivétel nélkül felülről jövő – a politikától, illetve a gazdaságtól kiinduló – megoldásokat keresnek, *gondolkodás módjuk egyfajta felülről lefelé haladó logikát követ*. Ez pedig olyan kulturális közeget hoz létre, ami egyáltalán nem kedvez a civil megoldások genezisének és beágyazódásának. A civilek működését is az átpolitizált, gazdasági indíttatású rend igazgatja.

Jellemző, hogy a „hogyan működik (itt és most)” kérdését mindegyik csoport összekeverte a „hogyan kellene működnie (általában)” kérdéssel. Ez arra mutat, hogy a témáról való gondolkodást bújtatottan áthatja az *önsorsrontás nemzeti önképe* („mi nem egy normális országban élünk”, „mi képtelenek vagyunk”, „lehetne ezt jól is csinálni”, „bezzeg Nyugaton”).

Jellemző továbbá a hazai helyzetre, hogy eközben *szinte mindegyik csoport képviselői másokra (és külső tényezőkre) hártották a felelősséget a saját szerepük betöltésében mutatkozó deficitkéért*, ami helyenként tetten érhető azokban a hasonlatokban is, amelyeket egymásra aggtattak.

Kutatásunk szűken vett tárgyára, a civil szférára vonatkozóan a vizsgálat egyik legfontosabb tanulsága az, hogy igencsak problematikus, *kit is nevezhetünk civilnek*. Tovább rontja a helyzetet az a természetes okokkal magyarázható jelenség, hogy ritka a csupán civil identitással rendelkező civil, továbbá egyes kívülről nézve idesorolható szereplők gyakran maguk sem tekintik magukat civilnek. Ezért fontos értelmezési kérdés, hogy kit is tekinthetünk civilnek, úgy, hogy indokolatlanul ne zárjunk ki senkit sem ebből a körből, de ne is tágítsuk ki túlságosan a kereteket. Ha a civilek csoportját szűkebb értelemben határozzuk meg, vagyis nem értjük bele az érdekképviselőket (például IVSZ), az ernyőszervezeteket és az akceleratorokat (pl. NIOK, Zöld Pók) vagy a nemzetközi „fókuszervezeteket” (például magyar W3C), és csak az alulról jövő kezdeményezésként létrejött, minden közvetlen gazdasági és politikai érdektől mentes és tisztán hazai civil szerveződések soroljuk ide, akkor valóban nagyon kevés olyan szervezetről adhatunk számot, ami az információs társadalom kiépítésének jegyében fejt ki tevékenységét.

Különösen azért fontos ez, mert a „félleg civilek”, például az állam által létrehozott közhasznú társaságok, a gazdasági szereplők érdekképviselőt ellátó különféle társadalmi szervezetek, a nemzetközi szervezetek helyi csoportjai stb. fontos közvetítő szerepet látnak el az egyes szereplők között – nem a wilsoni gyémánt valamelyik csúcán, hanem a köztük lévő közvetítő tengelyen „ülnek”.

A legfontosabb szereplők meghatározásából leszűrhető további fontos tanulság, hogy a wilsoni elmélet esetleg módosításra szorulhat: legalábbis Magyarországra adaptálva (és feltehetőleg számos más ország esetében is) feltétlenül megfontolandónak látszik a *média* „beemelése” a kulcsszereplők közé. Ugyanakkor – az elmélet érvényességét igazolva – a fókuszcsoportos beszélgetésekből is kiderült, hogy a fejlődést és az adott intézményrendszer aktuális működését, hatékonyságát és outputjait elsősorban a szereplők közötti viszonyrendszer határozza meg, ahogy azt Wilson is állítja. Ebből a szempontból a fókuszcsoportos kutatás legfontosabb felismerése az, hogy a *szereplővilágok közötti kötőanyagot éppen azok a civilek, legfőképpen a „félleg civilek” adhatják, akiknek átjárásuk van az egyes szektorok között, mivel egyidejűleg többszörös identitással rendelkeznek*. A probléma csupán az, hogy ezek a „félleg civilek” – például a nagy befolyással rendelkező gazdasági érdekképviselők – egyáltalán nem tartják magukat civileknek, aminek az az egyik legfontosabb oka, hogy a gazdasági szektorban a civil szférának meglehetősen rossz a megítélése (lásd *patkány, veréb*). A civil szféra „szegény rokonnak” számít, az idetartozók hatalma a legkisebb, s ezért senki sem akar önként a civilek közé számíttatni, sorsközösséget vállalni velük. Persze ez kölcsönös, a civilek sem tekintik a civil köntösbe öltöző különféle állami és gazdasági szereplőket „igazi civileknek”, mivel ezek tulajdonképpen csak másfajta eszközzel próbálnak érvényt szerezni saját érdekeiknek. Így válnak kicsit gyanússá egymás számára a „félleg civilek” és az „igazi civilek”, ami megnehezíti köztük a kommunikációt, és így a közvetítő funkciót is gátolja. Ez pedig végső soron a hazai információs társadalom fejlődésének is a kárára van.

Ebből következik néhány fontos további tanulság is:

- megfigyelhető a civilek tüntető „hiánya”: a civil funkciókat többnyire vagy mások látják el, vagy senki sem látja el őket;
- meghatározó a civilek láthatatlansága: sok esetben sem más szereplők, sem maguk a „civilek” nem tartják egyértelműen civilnek még azt a kevés létező szereplőt sem, aki van;

- végül mindez kumulálódik a civilek mellözöttségében és gyengeségében: a szereplők hierarchialistáin rendre az utolsó helyre szorulnak, ami jól mutatja lehetőségeiket az érdekérvényesítésben.

Az vigasztalhat bennünket, hogy ez a kutatás csak egy pillanatképet vázol fel, ami a 2005 tavaszi állapotokat rögzíti. A civil szektor – a társadalom egészével együtt – folyamatos mozgásban és fejlődésben van, tehát minden bizonnyal eljőhet még az az idő, amikor Magyarországon is fel nő az információs társadalom kiépítése terén rá váró feladatokhoz is.

Irodalom

- Török Marianna – Oprics Judit (2004): Magyarországi civil szervezetek informatikai és egyéb kommunikációs jellemzői. *BME-ITTK Kutatási Jelentés*, 27–28.
- Wilson, III, Ernest J. (2003): *The Information Revolution in Developing Countries*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Wilson, III, Ernest J. (2004): *Scholarship and Practice in the Transitions to a Knowledge Society (manuscript)*.

Melléklet

A fókuszcsoporthoz beszélgetések vezérfonala

Bemutakozás

- bemutatkozás (csoportvezető, asszisztens és minden résztvevő),
- tiszteletteljes tegezés, konstruktivitás,
- a kutatás háttérének és annak ismertetése, hogy az elhangzottak alapján tanulmány készül,
- engedélykérés hang- és képfelvétel készítéséhez,
- az interjú hossza egy-másfél óra,
- könyvajándékot kap minden résztvevő.

I. A magyar információs társadalom fejlettsége

- Milyen altémák tartoznak az információs társadalom területéhez?
- Melyek a legfontosabb, illetve legkritikusabb kérdések napjainkban a világban és itthon?
- Milyen Magyarország fejlettsége?

II. Szereplővilág

Kik a kulcsszereplők ebben a térben, akik a legtöbbet tehetik az előbbre jutásért?
(Az azonosított szereplőket fel kell írni a táblára.)

III. Viszonyok a szereplők között

- Az említett szereplők között milyenek a viszonyok (például hol vannak konfliktusok, szövetségek, kommunikációs zavarok stb.)? (A viszonyok ábrázolhatók a táblán.)
- Ki dominál, kik az elsődleges-meghatározó szereplők?
- Hol vannak egy képzeletbeli fontossági rangsorban a civilek?
- Milyen élőlény lenne a civil szféra ebben a térben? Milyenek a többiek?

IV. A civilek és szerepük

- Kik tekinthetők civileknek?
- Mi lehet a civilek funkciója a magyar információs társadalomban?
- Melyek azok a civil szervezetek, amelyek a legtöbbet teszik a magyar információs társadalomért? (A tábla használatával.)
- Konkrét példák, esettanulmányok?

A beszélgetések résztvevői

Állami szektor

- Bárdos Ferenc (Nemzeti Civil Alap Tanács)
- Bódi Gábor (Elektronikus Kormányzati Központ – EKK)
- Ferge Sándor (Informatikai és Hírközlési Minisztérium – IHM)
- Király Edina (Országgyűlés Civil Irodája)
- Sebestény István (Központi Statisztikai Hivatal – KSH)

Gazdasági szektor

- Gróf Imre (Infopark Rt.)
- Lillin Ferenc (Vodafone)
- Loncsár Tibor (Vezető Informatikusok Szövetsége és MOL)
- Mlinarics József (Magyar Tartalomipari Szövetség – MATISZ)
- Molnár Imre (Hewlett Packard)
- Pallér Gábor (NOKIA)
- Pohly Ferenc (T-Com)
- Szkurka János (SUN Microsystems)

Akadémiai szféra

- Sükösd Miklós (Central European University – CEU, Végegylet)
- Porkoláb Anikó (Nonprofit Információs és Oktató Központ – NIOK)
- Nagy Ádám (Budapesti Műszaki Egyetem Információ- és Tudásmenedzsment Tanszék – BME-ITM, Civil Szemle, INFONIA Alapítvány)

Civil szféra

- Csapó Ida (Magyar Internetező Nők Egyesülete – MINők)
- Nizák Péter (Soros Alapítvány)
- Alföldi István (Neumann János Számítógép-tudományi Társaság – NJSZT)

Juhász Lilla

Jogász, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán végzett 2003-ban. Jelenleg a Budapesti Műszaki Egyetem Információ- és Tudásmenedzsment Tanszékén egyetemi tanársegéd, a tanszék keretében működő ITOK titkára és az Információs Társadalom és Trendkutató Központ kutatója. Az Európai Unió szakmai műhelyének tagja. Az ELTE-ÁJK politológiai doktori iskolájának hallgatója.

Pintér Róbert

Szociológus-politológus, 1998 óta a Budapesti Műszaki Egyetemen működő Információs Társadalom- és Trendkutató Központ munkatársa, 2001 óta az Információ- és Tudásmenedzsment Tanszék tanársegédje. Számos hazai és nemzetközi kutatási program résztvevője. 2005-ben fejezte be tanulmányait az ELTE szociológiai doktori iskoláján. Ez év nyaráról az Információs Társadalom című folyóirat főszerkesztője. Kutatási területei: az információs társadalom elmélete; Magyarország és az Európai Unió információs társadalmi fejlettsége és politikája; új média; internetkultúra, internetpolitika, internetgazdaság; észak-európai információs társadalmak; elektronikus demokrácia.

Ajit K. Pyati

WSIS: Kinek a víziója az információs társadalomról?

Bevezetés

Az információs és kommunikációs technológia (IKT) növekvő fontossága az emberi társadalmakban kétségkívül egyike mai világunk meghatározó vonásainak. Az IKT beépült az emberi szerveződési törekvések valamennyi szintjébe, és nagy hatást gyakorol mindazokra a módokra, ahogyan az emberek kommunikálnak. Az IKT területén történt újítások óriási átalakító erejének legnyilvánvalóbb új példája az internet és a világháló (*World Wide Web*) fejlődése az elmúlt évtized során.

Az a kiemelkedő szerep, amit az információ a mai társadalomban játszik, különböző tudósokat és vezetőket arra készítetett, hogy kijelentsék: ma újfajta társadalomban, az úgynevezett „információs társadalomban” élünk, ahol a társadalmi szerveződés új módozataiban az információ dominál. Az „új társadalom” kialakulása azonban semmi esetre sem deklarálnak viták nélkül. Az információs társadalomba való átmenetet egyesek a „folyamatosság”, mások a „szakadás” kontextusában értelmezik (Schement és Lievrouw, 1986). Más szóval, az információs társadalom fogalmának értelmezése terén vita folyik arról, hogy az információs társadalom vajon a társadalmi szerveződés alapvetően új formája-e, vagy csupán a társadalmi szerveződés korábbi módozatainak a folytatása. A „folyamatosság vagy szakadás” kérdéséről folyó vita, ami Frank Webster munkásságában tovább artikulálódik, kétségkívül fontos. Fontossága abból a tényből következik, hogy ez a vita az információs társadalom fogalmáról folyó kritikai diskurzus egészen új területét nyitja meg.

Az információs társadalom létrejöttére vonatkozó gondolkodásban azonban nem egyszerű feladat a fogalmak pontos meghatározása. Igen nagy értelmezési különbségek léteznek az egyes táborokon belül is, mivel az egyes teoretikusok különböző fontosságot tulajdonítanak az információs technológiáknak és tevékenységeknek a modern világ kiformálásában. A társadalom fokozódó „informatizálódását” az elméleti szakemberek olyan különböző tudományágak felől közelítik meg, mint például a gazdaságtudomány, a szociológia és a kommunikációelmélet, amelyek befolyásolják a társadalmi átalakulással kapcsolatban kialakított állásfoglalásukat. Webster (2002) részletesen feldolgozta az információs társadalom különböző elméletei között mutatkozó eltéréseket, rámutatva két tábor kialakulására: az „információs társadalom” mint új társadalomtípus eszméjének a hívei elkülönülnek azoktól, akik az informatizálódást a már korábban létrejött viszonyok folytatódásának tekintik. A társadalom új formáját hirdető főbb elméleti iskolák közé tartoznak a posztindusztrializmus és a posztmodernizmus irányzatai, továbbá a „rugalmas specializálódás” folyamatait és „a fejlődés információs módját” kutató műhelyek (Webster, 2002). A vitázó felek másik táborában, amely a már korábban kialakult viszonyok folyamatos átalakulását hangsúlyozza, a neomarxizmus, a rugalmas felhalmozás, a reflexív modernizáció és a közzsféra elméletei találhatók (Webster, 2002). Mindezek az elméletek együttesen adják a mai világban végbemenő információs forradalom megértésének kontextusát.

Mindazonáltal, akár valóban új információs társadalomban élünk, akár nem, az kétségtelen tény, hogy az IKT és az információval összefüggő munka kiemelkedő szerepet játszik a társadalmi átalakulásokban. Az „információs társadalom” fejlesztésébe és az arról folyó vitába az említett társadalomtudósokon kívül bekapcsolódtak a világ kormányai és olyan nemzetközi szervezetek is, mint például az ENSZ és az Európai Unió. Az EU több éve magáévá tette az információs társadalom eszméjét. 2000-ben például az EU – a „lisszaboni stratégia” jegyében – olyan fejlesztési célokat fogalmazott meg tagországai számára, amelyek magukban foglalják „a felkészülést – az információs társadalom létrehozását, valamint a kutatást és fejlesztést elősegítő jobb politikai stratégiák kidolgozása útján – a tudásalapú gazdasághoz és társadalomhoz vezető átmenetre” (Bogdanowicz és mtsai, 2003). „Az információs társadalom felépítése az EU számára közvetlenül összefügg azzal, hogy az IKT-eszközök hozzáférhetőek és elérhetőek legyenek az egyének, a szervezetek és az egész társadalom számára” (Bogdanowicz és mtsai, 2003). Az EU figyelmének középpontjában az IKT és az eszközök összekötöttségét szolgáló infrastruktúra fejlesztése áll. Az EU az információs társadalomról folyó vitákat az infrastruktúra kibővítésével, valamint a tagállamok egységével és kohéziójával szorosan összefüggő stratégiai kérdésnek tekinti (Lievrouw és mtsai, 2000).

Az ENSZ az UNESCO égisze alatt már több évtizede foglalkozik az információs társadalom fogalmával, különös tekintettel a MacBride Bizottság 1980. évi jelentésére. Az UNESCO által a kommunikációs problémák tanulmányozására létrehozott és szponzorált nemzetközi bizottság (röviden: MacBride Bizottság) 1980-ban tette közzé jelentését „Sok hang, egyetlen világ: kommunikáció és társadalom, ma és holnap” (*Many voices, one world: Communication and society, today and tomorrow*) címmel. A jelentés különféle témákkal foglalkozik, köztük olyan kérdésekkel, mint a cenzúra, a média tulajdonviszonyainak koncentrálódása, továbbá a sajtó szabadsága és felelőssége, hogy csak egy néhányat említsünk. Az UNESCO mint szponzoráló ügynökség úgy döntött, hogy nem az „információra” koncentrálja a figyelmét, hanem inkább a „kommunikációt” mint alapvető jogot hangsúlyozza.

Az ENSZ egy másik kísérlete az információs és kommunikációs kérdések fontosságának kidomborítására az információs társadalommal foglalkozó világ-csúcstalálkozó (*World Summit on the Information Society, WSIS*) megszervezése. A WSIS az információs társadalomról az EU által vallott felfogás elterjesztésére és elfogadtatására irányuló kezdeményezésnek tekinthető, mivel a találkozó programja az IKT-re és az infrastruktúra bővítésére koncentrál, s ezt az eszmei alapállást kiterjeszti a nagyobb „világközösségre”. Ez a csúcstalálkozó, amelyet az ENSZ a Nemzetközi Távközlési Unióval (*International Telecommunication Union, ITU*) közösen finanszíroz, két fázisban bonyolódik le. Az első fázisra Genfben került sor 2003 decemberében, a második fázis helyszíne pedig Tunisz lesz 2005 novemberében. A csúcstalálkozón részt vevő csoportok között különféle kormányok tagjait, a gazdasági élet szereplőit és a civil társadalom képviselőit találjuk. A csúcstalálkozó első fázisában kibocsátották az „információs társadalom” Elvi nyilatkozatát (*Declaration of Principles*) és Cselekvési tervét (*Plan of Action*), amelyek az ENSZ által szponzorált konferenciák standard dokumentumaivá váltak. A WSIS az információs társadalom kérdéseiről tovább folytatódó viták sorába illeszkedik és az ENSZ-csúcstalálkozók modellstruktúráját követi, amit a hidegháború utáni jelenségként először 1992-ben léptettek életbe, a Rio de Janeiróban tartott Föld Csúcstalálkozó (*Earth*

Summit) alkalmából. A csúcstalálkozó második fázisára 2005 novemberében Tunéziában kerül sor, ahol a remények szerint további haladás fog történni az első fázisban kitűzött célok elérése és az utómunkálatok terén. A *WSIS* az első olyan ENSZ-csúcstalálkozó, amely két fázisban bonyolódik le.

A *WSIS* esetében a csúcstalálkozó megszervezésében az *ITU* vállalta a vezető szerepet, és elsődleges fontosságú tényezőként a „kommunikáció” helyett az „információt” emelte ki. Így tehát a *WSIS* mintegy a nemzetközi közösség figyelmének áthelyeződéseként fogható fel, melynek eredményeként a „kommunikáció” helyett az „információ” kerül a figyelem középpontjába. A *WSIS* nagyszabású és a korábbiaknál jóval ambiciózusabb projekt, és ez az első nagyobb ilyenfajta csúcstalálkozó, amely kizárólag az információ kérdéseivel foglalkozik.

Az IKT-vel összefüggő kérdések szabályozása terén jelenleg az *ITU* a legátfogóbb nemzetközi fórum, melynek tagjai közé tartoznak a Nemzetközi Távközlési Unióhoz csatlakozott országok kormányai, továbbá a magánszektor és a civil társadalom szervezetei is (MacLean, 2003). Az *ITU*-nak van a legszélesebb körű szabályozási funkciója a nemzetközi szervezetek között, beleértve a műholdak orbitális pozíciójának és a rádiófrekvencia-spektrumnak a szabályozását is (MacLean, 2003). A nemzetközi szabályozásra vonatkozó elvi-elméleti keretek között az *ITU* igen sikeres nemzetközi távközlési rendszerek kialakításának a bázisául is szolgált (Cogburn, 2003). Ez a rendszer segítette kidolgozni a távközlés „játékszabályait”, valamint a kollektív döntéshozatalra és a szabályok betartatására szolgáló mechanizmusokat (Cogburn, 2003). Az *ITU* hajlandósága a *WSIS* finanszírozására esélyt ad számára, hogy befolyásolni tudja a vitát az IKT-eszközökkel és azok fejlesztésével kapcsolatos kérdések szélesebb körében is. A világban folyó átalakulás – a globalizációval és az „információs kor” beköszöntésével kapcsolatos problémák növekvő tudatosodása jegyében – kihívást jelent az *ITU* rendszere számára, mivel már folyamatban van a legújabb átmenet a globális információs infrastruktúra és globális információs társadalom (*Global Information Infrastructure/Global Information Society, GII/GIS*) rendszerének kialakulása felé (Cogburn, 2003). Úgy tűnik, hogy az *ITU* – az új információs rendszer meghatározása érdekében folyamatosan kifejtett erőfeszítéseinek részeként – arra használja fel a *WSIS*-t, hogy továbbra is fontos szerepet biztosítson magának a gyorsan globalizálódó és információval telítődő világban.

Az ENSZ a segítő szándékú közreműködő szerepét játssza az „emberközpontú, mindenkit magában foglaló és fejlődésre orientált információs társadalom” létrehozásában (*Declaration of Principles*, 2003). A csúcstalálkozó elvi állásfoglalása szerint az információs technológiát az emberi és társadalmi fejlődés továbbvitelének, valamint az ENSZ millenniumi céljainak a szolgálatába kell állítani. Az ENSZ és az *ITU* – azáltal, hogy finanszírozzák ezt a csúcstalálkozót – mintegy tudomásul veszik és elismerik, hogy jelenleg létezik egyfajta új információs társadalom. Ebben a tanulmányban azt elemezzük, hogy az „információs társadalom” fogalma, ahogyan ezek a szervezetek értelmezik, hogyan illeszkedik a korábban vizsgált elméleti keretekbe.

E tanulmány az információs társadalom meghatározásáról és a digitális megosztottságról a *WSIS* alkalmából folytatott vitákkal foglalkozik, amelyek az információs társadalomról évtizedek óta folyó viták részét képezik. Ismerteti és elemzi a *WSIS* fő dokumentumait, az Elvi nyilatkozatot és a Cselekvési tervet. Most, hogy a *WSIS* első fázisa véget ért és küszöbön áll a második fázis, döntő fontosságú, hogy a csúcstalálkozó

nyilatkozatait és terveit megfelelő kritikai megvilágításban értékelhessük. A *WSIS*-t kritikai-elméleti megközelítésben kell vizsgálnunk, hogy olyan eseményként értelmezhessük, amely formálja mind magát az „információs társadalmat”, mind pedig azt az új paradigmát, ami az IKT-t a fejlődő világ problémáit enyhítő eszközrendszerként definiálja. Elemeznünk kell, hogy a *WSIS* hogyan határozza meg a kialakuló „információs társadalmat”, és milyen terveket dolgoz ki a fejlődő országok lakossága számára a digitális megosztottság és információhoz való hozzáférés terén jelentkező problémák kezelésére. A csúcstalálkozót megfelelő társadalmi-politikai kontextusba kell helyezni, mivel a globalizáció folyamatai az egész világon átalakítják a gazdasági és társadalmi állapotokat. Ahhoz, hogy a *WSIS*-hez hasonló ENSZ-csúcstalálkozók valóban fontos szerepet töltsenek be, céljaikat és feltételezéseiket szigorúan meg kell vizsgálni, és nézőpontjaik elemzésével segíteni kell, hogy megalapozottá válhassanak és a megvalósítható és elérhető célok körébe sorolhatók legyenek. Ez az előtanulmány a kritikai elemzés folyamatának kezdetét jelenti és segíthet kidolgozni a kutatás további irányait a globális digitális megosztottság elleni küzdelem, valamint a nemzetközi információs fejlesztési politika stratégiájának meghatározásához.

Az alábbi előtanulmány azonban részét képezi egy jóval nagyobb, folyamatban lévő programnak is. Ez a nagyobb program arra irányul, hogy a *WSIS*-t elhelyezze az információs társadalomról jelenleg folyó vitákban, és további kritikai elemzés alá vesse az „információs társadalom” diskurzusait és ideológiáit. Az átfogóbb vizsgálat magában fogja foglalni az információs társadalommal kapcsolatos vita kritikai megközelítéseit, kiegészítéseket ad a téma kritikai diskurzusához és megkérdőjelezi azt a módot, ahogyan az ENSZ összekapcsolja az „információs társadalom” és a „fejlődés” fogalmait. A kritikai megközelítés utat fog nyitni az információs társadalom teljesebb egyenjogúságot feltételező felfogásai előtt és vizsgálat tárgyává teszi az ilyen fajta „társadalom” megnevezésének jelentőségét. Ez a nagyobb program többek között a domináns „univerzalista” diskurzusok megkérdőjelezésére fog koncentrálni és szóba jöhető alternatív lehetőségeket vázol fel, amelyek kétségbe vonják a felülről kezdeményezett „víziókat”.

A kutatás kérdései

E tanulmány tárgyát az információs társadalommal foglalkozó világ-csúcstalálkozó és annak a globális digitális megosztottság problémáinak kezelésére kiható következményei képezik. Az elemzés két kérdés vizsgálatára koncentrálni: 1. A *WSIS* mint az „információs társadalomról” folyó vitákat befolyásoló és a globális digitális megosztottság problémáinak kezelését célzó tennivalókat meghatározó esemény jelentőségének interpretációja; és 2. azoknak a szempontoknak, javaslatoknak és megoldásoknak a beható vizsgálata, amelyeket a *WSIS* a fő dokumentumaiban meghatároz. Az alábbi kutatási kérdések erre a két fő témára vonatkoznak:

1. Hogyan értelmezi a *WSIS* az „információs társadalom” fogalmát? Milyen keretek közé helyezi a *WSIS* az „információs társadalomról” szóló vitát?
2. Hogyan fogja fel a *WSIS* a globális digitális megosztottság problémáját?

3. Milyen jellegű cselekvési és gyakorlati végrehajtási teendők fogalmazódnak meg (az információs társadalommal és a digitális megosztottsággal kapcsolatban) a WSIS-dokumentumokban?
4. Milyen mértékű technológiai determinizmus nyilvánul meg azokban a megoldásokban, amelyeket a WSIS javasol?

A vizsgálati módszer

E tanulmány módszere a széles merítésű, átfogó kritikai tartalomelemzés. A tartalomelemzés felöleli a kritikai diskurzuselemzést, az ideológia kritikai vizsgálatát és a politikai szemiotikai elemzést. Mind kvalitatív, mind kvantitatív eljárásokat alkalmaz. Az elemzés fő tárgyát képező dokumentumok a WSIS által elfogadott Elvi nyilatkozat (*Declaration of Principles*) és Cselekvési terv (*Plan of Action*), amelyeket a csúcstalálkozó első fázisában, 2003 decemberében dolgoztak ki Genfben. Ezek a dokumentumok voltak a csúcstalálkozó főbb eredményei, mivel ezeknek a célja az információ és a nemzetközi fejlődés összekapcsolásán alapuló feladatterv felállítása. A dokumentumok szerzői a részt vevő országok kormányainak képviselői. A dokumentumok megfogalmazása a csúcstalálkozó genfi értekezlete előtt lezajlott előkészítő üléseken történt. A civil társadalmi szervezetek bizonyos mértékig lehetőséget kaptak a dokumentumok nyelvezetének befolyásolására; például a könyvtári egyesületek nemzetközi szövetsége (*International Federation of Library Associations – IFLA*) és más nem kormányzati szervezetek (*non-governmental organizations*, NGO) lobbitevékenységet folytattak egy olyan nyelvezet kialakítása érdekében, amely a dokumentumokban tükrözi a könyvtárak, archívumok és múzeumok fontosságát (Shimmon, 2004). A dokumentumok végleges formába öntésekor azonban a végső szó a kormányok hivatalos képviselőié volt. Ez a tény fontos lesz a dokumentumokban foglalt javaslatok és elvek elemzésekor, mivel vitatható, hogy ezek az elvek mennyire lehetnek „univerzálisak”, ha fő szerzőik kormányok képviselői.

A kritikai diskurzuselemzés középpontjában az áll, hogy a dokumentumok hogyan befolyásolják az „információs társadalom” és a „digitális megosztottság” fogalmainak értelmezését. A diskurzuselemzés azokra a nyelvpolitikai elméletekre támaszkodik, amelyeket elsősorban Herbert Marcuse és George Orwell fogalmazott meg. Marcuse az „orwelli nyelvezet” kifejezést a kortárs posztindusztriális társadalmakon belül érvényesülő domináns diskurzusok szerepének és jellemző vonásainak leírására használja (Kellner, 1990). Marcuse elemzése különösen fontos e tanulmány szempontjából, mivel Marcuse szerint a nyelv úgy befolyásolja a közgondolkodást és a nyilvános diskurzust, hogy egyszersmind akadályozza a kritikai gondolkodást és vitákat (Kellner, 1990). Ezt a hermeneutikai nézőpontot használjuk fel a WSIS-dokumentumok nyelvhasználatának elemzésére, különösen abban a tekintetben, hogy azok hogyan határozzák meg az „információs társadalom” és a „digitális megosztottság” fogalmait. Érdeemes megjegyezni továbbá, hogy a jelen elemzés szerzőjének felfogása szerint a fogalmak meghatározása – és általában a dokumentumok nyelvezete – szándékosan pontatlan és határozatlan, s így többféleképpen értelmezhető, különféle okokból. Az értelmezés többféle lehetősége elsősorban éppen azért marad nyitva, hogy az értelmezést illetően a

csúsztatások és az egymástól eltérő olvasatok széles skáláját tegye lehetővé. Ennélfogva az elemzés középpontjában az „információs társadalom” és a „digitális megosztottság” kifejezések meglehetősen széles értelmezési tartománya áll. Az értelmezés céljára kiemeljük azokat a vonásokat és értékeket, amelyeket a legtöbbször társítanak ezekhez a kifejezésekhez.

A WSIS-dokumentumok tanulmányozása azért fontos, mert a konferencia átfogó „vízióját” és elvi irányvonalait tükrözik. A „vízióra” helyezett hangsúly ugyanakkor mind az Elvi nyilatkozatot, mind a Cselekvési tervet gyakran mindent felölelő jellegűvé és igen általánossá teszi (Klein, 2003). Ezek a dokumentumok azonban általános jellegük dacára is formálhatják a stratégiával kapcsolatos diskurzust, mivel a csúcstalálkozókon elfogadott dokumentumok általában befolyásolni tudják a stratégiai vitákat azáltal, hogy új kifejezések használatát vezetik be (Klein, 2003). A dokumentumokban foglalt javaslatok, szempontok és értékek elemzése – ezeket a tényeket szem előtt tartva – döntő fontosságú lehet a lehetséges stratégiai következmények kimutatásakor. A tartalomelemzés különösen azt vizsgálja, hogy a WSIS-dokumentumok hogyan határozzák meg a fogalmakat, és hogyan befolyásolják az információs társadalomról és a globális digitális megosztottságról folyó vitákat. Ezek a viták potenciálisan erőteljes hatást gyakorolhatnak az említett kérdésekkel kapcsolatos globális gondolkodás alakulására.

A csúcstalálkozó két fő dokumentumának tartalomelemzése megvilágítja a csúcstalálkozó előírásait a digitális megosztottság kezelésére vonatkozóan. A tartalomelemzés célja az, hogy kritikailag vizsgálja azokat a szempontokat, javaslatokat és megoldásokat, amelyeket a WSIS ajánl a digitális megosztottság kezelésére. Az elemzéshez hozzátartozik a két fő dokumentumban közzétett szöveg, az irányvétel, az értékek és a célok áttekintése.

A tartalomelemzés arra szolgál, hogy a kutatásban felvetett kérdéseket következetes és szisztematikus módon megválaszolja. Két részre oszlik: az első rész az Elvi nyilatkozattal, a második rész pedig a Cselekvési tervvel foglalkozik. Az Elvi nyilatkozat elemzésének középpontjában az információs társadalommal kapcsolatban az ENSZ és az ITU által elfogadott értékek, célok és „víziók” azonosítása áll. Ennek az elemzésnek a nagyobb része az „információs társadalom” és a „digitális megosztottság” kifejezések használatát vizsgálja az Elvi nyilatkozatban. Az, ahogyan ezeket a fogalmakat meghatározzák, igen fontos a WSIS szempontjainak és értékfelfogásának elemzéséhez. A nyelv az elfogultságok, a nézőpontok és értékek hatékony mutatója.

A Cselekvési terv elemzése a tervbe vett akciókra és azok megvalósításának vizsgálatára koncentrál. Pontosabban, a vizsgálat tárgyát egyrészt a gyakorlati megvalósítás során ténylegesen végrehajtott tevékenység, másrészt maguk a javaslatok képezik. Az elemzés alapját a WSIS Elvi nyilatkozata és Cselekvési terve alkotja. Ezek az írásos nyilatkozatok azért fontosak, mivel a csúcstalálkozó főbb kézzelfogható eredményei közé tartoznak, amelyek a világközösség szemében meghatározzák az ENSZ-nek az információs társadalommal kapcsolatban elfogadott céljait, irányelveit, alapelveit és vízióját. A Cselekvési terv (*Plan of Action, POA*) alapja az Elvi nyilatkozat (*Declaration of Principles, DOP*), az a dokumentum, amely az információs társadalom közösen elfogadott értékeit feje ki. Míg az Elvi nyilatkozat a WSIS általános irányelveit foglalja magában, a Cselekvési terv célja ezeknek az elveknek a gyakorlatba való átültetése.

Az elemzés középpontjában az a fő kérdés áll, hogy a *WSIS* milyen álláspontot foglal el az információs társadalomról folyó vitában, hogyan közelíti meg a „digitális megosztottság” problémáját, és hogyan segíti elő az említett értékek érvényesülését és a javaslatok gyakorlati megvalósítását. A tartalomelemzés célja azoknak a szempontoknak, javaslatoknak és megoldásoknak a kritikai vizsgálata, amelyeket a *WSIS* ajánl a digitális megosztottság kezeléséhez. Az elemzéshez hozzátartozik a két fő dokumentumban közzétett szöveg, az irányvétel, az értékek és a célok áttekintése.*

1. Az *Elvi nyilatkozat tartalomlemzése*

Az elemzés kategóriái:

- Az „információs társadalom” kifejezés használata
 - A használat gyakorisága.
 - Mire utal a kifejezés?/Hogyan határozzák meg a fogalmat?
 - A fogalom leírásában használt mellékevek, a kifejezéssel összefüggésben leggyakrabban előforduló szavak.
 - Ki határozza meg a kifejezés tartalmát?
- Hangnem/értékek
- A „digitális megosztottság” kifejezés használata.

2. A *Cselekvési terv tartalomlemzése*

Az elemzés kategóriái:

- Tevékenység
- Gyakorlati megvalósítás

Eredmények és diszkusszió

Mivel az „információs társadalom” kifejezés szerepel a csúcstalálkozó megnevezésében, nem meglepő, hogy ez a kifejezés gyakran előfordul az *Elvi nyilatkozatban* is. Elemzésünk szempontjából azonban az az érdekes, hogy a dokumentum hogyan határozza meg ezt a fogalmat, és milyen jelzőket, illetve milyen átfogó és részcélokat társít legtöbbször hozzá. Maga az „információs társadalom” kifejezés hatvanháromszor fordul elő az *Elvi nyilatkozatban*. Ennek a kifejezésnek a dokumentum átfogó témája szempontjából való fontosságát kiemeli, hogy szerepel a dokumentum alcímében, valamint mind a három fejezet címében is. A kifejezés szerepel továbbá a dokumentumot alkotó hatvanhét bekezdés – valójában hatvanhét „mininyilatkozat” közül negyvenegyben.

* Ez a mondat az eredeti angol nyelvű tanulmányban kétszer szerepel. – *A ford.*

Az „információs társadalom” kifejezés eredetének magyarázata sehol sincs megadva a dokumentumban. Feltételezik, hogy az olvasó már tisztában van e fogalom jelentésével és a modern világ szempontjából való fontosságával. A kifejezés legpontosabb meghatározása a dokumentum első bekezdésében található: „Mi, a világ népeinek képviselői [...] kinyilvánítjuk közös vágyunkat és elkötelezettségünket az iránt, hogy felépítsünk egy emberközpontú, mindenkit felölelő és fejlődésre orientált információs társadalmat, ahol mindenki osztozhat az információ és a tudás létrehozásában, elérésében és hasznosításában, s ami lehetővé teszi az egyének, a közösségek és a népek számára, hogy fenntartható fejlődésük elősegítése és életminőségük javítása terén teljes mértékben valóra válthassák lehetőségeiket.” Úgy tűnik tehát, hogy az „információs társadalomról” a *WSIS* által adott meghatározás a tudás és az információ közös tulajdonbavételének a fejlődési célok elérését szem előtt tartó eszméjén alapul.

A kifejezésnek ezt a meglehetősen pontatlan definícióját „a világ képviselői” fogalmazták meg. Ezek a képviselők ténylegesen bizonyos kormányok képviselői, akik részt vettek a dokumentumok megfogalmazásának folyamatában. Szerzői státusukat mutatja a „mi” és a „mienk” névmások használata a szóban forgó „információs társadalommal” kapcsolatban. Például a dokumentum „Közös vízió az információs társadalomról” alcímet viselő fejezetében szereplő tizenhét állítás közül tizenhét tartalmazza a „mi” vagy a „mienk” szót, félkövér betűtípussal szedve. Mivel a dokumentumok megfogalmazásának felelősségét főként kormányok képviselői viselik, a „mi” szó mindenkit felölelő konnotációja a dokumentumban vitatható. Továbbá, a „közös” szót a *WSIS* víziójának és céljainak leírására használják. Ennek a szónak a használata olyan értékeket sugall, amelyeket a világ valamennyi népe magáénak vall. Az olyan kifejezések használata, mint például a „közös vízió” és a „mindenkit felölelő [...] információs társadalom” arra szolgál, hogy az információs társadalomról szóló vitát új irányba terelje. Az „információs társadalom” természetére vonatkozó vita háttérbe szorul és elfojtódik a nemzetközi közösségben, ha ehhez hasonló átfogó és deklaratív kifejezéseket használunk. Az információs társadalomnak ezt a „közös vízióját” illetően felmerülő bármilyen nézeteltérés feltehetően kirekeszti a más véleményen levőket a nemzetközi közösség megszentelt terének birodalmából. Úgy tűnik tehát, hogy az ENSZ és a világgözüesség hivatalos álláspontja az információs és kommunikációs technológiáknak a fejlődés eszközeiként való szűk és egyoldalúan pozitív felfogása. A technológiai utópizmust és determinizmust, ami áthatja az ENSZ-nek az információs társadalomról kialakított felfogását, a későbbiekben az Elvi nyilatkozatban foglaltak tényleges cselekvéssé váltása, a gyakorlati megvalósítás természetének elemzésekor részletesebben tárgyaljuk.

Az „információs társadalom” leírásához használt jelzők mint kulcsszavak elemzése bepillantást nyújt a *WSIS* szemléletmódjába és értékfelfogásába. Az Elvi nyilatkozat első bekezdése „emberközpontú, mindenkit felölelő és fejlődésre orientált információs társadalom” leírását tartalmazza. A „mindenkit felölelő” jelző további kilenc alkalommal fordul elő az „információs társadalom” leírásában. Az „emberközpontú” kifejezés még kétszer szerepel, ugyancsak az „információs társadalom” jelzőjeként. Ennek a két szónak a fő funkciója az „információs társadalom” kifejezés tartalmának pontosítása. Az információs társadalomnak – ahogyan a *WSIS* meghatározza – „mindenkit felölelőnek” kell lennie, és az „emberek” szükségleteit kell kielégítenie. Ám mit ért vajon a *WSIS* a „mindenkit felölelő” szó alatt, ha a dokumentumok megfogalmazásában a kormányok

képviselői játszották a fő szerepet? Továbbá, ami azt illeti, mit jelent az „emberközpontú” kifejezés? Honnan tudhatjuk, hogy az IKT fejlesztési programok a fejlődő világban mikor emberközpontúak és mikor nem?

Az „információs társadalom” kifejezés tartalmának „aktív” jellemzésére a pontosító jelzők mellett különféle igéket is alkalmaznak. Ha megfigyeljük, hogy mely igék fordulnak elő a kifejezéssel kapcsolatban, ez további eligazítást ad az információs társadalom „helyzetével” és „állapotával” kapcsolatban. Az összes eset közül, ahol az „információs társadalom” említése szerepel, tizenkét alkalommal az „épít” vagy az „építés” szavak társulnak a kifejezéshez. Az „információs társadalomra” utalva négy esetben használják a „fejlődés” szót. Az „épít”, az „építés” és a „fejlődés” vagy „fejlesztés” szavak használata azt sugallja, hogy az információs társadalom még kváziképlékeny állapotban van, vagyis még nem alakult ki teljesen. A WSIS által leírt „információs társadalom” jellege és „állapota” következményekkel jár arra nézve, hogy az Elvi nyilatkozatban megfogalmazott víziót hogyan kell vagy hogyan lehet valóra váltani. Úgy tűnik tehát, hogy máris információs társadalomban élünk, ám ugyanakkor építjük is azt. Az információs társadalom effajta, dinamikus folyamatra utaló víziója összhangban áll a kifejezésről adott munkadefinícióval. Az így felfogott információs társadalom középpontjában a „fejlődés” áll. Továbbá, ezt a fajta társadalmat valamennyi kormány „közös víziója” határozza meg, és nem világos, hogy az információs társadalom ilyen meghatározása a kritikával és a vitákkal szembesülve mennyiben bizonyul majd rugalmasnak.

Összefüggésben azzal, ahogyan a WSIS megnevezi az „információs társadalmat”, az Elvi Nyilatkozat végén előkerül egy olyan kifejezés is, ami korábban nem szerepelt, de kihatással van az egész dokumentumra. A dokumentum utolsó mondata így szól: „Bízunk abban, hogy ezek az intézkedések megnyitják az utat a valódi tudástársadalom jövőbeli fejlődéséhez.” A kulcskérdés itt a következő: Mi a „tudástársadalom”? Miben különbözik a tudástársadalom az információs társadalomtól? Az Elvi nyilatkozat erre nem ad semmiféle választ. Van-e valamilyen utalás arra, hogy a „tudástársadalom” valamiféleképpen jobb, mint az „információs társadalom”? Ennek a kifejezésnek az implikációit az olvasó maga döntheti el. Figyelembe véve, hogy a „tudástársadalom” kifejezés az „információs társadalom” alternatívájaként a civil társadalmi szervezetek javaslatára került be a szövegbe, úgy tűnik, hogy a civil társadalom felől érkező hangok bizonyos hatást gyakoroltak az Elvi nyilatkozatra. Ennek a kifejezésnek a hozzáadása azonban – tartalmának világos tisztázása nélkül – csupán arra szolgál, hogy zavarossá tegye a dokumentum mondanivalóját.

Az elemzés következő részében az „információs társadalom” kifejezéshez társított értékekkel és az „információs társadalom” bizonyos intézményekhez és társadalmi csoportokhoz fűződő kapcsolataival foglalkozunk. Az alábbi elemzés kimerítően felsorolja azokat a fontos értékeket, ügyeket és elveket, valamint az egyes ügyekben érintett csoportokat is, amelyeket az Elvi nyilatkozat az „információs társadalom” kifejezéshez társít. Az „információs társadalom” kulcsösszetezőiként a következő értékek jelennek meg:

1. kommunikáció;
2. emberi méltóság;
3. a tudomány központi szerepe;
4. a nők egyenjogú státusának biztosítása;

5. a peremre szorult és sérülékeny társadalmi csoportok (ideértve a bevándorlókat, az egyes társadalmakon belül hontalanná vált személyeket és menekülteket, a munkanélkülieket és a hátrányos helyzetű vagy jogfosztott embereket, a kisebbségeket és a nomád csoportokat);
6. a bennszülött népek örökségének és kulturális hagyományainak megőrzése;
7. az IKT-infrastruktúrához, az információhoz és a tudáshoz való hozzáférés javítása, a képességek fejlesztése, az IKT-eszközök használatához szükséges készségek fejlesztése, ösztönző és lehetőségeket biztosító környezet teremtése minden szinten, az IKT alkalmazásainak fejlesztése és bővítése, a kulturális sokféleség tiszteletben tartása és elősegítése, a média szerepének elismerése, az információs társadalom erkölcsi dimenzióinak figyelembevétele, továbbá a nemzetközi és regionális együttműködés ösztönzése;
8. szerep biztosítása az ENSZ, a kormányok, az üzleti szektor és a civil társadalom számára egyaránt;
9. összekötöttség;
10. univerzális, mindenütt biztosított, igazságos és ténylegesen megvalósítható hozzáférés az IKT-infrastruktúrához és szolgáltatásokhoz;
11. a postahivatalok, iskolák, könyvtárak és archívumok felhasználása az IKT-infrastruktúrához való nyilvános hozzáférési pontok kialakítására;
12. gazdag közélet;
13. mindenki számára biztosított képesség az információkhoz, az eszmékhez és a tudáshoz való hozzáférésre és azok továbbadására;
14. mindenki számára megfizethető szoftverek biztosítása;
15. az analfabetizmus felszámolása és univerzális elemi oktatás;
16. partneri viszonyok a fejlett és a fejlődő országok között;
17. fokozott képességfejlesztés az oktatás, a technológiai *know-how* és az információhoz való hozzáférés terén;
18. az információ biztonsága, hálózati biztonság, bizalom;
19. lehetőségekben gazdag környezet;
20. törvényes rend, a versenyt támogató és technológiai szempontból semleges politika és szabályozórendszer;
21. kellő alapok a gazdasági növekedéshez;
22. a szellemi tulajdon védelme;
23. szabványosítás;
24. a nemzetközi jog tiszteletben tartása,
25. az internet mint központi fontosságú eszköz nemzetközi menedzselése,
26. a kulturális identitás, a kulturális és nyelvi sokféleség, valamint a hagyományok és a vallások tiszteletben tartása, a dialógus elősegítése;
27. elsőrendű prioritás biztosítása a különféle nyelveken és formátumokban megjelenő tartalmak létrehozásának, elosztásának és megőrzésének;
28. a kulturális örökség megőrzése;
29. a sajtó és az információ szabadsága;
30. a béke tisztelete és a szabadság, az egyenlőség, a szolidaritás, a tolerancia, a közös felelősség és a természet iránti tisztelet értékeinek fenntartása;

31. az igazságosság, az emberi méltóság és az emberi lények nagy becsben tartását elősegítő erkölcsök;
32. az IKT-eszközök illegális használatának és a velük való visszaéléseknek a megakadályozása;
33. eredendően globális szemlélet;
34. regionális integráció;
35. az ITU mint központi szervezet kompetenciájának fenntartása;
36. kooperáció;
37. utómunkálatok és további előrehaladás a digitális szakadék** áthidalása terén;
38. a globális szolidaritáson, valamint a népek és nemzetek közötti jobb kölcsönös megértésen alapuló közös tudás.

Ez a felsorolás érzékelteti a WSIS nagyra törő céljait és ambícióit. Úgy tűnik, hogy a program mindenre és mindenkire kiterjed. Az információs társadalom ilyen óriási vízióját, amely célba veszi a marginalizálódott helyzetű csoportok szükségleteit és ugyanakkor az internet menedzselésével is foglalkozik, szinte túlságosan nehéz értelmezni. A dokumentumban megjelenő számos elv és érték igazolása olyan – az ENSZ-től és más forrásokból származó – deklarációkban található meg, mint például az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (*Universal Declaration of Human Rights*). Ez az önhivatkozási módszer az ENSZ és más szervezetek csúcstalálkozóira és programjaira való utalásokkal igazolja a WSIS által az „információs társadalomról” alkotott kép mindent átfogó jellegét. Valójában azonban a WSIS – ahogy céljai és elvei egyre diffúzabbá és „univerzálisabbá” válnak – veszít erejéből.

Elemzésünk szerint a dokumentum azt sugallja, hogy az információs társadalom beköszöntése alapvetően az információs és kommunikációs technológiáknak, illetve azok használatának és alkalmazásainak köszönhető. Már maga ez a tény is lényegében a technológiai determinizmus „ízét” kölcsönzi a WSIS állásfoglalásainak. Például az „IKT” rövidítés negyvenkilenc alkalommal fordul elő az Elvi nyilatkozatban, és a hatvanhét bekezdés közül harmincban szerepel. Így tehát a megfogalmazott elveknek majdnem a fele vagy az IKT-re, vagy az IKT alapú alkalmazásokra koncentrálnak. A méltányosság kedvéért azonban hozzá kell tennünk ehhez, hogy az Elvi nyilatkozat az IKT-től függetlenül is megemlíti olyan fontos értékeket, mint a tudás megosztása és hasznosítása. Az uralkodó téma és érték azonban mégiscsak az IKT, ami eszközként szolgál az ENSZ által vizionált utópia eléréséhez. A dokumentum fő fókuszában az információs és kommunikációs technológiák állnak, valamint az a kérdés, hogy ezek hogyan tehetik jobbá a társadalmat. Az „információs társadalom” a WSIS felfogásában alapvetően a technológia szerepén nyugszik.

A „digitális megosztottság” kifejezés csupán öt alkalommal fordul elő az Elvi nyilatkozatban, ellentétben az „információs társadalom” kifejezés igen gyakori használatá-

** Az eredeti tanulmányban mindenütt a *digital divide* kifejezés szerepel, ami szó szerint „digitális választót” jelent. Ennek megfelelőjeként a magyar szakirodalomban az utóbbi években a fogalom tartalmát árnyaltabban és pontosabban visszaadó „digitális megosztottság” kifejezés használata terjedt el, a korábban megszokott és egyes szerzők által ma is használt „digitális szakadék” helyett. E tanulmány fordításában ezért legtöbbször a „digitális megosztottság” kifejezést használok, de azokban az esetekben, ahol ez az „áthidalás” (*bridging*) szóval együtt fordul elő, megfelelőbbnek látszik „digitális szakadékról” beszélni. – A ford.

val. Az előbbi kifejezés használatának hiánya meglepő, az információs társadalommal kapcsolatos vitára való kizárólagos koncentráció figyelembevételével azonban ez a hiány érthető. Maga a „digitális megosztottság” kifejezés önmagában is problematikus, mivel nem kétértékű, hanem sokrétű problémára utal – a WSIS-dokumentumok megfogalmazói talán maguk is éppen ezért kerültké a használatát. A dokumentumok közelebbi vizsgálata alapján azonban kitűnik, hogy nem ez az ok, mivel mégis a kérdés kétértékű megközelítését választják.

A digitális megosztottság első említésére a tizedik bekezdésben bukkanhatunk rá a következő megállapításban: „teljes mértékben elkötelezettek vagyunk amellett, hogy ezt a digitális megosztottságot digitális lehetőségekké változtassuk mindenki számára, különösen azoknak az esetében, akikre a lemaradás és a további marginalizálódás veszélye leselkedik”. Ezt a tizedik bekezdésben szereplő mondatot megelőzően a digitális megosztottság olyan meghatározása található, miszerint az elsősorban azt a helyzetet jelenti, amelyben „az információs technológiai forradalom előnyei és jótéteményei ma egyenlőtlenül oszlanak meg a fejlett és a fejlődő országok között, és az egyes társadalmakon belül”. Ez a jelenség elfogadható értelmezésének tűnik, mivel a hangsúly itt a technológiák jótéteményeire esik, nem pedig a technológiák pusztá meglétére. A szóban forgó mondat egy sajtószerű része azonban a „digitális lehetőségek” kifejezést tartalmazza. Valóban, ez a bizonyos kifejezés mindkét dokumentum más részeiben is megjelenik. Pontosan mi is tehát a digitális lehetőség? Az ember arra a feltételezésre hajlik, hogy ez pozitívum lehet, azonban – meghatározás nélkül hagyva – pusztá klisének hangzik. A „digitális megosztottság” vagy „digitális szakadék” második említésével a tizenhetedik bekezdésben találkozunk, ahol az a megállapítás szerepel, hogy „az információs társadalom céljai közé tartozik a digitális szakadék áthidalása, és a harmonikus, méltányos és igazságos fejlődés biztosítása mindenki számára”.

A digitális megosztottság harmadik említése a hatvanegyedik bekezdésben szerepel: „Meg vagyunk győződve arról, hogy világszerte elfogadott cél a digitális szakadék áthidalásához való hozzájárulás, az IKT-eszközökhöz való hozzáférés elősegítése, a digitális lehetőségek megteremtése és az IKT által a fejlődéshez nyújtott lehetőségek kihasználása”. Itt ismét a „digitális lehetőségek” említésével találkozunk, és ebben az esetben is az „áthidalni” ige már ismerős használata utal a digitális megosztottság legyőzésének módjára. A digitális megosztottság negyedik előfordulása a hatvanegyedik bekezdésben található, ahol említés történik a Nemzetközi Távközlési Unió (*International Telecommunication Union, ITU*) fontosságáról – megint csak „a digitális szakadék áthidalásában”. A digitális megosztottság vagy szakadék ötödik említésekor a hatvanhatodik bekezdésben szintén szerepel az „áthidalás” (*bridging*) szó. Az „áthidalni” ige egyike a digitális megosztottsággal kapcsolatban jelenleg leggyakrabban használt népszerű kifejezéseknek. Az „áthidalás” feltételezi valamilyen szakadék vagy rés, hasadék létezését, továbbá a „lezárás”, a „befejezés” (*closing*) aktusára vagy folyamatára utal. A mi munkadefiníciónk értelmében a digitális szakadék vagy megosztottság „lezárásának” gondolata megfelelő lehet, ha magában foglalja a társadalmi inklúzió és az igazságosság eszméit. Az, hogy a WSIS pontosan hogyan értelmezi „a digitális szakadék áthidalását”, elemzésünk során jobban láthatóvá válik később, amikor a Cselekvési tervben megfogalmazott tevékenységek természetével foglalkozunk. Általában azonban úgy tűnik, hogy az Elvi nyilatkozatból hiányzik a digitális

megosztottság világos meghatározása, és az inkább kétértékű, mintsem sokoldalú problémaként jelenik meg.

Miután megvizsgáltuk az „információs társadalom” és a „digitális megosztottság” kifejezések használatát az Elvi nyilatkozatban, elemzésünkben most áttérünk az értékek, a célok és a tevékenységek részletesebb vizsgálatára. Ezt az elemzést kiterjesztjük a Cselekvési tervre is, mivel hasznos lehet, hogy az Elvi nyilatkozatban foglalt „elvekkel” összevetve lássuk a dokumentumban javasolt gyakorlati megvalósítás természetét.

A Cselekvési terv bevezetésétől kezdve azt látjuk, hogy a dokumentum célja az elvi nyilatkozatban foglalt „közös vízió” lefordítása „konkrét cselekvési programmá a nemzetközileg elfogadott célok, köztük a Millenniumi Deklarációban, a Monterrey Konszenzusban, valamint a Johannesburgi Deklarációban és Cselekvési Programban megfogalmazott célok teljesítésének elősegítésére”.*** Ezeket a célokat „az IKT-alapú termékek, hálózatok, szolgáltatások és alkalmazások használatának elősegítése, valamint a digitális megosztottság legyőzéséhez egyes országoknak nyújtott segítség útján” látják elérhetőnek. Így tehát a dokumentum első bekezdésétől fogva azt látjuk, hogy az IKT-eszközöknek a digitális megosztottság „legyőzésére” való felhasználásával kapcsolatos elgondolásokat a technológiai determinizmus hatja át. A digitális megosztottság ilyen felfogása nem dialektikus jellegű, nem támaszkodik szélesebb társadalmi-kulturális kontextusokra, és ugyanannak a kettős struktúrának a hibájában szenved, amely a tárgyról folyó viták többségét jellemzi. Azt sugallja, hogy egyszerűen a technológia rendelkezésre állása meg fogja oldani a problémát. A bevezetés következő bekezdésében található az „információs társadalom” eddigi legteljesebb meghatározása, miszerint az „kifejlődőben levő fogalom, amely a fejlődés különböző szakaszait tükrözve különféle szinteket ért el szerte a világon”. Noha ez a kifejezés folyamatra orientált értelmezéséről tanúskodik, továbbra is kérdéses marad, hogy mit jelentenek a „fejlődés” különböző szakaszai, és hogyan mérhető, hogy az egyes országok milyen „szinteken” állnak az információs társadalom tekintetében. Az IKT gyakorlati használatbavétele terén vajon minden ország a fejlett világ „szintjére” fejlődik? El kell tűnődnünk azon, hogy e mögött a deklaráció mögött milyen inherens feltételezések állnak.

A Cselekvési terv bevezetésének utolsó része azoknak a szerepét írja le, akik az információs társadalomban „a tétet tartják”. A kormányok vezető szerepet játszanak az „előremutató és fenntartható e-stratégiák” kidolgozásában. A magánszektor fontos „az IKT fejlesztésében és terjesztésében”, de a dokumentum megemlíti „a fenntartható fejlődés szélesebb kontextusában” játszott szerepét is. A tétet tartó harmadik csoport, a civil társadalom „egyenlő fontosságú az egyenlőségelvű információs társadalom megteremtésében, és a fejlődés IKT-vel összefüggő kezdeményezéseinek megvalósításában”. Az utolsó csoportot alkotó „nemzetközi és regionális intézmények, valamint a

*** A 2000-ben tartott Világélelmzési Csúcstalálkozón elfogadott Millenniumi Deklaráció, amelyet a világ összes országa aláírt, többek között azt tűzte ki célul, hogy 2015-ig a világ éhezőinek számát a felére, az 5 éven aluli gyermekek halandóságát pedig egyharmadára kell csökkenteni. Az ENSZ égisze alatt tett alá hozott, 2002 márciusában a mexikói Monterreyben 171 ország által aláírt ún. Monterrey Konszenzus a szegénység 50 százalékos csökkentését jelölte meg 2015-re elérendő célként. A szintén 2002-ben Johannesburgban rendezett második „Föld Csúcs”, a Fenntartható Fejlődés Világkonferenciája alkalmából elfogadott cselekvési terv külön fejezetben foglalkozik a víz- és szennyvízhigiéné, az egészségügy, a mezőgazdaság, az energia és a biodiverzitás problémáival, valamint a fenntartható fejlődés intézmény- és eszközrendszerével. – *A ford.*

nemzetközi pénzügyi intézmények kulcsszerepet játszanak az IKT felhasználásának a fejlődési folyamatba való integrálásában és az információs társadalom felépítéséhez, valamint a megtett haladás értékeléséhez szükséges források elérhetővé tételében”. A bevezetésnek ez az utolsó bekezdése talán a dokumentum legfontosabb része, mivel ez fogalmazza meg a Cselekvési terv végrehajtásához szükséges tevékenység természetét. A dokumentum – a téteket tartó szereplőknek ezeket a csoportjait felsorolva – számba veszi az összes lehetséges alapot, olyan mértékben próbálva „mindent felölelni”, amennyire az csak lehetséges. A kormányok szerepet játszanak az „e-stratégiákban” – íme egy sikamlós új szó az IKT-vel összefüggő tervezésre. Érdekes megfigyelni, hogy a magánszektort mint a fenntartható fejlődés letéteményesét említik. Nem világos, hogy ez a tény mit von maga után. Az internet fokozódó kommercializálódása kétségtelen tény a fejlett világ nagy részében, ám az még nem dőlt el, hogy ezen a téren mi fog történni a fejlődő világban. Úgy tűnik azonban, hogy ennek az állításnak a beillesztésével az ENSZ mintegy támogatását nyújtja a tartalomszolgáltatás, az infrastruktúra és a hozzáférési eszközrendszer szélesebb körű privatizációjához és az üzleti szereplők által történő ellenőrzéséhez a fejlődő világban is. Ezek az akciók vegyes következményekkel járhatnak a hozzáférési lehetőségekre nézve, és csak az idő fogja megmondani, hogy a nagyobb mértékű privatizáció jobb vagy rosszabb hozzáférést fog-e eredményezni. Ez az állítás ugyanakkor egyértelműen jelzi, hogy a nemzetközi közösség vonakodik a beavatkozástól, és képtelen szembenézni a privatizáció és a szellemi tulajdonjogok kérdéseivel, amelyek pedig az igazságossággal kapcsolatos problémák középpontjában állnak az információs társadalomban.

Annak az említése, hogy a civil társadalom partnerként vesz részt az információs társadalom felépítésében, arra irányuló kísérlet, hogy az információs társadalom kiépítése során a nem kormányzati szervezetek (*Non Governmental Organizations, NGOs*) jelentős kontingensét is bevonják az igazságosság és a hozzáférés kérdéseinek kimunkálásába. A „civil társadalom” az *NGO*-k hangját képviseli, amelyek feltehetően az „egyszerű emberek” nevében lépnek fel. A civil társadalom partnerként való egyszerű megemlézése azonban nem bizonyult elegendőnek a *WSIS*-étől eltérő nézeteket hirdető civil társadalmi hangok elnyomására. Az alulról jövő mozgalmak gyanakvással és bizalmatlansággal fogadják, hogy a *WSIS* felfogása az információs társadalomról túlságosan szűk, technológia-központú, és nem fektet elegendő hangsúlyt az emberi szükségletekre. A *WSIS*-hez alternatívát nyújtó Civil társadalmi nyilatkozat (*Civil Society Declaration*) megfogalmaz néhányat ezek közül az aggodalmak közül.****

Az említett szereplők utolsó csoportja talán a legfontosabb a fejlődő világ szempontjából, mivel az a gyakorlati megvalósítás lényegi kérdéseiben érintett. A „nemzetközi pénzügyi intézmények” említése valójában eufemizmus, ami valójában csak a fejlesztés terén működő két főbb pénzügyi intézményre, a Világbankra és a Nemzetközi Valutaalapra (*International Monetary Fund, IMF*) utal. Ezek az intézmények vitatott szerepet játszanak, elsősorban a már végrehajtott „strukturális kiigazítási” programjaik következtében, amelyek vegyes, néha káros hatással voltak a fejlődő országokra. Az „információs társadalom” megteremtésére irányuló tervek gyakorlati megvalósításának fő eszköze a fejlődő világban minden bizonnyal ez a két pénzügyi intézmény lehet.

**** Lásd www.smsitunis2005.org/plateforme/pdf/civil-society-declaration-en.pdf. – *A ford.*

Az általános és a szűkebb célokkal és feladatokkal foglalkozó következő fejezet (*Objectives, goals and targets*) kifejti a cselekvési terv céljait, és megemlíti, hogy „a WSIS második fázisában alkalom fog nyílni a digitális szakadék áthidalása irányában tett előrehaladás mérlegelésére és értékelésére”. Nem világos azonban, hogy ez a mérlegelés és értékelés hogyan fog történni. Továbbá nem ismeretes, hogy a siker méréséhez milyen eszközöket és milyen kritériumokat fognak alkalmazni. A gyakorlati megvalósítást illetően a dokumentumban az szerepel, hogy „az információs társadalom építésének konkrét célfeladatait” – a szükségleteknek megfelelően – az országok kormányai fogják kidolgozni a nemzeti e-stratégiák kontextusában. Az értékelésről tehát a nemzeti kormányok dönthetnek.

A Cselekvési tervben megfogalmazott legambiciózusabb célok némelyike konkrét akciókat irányoz elő a 2015. évig. A 2015. év kiválasztása sajtósárgós vonás – az ENSZ által finanszírozott más programok – például az „Oktatás mindenkinek” (*Education for All, EFA*) elnevezésű kezdeményezés – szintén a 2015. évet jelölik meg „mágikus határidőként”. Egy példát említve, az ilyen ambiciózus célok egyike szerint „biztosítani kell, hogy a világ lakosainak több mint a fele hozzájusson az IKT-eszközökhöz”. Ez kétségkívül csodálatra méltó cél, de nem tartalmaz semmiféle követelményt sem a tartalom minőségére, sem pedig a technológiák természetére vagy potenciális használati értékére vonatkozóan. A dokumentum nyelvezete ismét csak a technológiai determinizmus értékeit támogatja. A figyelem középpontjában az emberek IKT-eszközökkel való „összekötöttsége” áll, mintha a digitális megosztottsággal való szembenézés egyetlen problémája egyszerűen az lenne, hogy a technológiát eljuttassuk az emberekhez. A WSIS védelmében meg kell jegyeznünk, hogy ezeket a célokat általánosnak szánják, és a konkrét egyedi megoldásokat a nemzeti kormányokra bízzák. Elemzésünk következő részében néhány konkrétan megfogalmazott gyakorlati megvalósítási javaslattal foglalkozunk. Úgy tűnik azonban, hogy jórészt ugyanaz a technológiai determinista gondolkodás hatja át a dokumentum többi részét is.

A kormányok szerepéről szólva a fejlődés szolgálatába állított IKT tekintetében a „nemzeti e-stratégiák” kidolgozását említi a dokumentum. Az „e-stratégia” kifejezés használata arra irányuló kísérletnek tekinthető, hogy a vállalkozás az élvonalbeli korszerűség és a technológiai hozzáértés színezetét kapja. Első pillantásra azonban korántsem világos, hogy az e-stratégia valójában micsoda. Később a Cselekvési terv megemlíti az IKT-nek az élet különféle területein való alkalmazásait: például az „e-kormányzat” és az „e-egészségügy” az „e-stratégiák” konkrét leképezései a való világra. Elemzésünk alapján arra a megállapításra jutottunk, hogy az „e-” előtaggal ellátott kifejezések használata csupán az IKT és az általa a társadalmak számára nyújtott potenciális előnyök „fetiszizálására” szolgál. Ezzel azonban nem azt akarjuk mondani, hogy a meglévő szakterületeknek az IKT felhasználásával történő átalakítására és fejlesztésére irányuló kísérlet rossz dolog, a kritika inkább a nyelvhasználatra vonatkozik, ami a technológiai determinista gondolkodást segíti elő és tartja fenn.

Az információs társadalom kiépítésében a nemzeti kormányok játszanak központi szerepet, mivel az információs társadalom felépítésére és az IKT fejlesztési célú használatára vonatkozó számos javaslat a nemzeti e-stratégiákra és nemzeti cselekvési tervekre támaszkodik. A gyakorlati megvalósításban érintett más fontos szereplőknek azonban „partnerkapcsolatokat” kell kiépíteniük egymással, hogy létrehozassák az információs

társadalmat A *WSIS* céljainak megvalósításához minden szinten szükség van továbbá a „nemzeti, regionális és nemzetközi együttműködésre” is. Valamennyi résztvevő „együttműködése” fogja csak valóra váltani az utópisztikus „információs társadalom” álmát.

Noha az „információs társadalom” fontos szereplőit és az általuk betöltendő szerepek egyikét-másikát a dokumentum meghatározza, nem világos, hogy a „partnerkapcsolatok”, az „együttműködés” és a „szolidaritás” hogyan fog megvalósulni. A *WSIS* mindezeket olyan keretrendszerben javasolja, amely nem eredeti, és valójában a nemzetközi konferenciák retorikájára és „kipróbáltan bevált” frázisaira támaszkodik. A gyakorlati megvalósítás felelősségének nagy része a nemzeti kormányok vállán nyugszik, amelyeknek gyakran nincs túlságosan nagy késztetésük ennek a „vízió” megvalósítására, sőt hiányoznak az ehhez szükséges pénzügyi forrásaik is. Az egész vállalkozás a *WSIS* „javaslatain” és „ajánlásain” nyugszik, semmi más. Ez a tény egyébként nem meglepő, a *WSIS*-hez hasonló nemzetközi csúcstalálkozók nem azzal a céllal jönnek létre, hogy eleve beépített megvalósítási mechanizmusokat kínáljanak. A digitális megosztottság és az információhoz való hozzáférés javítása terén a fejlődő országokban jelentkező problémák kezelését tekintve azonban úgy tűnik, hogy a célok megvalósítása az „együttműködés” és a „szolidaritás” ingatag eszméin nyugszik. A valóságban a fejlődő országok számára megfogalmazott fenti célok és javaslatok jó részének megvalósítása csakis a Világbankon és az *IMF*-en keresztül történhet, amelyek meglehetősen vegyes múltbeli teljesítményt mutatnak fel, és nem örvendenek egyértelmű tiszteletnek. A cselekvési terv azt javasolja, hogy „a releváns nemzetközi szervezetek és pénzügyi intézmények”, például a Világbank és az *IMF* „dolgozzák ki saját stratégiáikat az IKT felhasználására a fenntartható fejlődés érdekében”.

Mind az Elvi nyilatkozat, mind a Cselekvési terv megvizsgálása után itt az ideje annak, hogy elemzésünket az eredetileg feltett négy kutatási kérdésünkhöz visszatérve fejezzük be. Az első kérdésünk az volt, hogy a *WSIS* hogyan határozza meg az „információs társadalmat”. Az erre adandó választ illetően az elemzés azt mutatta ki, hogy a meghatározás – jellegét tekintve – nagymértékben pozitív előjelű volt, és az IKT, valamint annak a társadalomra gyakorolt hatása tekintetében utópisztikus felfogást fejezett ki. A *WSIS* csúcstalálkozót – természeténél fogva – nem az IKT előnyeinek megkérdőjelezésére hozták létre, hanem egy olyan program továbbvitele érdekében, ami az IKT-eszközöket mintegy inherens „javaknak” tekinti a világban. Az utópisztikus perspektíva önmagában még nem szükségképpen negatív vonás. A *WSIS* keretében történő alkalmazása mindazonáltal problematikus, éppen az ENSZ legitimáló hatalma miatt, amely képes befolyásolni a világ közvéleményét egyes témákban. Az utópisztikus elgondolás a mai világban illuzórikus, azonban pozitív cél lehet, amelyért érdemes küzdeni. Ideálokra szükség van, és azokat nem szabad kárhóztatni, de az utópizmus a *WSIS* részéről nem konstruktív, mivel túlságosan leegyszerűsít és általánossá tesz egy versengéstől áthatott vitát, s ennek jelentős politikai következményei lehetnek.

A *WSIS* az információs társadalmat „mindenkit felölelőként” és „fejlődésre orientáltként” határozta meg. Az azonban nem egészen világos, hogy ezek a kifejezések mit jelentenek. Azáltal, hogy megnevezett értékeket tulajdonított az így értelmezett „információs társadalomnak”, az ENSZ egyfajta keretet hozott létre ennek a felfogásnak a terjesztéséhez az egész nemzetközi közösség körében.

A globális digitális megosztottság meghatározására vonatkozó második kutatási kérdésünket tekintve azt mondhatjuk, hogy a *WSIS* meghatározása bináris természetű

maradt, és azt a felfogást tükrözte, miszerint pusztán a technológia elérhetővé válása segíteni fog e probléma enyhítésében. A digitális megosztottság sokrétű jelenségként való felfogása nem található meg a *WSIS*-dokumentumokban. A kulturális sokféleség és a képességfejlesztés fontosságát az „információs társadalom” szempontjából általános megfogalmazásban megemlítik ugyan, de a „digitális megosztottság” meghatározása továbbra is a technológiai determinizmus felfogását tükrözi.

A harmadik kérdés, amely a megvalósítást szolgáló tevékenységek természetére vonatkozik, segített megérteni, hogy a *WSIS* hogyan kívánja valóra váltani vízióját. A dokumentumokban a következő négy csoport szerepel, amelyeknek együtt kell működniük és közösen kell dolgozniuk: a nemzeti kormányok, a magánszektor, a civil társadalom, valamint a nemzetközi és regionális intézmények, ideértve a nemzetközi pénzügyi intézményeket is. Nincs azonban kifejtve, hogy ezek az elkülönült csoportok hogyan tanulhatnak meg együtt dolgozni, és az sem, hogy ezek a szereplők – különösen a nemzeti kormányok – hogyan tehetnek szert a célok megvalósításához szükséges eszközökre. Megemlítik a Digitális Szolidaritási Alapot mint az IKT fejlesztését segítő, önkéntes hozzájárulásból származó pénzalapot, de ennek a jövője és potenciális hatásai bizonytalanok maradnak. A magánszektor szerepet kapott a „fejlesztésben”, ám csak ezután fog kiderülni, hogy ennek milyen hatása lesz a fejlődő országokra. A „nemzetközi pénzügyi intézményeket” a dokumentumok nem nevezik meg, de kétségkívül a Világbankról és az *IMF*-ről van szó. Ezeknek az intézményeknek a kezében igen nagy hatalom van a fejlődő országok befolyásolására, eddigi tevékenységük azonban vegyes eredményekkel járt. Egyelőre nem tudhatjuk, hogy az IKT fejlesztése hogyan fog történni ennek a két intézménynek az égisze alatt.

Végül a technológiai determinizmus szintjét firtató utolsó kérdésre az a válasz adható, hogy a *WSIS* dokumentumok visszhangzó módon megerősítik ezt a diszkreditált gondolkodásmódot. A túlzott mértékben az IKT-ra helyezett hangsúly, az „információs társadalom” kifejezés és az IKT egymással szoros összefüggésben való ismételt használata, továbbá a mindent átható pozitív hangnem, ami a technológiától várja az emberi problémák egész sorának megoldását – mindez a technológiai determinista gondolkodást tükrözi.

Konklúzió

Az ENSZ erőfeszítései a *WSIS* finanszírozására, valamint az IKT fontosságának és a fejlődésben játszott potenciális szerepének nyomatékos hangsúlyozására valóban bámulatosak. Pozitívként kell említeni, hogy az ENSZ segített ráirányítani a figyelmet egy olyan tárgyra, amely a mai világban egyre nagyobb fontosságra tesz szert. Egy olyan program létrehozására irányuló kísérlet, amely az IKT felhasználására koncentrál annak érdekében, hogy a világ népességének valamennyi szegmentumát, különösen a szegény és marginalizált népeket segítse, nemes vállalkozás. A genfi *WSIS*-csúcstalálkozó azonban – a jó szándékok és tiszteletre méltó erőfeszítések dacára – az Elvi nyilatkozat és a Cselekvési terv formájában nem kielégítő örökséget hagyott maga után.

Érthető, hogy a csúcstalálkozó dokumentumai igen nagy általánosításokat tartalmaznak, és csupán mintegy küldetésnyilatkozatként szolgálnak, a politikai erők tájé-

koztatásának elősegítésére. Ennek elismerése mellett is tény marad azonban, hogy az „információs társadalomról” mind az Elvi nyilatkozat, mind a Cselekvési terv teljes mértékben utópisztikus képet fest, amely nagymértékben túlegyszerűsít és általánosít egy komplex kérdést és társadalmi jelenséget. A *WSIS* egy bonyolult kérdésről javában folyó vitában foglal állást, amikor még korántsem létezik egyértelmű konszenzus. A csúcstalálkozó víziója az „információs társadalomról” főleg az IKT-n alapul, és megfogalmazásában technológiai determinizmus tükröződik. Általános egyetértés van abban, hogy az információs iparágak és az IKT fontos szerepet játszanak a mai világban, de a *WSIS* „információs társadalmá” az IKT és általában a technológia „fetiszizálását” szolgálja, elősegítve a technológiai determinizmus, a leegyszerűsített válaszok, sőt, talán a rossz megoldások terjedését is. Úgy tűnik, hogy a konferencia elkövetkező tuniszi fázi-sához vezető út hasonló irányvonalat követ.

Ha csak egy pillantást vetünk mindkét dokumentumra, az a benyomásunk támad, hogy az IKT lehetőséget biztosít számos emberi probléma és szenvedés megszüntetésére. Aligha ez a valóságos helyzet, azonban ha az IKT-t valamely holisztikus stratégia részeként használják fel a szegénység enyhítésére, akkor már fontos lépés történik előre. A *WSIS* el is ismeri, hogy az IKT nem az egyetlen eszközrendszer a fejlődés szolgáltatásban, de az „információs társadalom” meghatározásával azt a benyomást kelti, hogy az IKT – ha megfelelően alkalmazzák – át fogja alakítani a világot, békét és gazdagságot hozva magával. Bárcsak ilyen egyszerű lenne!

Szélesebb filozófiai perspektívából tekintve megkérdőjelezhető, hogy az ENSZ-nek és a „világközösségnek” miféle felhatalmazása vagy jogosultsága van kinyilvánítani, hogy mindannyian „információs társadalomban” élünk, és azt tovább kívánjuk építeni. Valójában még mindig vitatott, hogy vajon csakugyan ilyen fajta új társadalomban élünk-e vagy sem, és az így elnevezett társadalomtípus alapvető természete sem tekinthető tisztázottnak. Az ENSZ azonban már eldöntötte, hogy ez az „információs társadalom” milyen lesz, és a róla adott meghatározásának legitimitását azzal igazolja, hogy „közös vízióra” hivatkozik.

A *WSIS* tényleges hatásait a „digitális megosztottság” problémájának felfogására és kezelésére az fogja megmutatni, hogy a nemzeti kormányok, illetve a Világbank és az *IMF* hogyan reagálnak a javaslatokra. A *WSIS* azáltal, hogy kidomborította az IKT-nek a fejlődésben játszott szerepét, pozitív lépést tett, de az információs társadalommal és a globális digitális megosztottsággal kapcsolatos vitákat a végletekig leegyszerűsítve, a technológiai determinizmus szellemében interpretálta, s ennek a jövőben negatív következményei lehetnek.

Ajit K. Pyati

Ajit K. Pyati a *UCLA* Informatikai Karának PhD-hallgatója. Érdeklődése középpontjában a modernizáció és az információ diskurzusai állnak.

Köszönetnyilvánítás

E tanulmány nagyrészt a *UCLA* doktori kurzusán benyújtott disszertációm eredményeire épül. Hálas vagyok három kiváló bizottsági tag, Clara Chu, Leah Lievrouw és Doug Kellner segítségéért, iránymutatásáért és támogatásáért.

Irodalom

- Bogdanowicz, Marc – Burgelman, Jean-Claude – Centeno, Clara – Gourova, Elisaveta – Carat, Gérard (2003): Factors of regional/national success in Information Society developments: Information Society strategies for candidate countries. *First Monday*, vol. 8, number 10 (October), at: http://www.firstmonday.org/issues/issue8_10/bogdanowicz/index.html, accessed 2 March 2004.
- Cogburn, Derrick L. (2003): Governing global information and communications policy: Emergent regime formation and the impact on Africa. *Telecommunications Policy*, vol. 27, 135–153.
- International Commission for the Study of Communication Problems (1980): *Many voices, one world: Communication and society, today and tomorrow*. Paris: UNESCO.
- Kellner, Douglas (1990): From 1984 to One-Dimensional Man: Reflections on Orwell and Marcuse. *Current Perspectives in Social Theory*, 223–252, and <http://www.uta.edu/english/dab/illuminations/kell13.html> and <http://www.uta.edu/english/dab/illuminations/kell13.html>.
- Klein, Hans (2003): Understanding WSIS: An institutional analysis of the UN World Summit on the Information Society. *Internet and Public Policy Project, School of Public Policy, Georgia Institute of Technology*, at www.ip3.gatech.edu, accessed 15 February 2004.
- Lievrouw, Leah – Bucy, Erik P. – Finn, T. Andrew – Frindte, Wolfgang – Gershon, Richard – Haythornthwaite, Caroline – Kohler, Thomas – Michel Metz, J. – Sundar, S. Shyam (2000): Bridging the subdisciplines: An overview of communication and technology research. In Gudykunst, W. (ed.): *Communication Yearbook*. Vol. 24, 272–296.
- MacLean, D. (2003): The quest for inclusive governance of global ICTs: Lessons from the ITU in the limits of national sovereignty. *Information Technologies and International Development*, vol. 1, issue 1, 1–18.
- Schement, Jorge – Lievrouw, Leah (1986): The fundamental assumptions of Information Society research. In Schement, Jorge – Lievrouw, Leah (eds.): *Competing visions, complex realities: Social aspects of the Information Society*. Norwood, N. J.: Ablex.
- Shimmon, Ross (2004): Digital opportunity or flashy fizzle? The UN's World Summit on the Information Society. *American Libraries*, vol. 35, number 2, 24–25.
- Webster, Frank (2002): *Theories of the Information Society*. New York: Routledge.
- World Summit on the Information Society (2003): *Declaration of Principles. Building the Information Society: A global challenge in the new millenium*, at <http://www.itu.int/wsis>, accessed 12 January 2004.
- World Summit on the Information Society (2003): *Plan of action*, at <http://www.itu.int/wsis>, accessed 12 January 2004.

A megjelenés előtörténete

A kézirat 2005. március 27-én érkezett be és 2005. április 10-én fogadták el közlésre.
HTML markup: Kyleen Kenney and Edward J. Valauskas; Editor: Edward J. Valauskas

Creative Commons Licence

WSIS: Whose vision of an information society? by Ajit K. Pyati
First Monday, vol. 10, number 5 (May 2005),
URL: http://firstmonday.org/issues/issue10_5/masum/index.html

Vörös Zsófia

A virtuális és geográfiai terek tulajdonságainak hatása a közösségekre

Apropó

A 20. században tömegesen váltak ismertté az új kommunikációs eszközök, a társadalom működés módjának átalakulását ösztönző új hálózati technológia bevonult hétköznapjainkba. A technológiák állandó fejlődése indukálja a kérdést, hogy ezek az új eszközök s az általuk lehetővé vált új közlési módok mennyire hatnak a társadalmi folyamatokra.

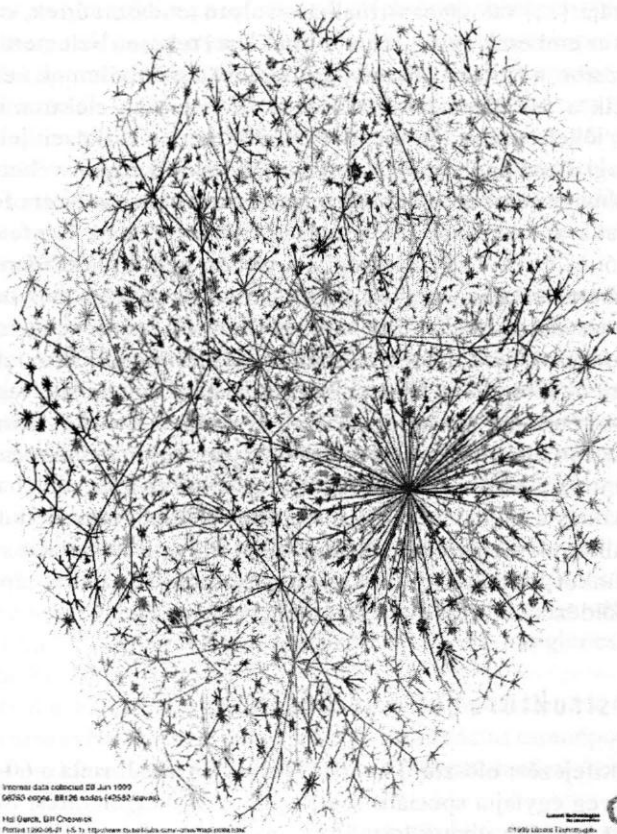
Az információs technológia mai világában a klasszikus külső téri reprezentációktól eltérő új, hipertextes szerveződésen alapuló külső téri reprezentációk jelennek meg, melyek új közösségek ébredését teszik lehetővé, továbbá befolyásolják az együtt élő közösségek kialakulását, dinamikáját is, gyakran megváltoztatva ezzel a különböző társadalmi formációkat jelölő kifejezések – köztük a közösség – jelentését.

A World Wide Webet is felépítő hiperdokumentumok szavak és képek csoportjait számtalan útvonallal, kapcsolóelemmel összekötő, nyitott információs egységek, melyeket általában a link, a csomópont, az útvonal és a hálózat kifejezésekkel szokás leírni. A nem lineáris és nem szekvenciális hiperdokumentumok virtuális tereket definiálnak, melyeket hipertérnek vagy – William Gibson „*Neurománc*” című könyve nyomán – *kibertérnek* szoktak nevezni.

A kibertér információs és kommunikációs technikája újfajta tér-idő viszonyokat alakít ki, és ezáltal új lehetőségeket kínál az ember számára a tér felhasználásában. A kibertér megismerése, téri alakzatainak és tulajdonságainak meghatározása azonban meglehetősen bonyolult feladat, mivel a teret ebben az esetben mesterségesen létrehozott geometriai formációk sokasága alkotja. K. Memarzia (1997) a kibertérre így jellemzi: „A kibertérben nincsenek fizikai akadályok, korlátok, hogy az ábrázolt virtuális térre dinamikát vagy térbeli és időbeli előnyös tulajdonságokat kényszerítsenek rá. A kibertérben nem létezik nehézségi erő vagy súrlódás, csak ha előzőleg megtervezték, és meg is csinálták. [...] A kibertér nem korlátozódik három dimenzióra, mivel bármely kétdimenziós síkból vagy akár egy pontból is kibontakozhat egy újabb, sokdimenziós térbeli környezet. [...] A virtuális környezetben arra sincsenek szabályok, hogy a különböző nagyságrendek (méretcsoportok) egymáshoz való aránya nem változhat. Sőt a környezetnek a használóhoz viszonyított arányait is tetszés szerint változtatni lehet... A kibertér lehet nem folyamatos, sokdimenziós és önmagába visszatérő. [...] Általában a kibertérben a valóságos tér minden alapelvét meg lehet sérteni, és tulajdonságait és korlátait csak a kifejezetten erre a digitális térre érvényes részletes előírások és szabályozások szabják meg.”¹

¹ Memarzia, K. (1997): *Towards the Definition and Applications of Digital Architecture*. <http://www.shef.ac.uk/students/ar/ara92km/thesis/>. Idézi: Mészáros R. (2001).

A kibertér médiuma, az internet osztott hálózatát mutatja az azt alkotó számítógépeket, valamint a köztük lévő kapcsolatokat szemléltető 1. ábra.

1. ábra

Forrás: <http://www.cs.bell-labs.com/who/ches/map/>

Az internet ezenkívül úgynevezett „kicsi világot” alkotó hálózat is, melynek a glóbusz minden pontjára kiterjedő fizikai architektúrájában az információnak célja eléréséig átlagosan négy kapcsolódási ponton kell áthaladnia (Buchanan, 2003).²

Castells „Az információ kora”³ című művében olyan új tér létrejöttéről beszél, ahol nem a földrajzi távolságok, hanem a hálózaton belüli elrendeződések a mérvadóak. „A valóságos virtualitás kultúrája, mely egy fokozódóan interaktív és audiovizuális univerzum körül jött létre, mindenütt áthatja a szellemi képzeteket s a kommunikációt, a kultúrák sokféleségét egyfajta elektronikus hipertextben integrálva. A tér és idő – az emberi tapasztalat anyagi alapjai – átfomálódtak, midőn az áramlások tere uralkodik a helyek tere fölött s az időtlen idő váltja fel az ipari korszak óraidejét.

[...] Az információs paradigma jegyében, midőn az áramlások tere s az időtlen idő meghaladja a helyeket és megsemmisíti az időt, új kultúra jött létre: a valóságos virtualitás kultúrája. [...] Valóságos virtualitáson olyan rendszert értek, amelyben a valóság maga (vagyis az emberek anyagi/szimbolikus léte) teljesen belemerül egyfajta virtuális képi környezetbe, a fantázia látszatvilágába, ahol a szimbólumok nem pusztán metaforák, de átfogják a valóságos tapasztalatot is. Ez nem az elektronikus médiumok következménye, jóllehet azok a kifejezés elengedhetetlen eszközeit jelentik az új kultúrában. Az anyagi alap, amely megmagyarázza, hogy miképpen veheti át a valóságos virtualitás a hatalmat az emberek képzelete és képzeteinek rendszere felett, nem más, mint megélhetésük az áramlások terében és az időtlen időben. Egyfelől a társadalom uralkodó funkciói és értékei egyidejűségben, térben nem érintkezően szerveződnek; azaz információáramlásokban, melyek meghaladnak bármilyen helyben-lokalitásban megtestesült tapasztalatot. Másfelől az uralkodó értékek és érdekek a múltra vagy a jövőre vonatkozó utalások nélkül konstruáltak, a számítógép-hálózatok és az elektronikus média időtlen tájképében, ahol a kifejezések vagy azonnaliak, vagy híján vannak az előre látható sorrendnek. A minden időkből és minden terekből származó összes kifejezés egyugyanazon hipertextben keveredik, folyamatosan újrendeződik, és bármi-kor, bárhol kommunikálható, az adók/küldők érdekeitől és a fogadók hangulatától füg-gően. Ez a virtualitás a mi valóságunk, mivel eme időtlen, hely nélküli, szimbolikus rendszerekben alkotjuk meg azokat a kategóriákat s hívjuk elő azokat a képeket, amelyek viselkedésünket formálják, politikánkat gerjesztik, álmainkat táplálják, s lidércnyomásainkat előidézik” (Castells, 1998).⁴

Hipertextes struktúra⁵ és navigáció

A *hipertext* kifejezést először Theodor H. Nelson alkalmazta a 60-as években, az elektronikus szöveg egyfajta speciális szerkezetére és megjelenítési formájára utalva. „A hipertext alatt nem folyamatos írást értek, olyan szöveget, amely elágazik és választási lehetőségeket kínál az olvasónak, és amely interaktív képernyőn olvasható a legjobban. Általában linkekkel összekötött szövegdarabok soraként képzelhető el, amelyek különböző útvonalakat biztosítanak az olvasók számára” (Nelson, 1981).

Campbell és Goodman (1988) a hipertext architektúrájának három szintjét különbözteti meg. A hipertext felszíne a prezentációs szint, a felhasználó szemé elé táruló ember-számítógép interfészen megjelenített információdarab, amely mögött ott húzódik az absztrakt gépi szint, a csomópontok és kapcsolóelemek rendszere, továbbá az adatbázisszint. A hiperdokumentumban tárolt információkat a felhasználó csak az ember-számítógép interfészen keresztül, közvetett módon érheti el. A hálózati szervező-

³ A trilogia első kötete, a „Hálózati társadalom kialakulása” (2005) megjelent magyarul is (Budapest: Gondolat–Infonia).

⁴ Manuel Castells: *The Information Age – Economy, Society and Culture*. Oxford: Blackwell Publishers. Vol. III. *End of Millennium* (1998). Idézi: Nyíri K. (2001).

⁵ A *hipertext* szó ebben a tanulmányban a szöveges, illetve egyéb módon közvetített információs egységek (csomópontok) és az azokat összekötő kapcsolóelemek (*linkek*) halmazát jelöli.

dés az absztrakt gépi szinten, „a számítógépen belül” létezik, a felhasználó mindig csak egy adott csomóponttal vagy annak valamely részletével szembesül.

A hipertext architektúrája az információ elérésének szempontjából nem lineáris, nem folytonos szerveződés, amelynek bármely két pontja összekapcsolható. Egy csomópont többféleképpen is megközelíthető, a csomópontok sorrendje pedig változtatható az egyes navigációk során, lehetővé téve, hogy a felhasználó egy gondolat mentén önkényes sorrendben tárja fel a csomópontok tartalmát. Alapjában véve, a mondatok és a „szövegdobozok” szintjén azonban a hipertext is lineáris, a mondatok lexikai egységei ugyanabban a sorrendben jelennek meg, mint más szöveges médiumok esetében. A nem linearitás csak az információs csomópontok összekapcsolódásakor jelentkezik (Dillon, 1996; Espéret, 1996).

A hipertext építésének – talán rövid múltja miatt – még nincsenek konszenzuson alapuló szabályai. Egy-egy adott architektúra azt tükrözi, hogy a kivitelezők megítélése szerint az egyes csomópontok között fennáll-e szemantikai kapcsolat (Nielsen, 1990). Az egyes csomópontok által a hálózatban elfoglalt helynek és a linkeknek nincs egységes jelölési módja. A linkek száma, vagyis a csomópont összekötöttségének mértéke sem *a priori* meghatározott, hanem az információs egység tartalmának függvényében változhat. Néhány csomópontból rengeteg kapcsolóelem indul ki, míg más csomópontok csupán linkek célpontjaiként szolgálnak.

A hipertextben összekapcsolt csomópontok nem egy fő tengely mentén helyezkednek el. A hálózatban párhuzamosan több középpont is létezik, és ezek a navigáció során, ahogy a felhasználó változtatja keresése célját, folyamatosan változnak. A hipertext korlátlanul újra-középpontozható rendszer, amelynek ideiglenes fókuszpontját a felhasználó jelöli ki.

Amennyiben a hipertext egy hálózat része, a kapcsolóelemek összeköthetik az adott dokumentumon belüli és az azon kívül eső információs csomópontokat is, miáltal olyan elektronikus információtestet hoznak létre, melynek határai meglehetősen tágak és képlékenyek.

A hipertextes szerveződés által definiált hipertér felfedezése a navigáció. A navigáció során a felhasználó az egyik csomóponttól a másira ugrálva bejárja a hiperdokumentumot (McAleese, 1989; Kim és Hirtle, 1995), és eközben összegyűjtheti a csomópontokban tárolt információkat (Rouet és mtsai, 1996). Az összekapcsolt, egymást keresztező utalásokkal, magyarázatokkal ellátott szövegekben a felhasználók bizonyos szabályok szerint, de nem szekvenciális módon navigálnak. A hipertér navigációval történő megismerésének sajátosságai a hipertextes szerveződés topológiai struktúrájából, valamint abból származnak, hogy a felhasználó a hipertérnek mindig csak az ember-számítógép interfész közvetítette kis szeletével találkozhat.

A hipertér téri sajátosságai

A tér talán legelfogadottabb koncepciója szerint a tér olyan tartály vagy keret, amelyben dolgok vannak (Nunes, 1991). A tér és a hely hagyományosan a dolgok és a szubjektum fizikai kiterjedése kapcsán kapott értelmet, az új technológiák által közvetített valóságban azonban a tér határvonalai fokozatosan elmosódnak.

Dieberger (1994) a számítógép fájlrendszerét *térnek tekinti*, ami lehet dokumentumtér, feladattér, döntési tér vagy bármely olyan tér, amely objektumokat tartalmaz és ezekre az objektumokra vonatkozóan különféle relációkat definiál. Perfetti (1989) a hipertext szövegdobozait a tér pontjainak tekinti, amelyeket a felhasználók bejárhatnak, felfedezhetnek. Foltz (1996) értelmezésében azoknál a felhasználóknál, akik a dokumentumon történő átjutás során az információs csomópontok koherenciájának fenntartása céljából szabályokat állítanak fel a különböző helyzetekben alkalmazandó stratégiákra vonatkozóan, a dokumentum feltárása problémamegoldási folyamattá alakul. A navigáció egy idegen környezet problématerében zajló keresésnek felel meg.

A hiperdokumentumok mint külső reprezentációk formális értelemben virtuális topológiai tereket definiálnak (Kim és Hirtle, 1995; Dieberger, 1994; Parunak, 1989; Lévy, 1990). A hipertext megfeleltethető egy irányított gráfnak, amelynek élei a hipertext linkjei, csúcspontjai pedig a csomópontok. Ebben a nem metrikus térben a pontok közötti relációt és a távolságot az összefüggőséggel jellemezhetjük.

A fenti idézetekben a hipertext által definiált tér metaforikus térként jelenik meg, hiszen ez a tér immateriális, és a hipertérben történő mozgás nem fizikai jellegű. K. Memarzia (1997)⁶ értelmezése szerint a kibertér digitális tájainak csak azért vannak geográfiai fogalmakkal értelmezhető tulajdonságai, mert kifejezetten így tervezték meg és így hozták létre őket. A hipertextnek ez a tulajdonsága azonban nem korlátozódik azokra a területekre, amelyekhez megfelelő „hivatkozási alapot” találhatunk a fizikai világban. A hipertér geometriai formációi közül némelyik kifejezetten a fizikai térből ismerős viszonyokat reprezentálja, és közvetlenül visszavezethető bizonyos geográfiai mintákra.

Chien és Flemming (1997) az információs és a fizikai tér között fennálló alapvető különbségeket a következő három kategóriába sorolja: *tartalom, struktúra és ember-tér kapcsolat*. A geográfiai terek tele vannak stimulusokkal, és szinte az összes érzékszervünkre hatnak, míg az elektronikus tér általában csak vizuális információkat közvetít. Míg a fizikai tér struktúrája stabil, az információs tér dinamikus, szinte állandóan változik. A geográfiai terekben „elmerülünk”, ténylegesen benne vagyunk, míg az információs téren kívül maradunk, a felhasználó helye a kurzor helye. A hipertextben történő navigáció virtuális mozgás, a virtuális helyváltoztatáshoz tartozó fizikai mozgás a perifériák használata.

A kibertérben a tér és az idő kapcsolata lazul, viszonylagosságuk közvetlen tapasztalattá, formálódik. Az itt és a most, a közel és a távol fogalmi relativizálódnak és fokozatosan egymásba olvadnak. A távolság feloldódik, a hely meghatározatlanná válik, a helyváltoztatás azonnal végbemegy, a jelenlét megsokszorozódhat. A virtuális tér-idő új módon konstruálódott környezetében megváltozik az ember belső tere, a megismerés horizontja és az emberi akciók szerveződésének elve is.

Az információs társadalom kommunikációs technológiái a megszokott térbeli és időbeli korlátok ledöntésével újfajta viselkedést tesznek lehetővé a társadalmi interakciók során is.

⁶ Dodge és Kitchin (2001). idézi: Memarzia, K. (1997): *Towards the Definition and Applications of Digital Architecture*. <http://www.shef.ac.uk/students/at/ara92km/thesis/>

Hálózati közösségek

A hálózat alapú virtuális közösségek egyre fontosabb szerepet játszanak az üzleti élet, az oktatás és a szórakozás terén is (Li, 2005). Az internet könnyű és széles körű elérhetősége megváltoztatta mind az interperszonális, mind a szervezetek közötti kapcsolatokat. A kibertérnek az előző fejezetekben vázolt téri tulajdonságai miatt a felhasználók a navigáció során térben is kimozdulnak azokból a közösségekből, amelyekben hétköznapijaikat élik. A hálózati közösségek tagjaként közös események és cselekvések tagjai lehetnek, megoszthatják érzelmeiket, gondolataikat és tudásukat másokkal. A kibertér így új, online közösségeknek otthont adó társadalmi környezetet teremt.

Rheingold (1994) szerint a virtuális közösségek olyan „társadalmi csoportosulások, amelyek a Hálózatból emelkednek ki, amikor elég sok ember elég sokáig, elegendő emberi érzelemmel folytat nyilvános beszélgetéseket, hogy kialakítsa személyes kapcsolatainak hálózatát a kibertérben”.

A virtuális közösségeknek számos definíciója létezik. Ezeknek a többsége tartalmazza azt a megállapítást, hogy az effajta közösségek – bár a számítógép által közvetített kibertérben léteznek – személyes kapcsolatokon nyugszanak, s témáikat és eseményeiket a résztvevők maguk határozzák meg (Lee és mtsai, 2002). Hozzá kell még tenni ehhez, hogy ezeknek a közösségeknek a kohéziós ereje a nyilvános párbeszéd.

A közösségek létrehozásának jelenlegi gyakorlata szerint az alapítók általában olyan hálózati honlapokat alakítanak ki, ahol a felhasználók regisztráció útján válnak a közösség tagjaivá. Egy-egy online közösség létrehozásának a célja lehet az információcsere valamely szűk szakterületről, a helyi közösségi ügyek megvitatása, beszélgetés különböző problémákról, érdekességekről, vagy például segítségnyújtás is. Az internetes közösségek olyan különböző célok jegyében szerveződhetnek, mint például a barátkeresés, a vásárlás, a távtanulás vagy a szórakozás.

Hagel és Armstrong (1997) az online közösségeket annak alapján csoportosítják, hogy milyen szükségletet elégítenek ki, s ezen az alapon az *érdeklődés*, a *kapcsolat*, a *fantázia* és a *tranzakció* típusaiba sorolják a közösségeket. Ezzel a csoportosítással az irodalomban fellelhető későbbi klasszifikációk is összecsengenek (Carver, 1999; Bressler, 2002).

Egyes kutatások azt mutatják, hogy a kibertéri élet valódi közösségi élmény érzetét nyújtja (Rafaeli és Sudweeks, 1996). A virtuális világban azonban a jelenlét csak távjelenlét, és a kibertér több érzékszervünk felé nem közvetít semmiféle információt. Az interaktív virtuális környezetben alakuló közösségekben – legyenek azok bármilyen fejlettek is – számos emberi szükséglet kielégítése jelenleg megoldhatatlan, ezért egyes kutatók szerint az online közösségeket nem lehet tényleges közösségeknek tekinteni, mivel nem tudják reprodukálni az együtt élő közösségek szerepét és jelentőségét (Papadakis, 2003).

A virtuális közösségek legelterjedtebb formája a szöveges üzenetek váltásán alapuló, úgynevezett *text-based reality*. Ez a kifejezés mindazokat a közösségeket jelöli, amelyeket az interneten futó hipertextes szerveződések kapcsolnak össze. Ebbe a kategóriába tartozik a hálózati csevegés (*chat*) és a *fórum*. Számos csevegőprogram speciális lehetőségeket biztosít a mások által nem látható, a telefonhoz hasonlóan hangélményt is nyújtó vagy akár képet is közvetítő személyes kommunikációra. A csevegés többnyire

a regisztrált felhasználók szűkebb körén belül bonyolódik le (néha csak a közös bejegyzéssel kiválasztott tagokra korlátozódva), de vannak bárki által látogatható csevegőközösségek is. Ma már olyan 3D csevegőfórumok is elérhetők, ahol a felhasználó megépített városokban, háromdimenziós figurákkal csatangolhat.

A fórumok egy-egy témakör megvitatására szerveződött közösségek.

A helyi hálózati közösségek a földrajzilag is meghatározott közösségeket szolgálják, az érdeklődési közösségek pedig egy-egy témakör köré szerveződnek. Mindkét típus kommunikációs eszköze lehet elektronikus levelezés és csevegés egyaránt.

A *text-based reality* egyik legrégebbi, speciális fajtájához tartoznak a sokfelhasználós „erődítmények” (*multi-user dungeons, MUDs*). Ezek több párhuzamos felhasználó számára kialakított komplex kalandprogramok, amelyek kizárólag szöveges érintkezéssel alapulnak. Ebből kifolyólag nagyobb szerepet játszik bennük az absztrakció, mint a grafikus virtuális környezetekben. Turkle (1995) és Bromberd (1996) kutatásai szerint a *MUD*-ok nem csupán a játék színterei, hanem szociális funkciókat ellátó emocionális környezetek, amelyek valós problémák megoldására szolgálnak. A kibertérben folyó társadalmi érintkezések McRea (1997) szerint is jelentős hatással vannak az egyes emberekre, akiknek akár az értékrendjét is megváltoztathatják.

A virtuális városok tematikusan összefüggő csoportokba szerveződött honlapokból épülnek fel. A felhasználók különféle fórumokon, valamint csevegőprogramok segítségével érintkeznek egymással.

A kibertéri tulajdonságok hatása a közösségekre

A közösségek hagyományos felfogása szerint a hely meghatározó tényezője a szociális interakciók létrejöttének és a személyes kötődések kialakulásának (Rheingold, 1993). A 20. század – nagyrészt a távközlési technológiák igen gyors fejlődésének tulajdoníthatóan – robbanásszerű változást hozott a közösségek helyi meghatározottságban. A kibertér az előzőekben vázolt téri tulajdonságai révén olyan globális és globalizáló médium, amely megfelelő eszközökkel bárhol is elérhető, és az emberek valós térbeli közelsége nélkül is alkalmas közösségek kialakítására, spontán önszerveződés útján (Rheingold, 1994; Castells, 2005).

Ma már igen sok tudományos kutatási eredmény bizonyítja, hogy a kibertér nemcsak az információáramlásban játszik nagy szerepet, hanem mind az *online*, mind pedig az *offline* társadalmi kapcsolatok alakulását is jelentősen befolyásolja.

A kibertérben megváltozik a közösségek szerveződési elve. A virtuális világban a testetlen ének létezési formája a kommunikáció, így a kibertér használói arra építik a közösséget, hogy a tagok mit gondolnak, mondanak, hisznek, és mi érdekli őket. Ezek a közösségek nem tagjaik egymás mellett élésére, külső megjelenésére vagy egyéb materiális tényezőkre épülnek, hanem a bennük részt vevő egyének egymással folytatott kommunikációján alapulnak. A kibertérben az emberek szabadon választhatják meg interakcióik partnerét, maguk alakíthatják ki saját közösségeiket, viselkedési normáikat, értékeiket és kötődéseiket. Ahogy Turkle (1995) fogalmaz: „a kibertér az a hely, ahol a személyiség és a szociális interakciók szabályai építettek, nem kaptak”.

Az *online* hálózati közösség és a hagyományos közösség számos szociológiai jellemvonása azonos. Mindkettő formálja a személyiséget, kialakítja normáit és hierarchiai rendszereket épít ki (Papadakis, 2003). A kibertér képes befolyást gyakorolni az éntudatra és ezáltal a közösségre. A kibertér egyrészt azáltal módosítja az éntudatot, hogy a felhasználó kiléphet valós testéből és egy – vagy akár több – virtuális alakot ölthet, az anyagtalan térben túllépve a magatartását befolyásoló számos fizikai tulajdonságon (Haraway, 1991; Stone, 1991). Másrészt az anonimitás oltalma alatt a hálózati közösségek résztvevői őszintébbek, nyitottabbak egészen intim kérdésekben is (Wellman és Giulia, 1999).

A virtuális én kialakításának egy másik fontos meghatározó eleme az a tény, hogy a felhasználó kimozdulhat megszokott társadalmi környezetéből. A kibertérben a „kiberkalandor” a társadalmi emlékezetéről megfélemlítve, a valós világban várható szankciók nélkül hághatja át a szűk társadalmi környezet normáit (Adams, 1997; Wilbur, 1997). Ezért a rend és az ellenőrzés fenntartása érdekében a hálózati közösségek is különböző taktikákat alkalmaznak (Barzilai-Nahon és Neumann, 2005). Ilyen lehet például a regisztráció, továbbá bizonyos szoftverek szűrése és blokkolása. A fenntartható információáramlás egyik legfőbb pillérének azonban a virtuális környezetben jelenleg az önszabályozás tekinthető. Az erős kohéziós erővel rendelkező csoportokban erősebben nyilvánul meg az önreguláció, olyan eljárások alkalmazásával, mint például a szabályozókkal történő együttműködés vagy a szabályszegések szankcionálása (Barzilai-Nahon és Neumann, 2005).

A közösségek térkeresése

Az együtt élő közösségek „helye” földrajzilag meghatározott fizikai entitás. „Ha helyen többet értünk, mint pusztá geodéziai koordinátákat, úgy csakhamar belátható, hogy a helyek-helységek társadalmi konstrukciók. A szülőfalu, a kedves kisváros, a szépséges természeti táj: valamennyien emlékekből, ismeretségekből, tevékenységekből épülnek föl. [...] A helyet fogalmilag találkozási pontként, tevékenységi terek, kapcsolatok és eleven viszonyok, befolyások és mozgások kereszteződési pontjaként ragadhatjuk meg” (Nyíri, 1998). A helyek különböző asszociációkat és érzelmeket idéznek elő, társadalmi normákat tükröznek, s meghatározott szokások és tevékenységek köthetők hozzájuk.

A kibertér tényleges megjelenítését, az interfészeket is úgy tervezik meg, hogy a valós világ téri formáira hasonlítsanak. Úgy tűnik, hogy a kibertér használói új „helyérzést”, új tériséget keresnek (Poster, 1995). A kibertérben élő társadalmi kapcsolatoknak – a kibertér „helynélkülisége” ellenére – valójában a térbeliség ad keretet. Foster (1997) kutatásai szerint volt olyan virtuális közösség, amely azért bukott el, mert tagjainak nem nyújtotta a „hely” érzését.

Ezt támasztja alá az is, hogy a kiberterről olyan szavak használatával beszélünk, mint a *szoba*, *hely*, *szupersztráda*, *szörfözés*, *navigáció* vagy *építés*. A téri metaforák rendszeres használata azt sugallja, hogy a hipertext rendelkezik téri tulajdonságokkal, van például mélysége és nagysága. Az erre irányuló kutatásokat áthatja az a feltételezés, hogy a felhasználók téri terminusok alapján konceptualizálják a hipertextet. Parunak (1989)

szerint a hipertextben történő navigáció megközelítően azokat a feladatokat és stratégiákat foglalja magában, amelyeket a geográfiai térben folyó útkeresési tevékenység, és az emberek úgy navigálnak a hipertérben, mintha a fizikai világban mozognának.

A hipertext mentális reprezentációjának felépítéséhez szükség van egy olyan területre, amely – metaforák használata révén – a folyamat alapjául szolgálhat (Rouet és mtsai, 1996). A metaforák lényege valamely területnek egy másik szempontjából történő megtapasztalása és megértése, az absztrakt fogalmak közvetlenül érzékelhető élményekhez kapcsolása. A metafora – hétköznapi értelmezésével ellentétben – nem retorikai díszítőelem, hanem a világ konceptualizálását szolgáló alapvető eszköz (Lakoff, 2003).

Mivel téri tapasztalatainkat direkt módon értjük meg, azok metaforikus forrásterületként szolgálhatnak (Lakoff, 1987). Tágabb értelmezésben többször is felmerült az a gondolat, hogy az absztrakt következtetések nagy része téri relációk és következtetések metaforizált változata (Lakoff, 1992; Gibbs és Colston, 1995). A tériesítéssel az inherens téri tulajdonságokkal nem jellemezhető adatok és információk téri keretrendszerben értelmeződnek, így a valós térben nyert kézzelfogható tapasztalataink metaforikus projekciójával értelmezhetjük a hipertext szerveződését is.⁷

A virtuális világban szerzett tapasztalatainkat alapvetően térbeli élményként éljük meg (Taylor, 1997).

A kiberközösségek hatása az együtt élő közösségekre

Az információs és kommunikációs technológiák fejlődése és a kibertérben zajló események nem hagyhatják érintetlenül a társadalom folyamatait, hiszen az *online* és az *offline* folyó élet egyetlen – és talán oszthatatlan – valóságot alkot. Az együtt élő közösségek megmaradnak, azonban a kibervilágban – számos hagyományos kulturális és társadalmi interakciós szabályt felrúgva – új közösségekhez is csatlakozhatunk. „A hálózott individuum: sajátos tájékozódásai, kapcsolódásai által megkülönböztethető egyéniség, aki ugyanakkor állandó kommunikatív összeköttetésben áll szűkebb-tágabb virtuális közösségével” (Nyíri, 2001).

A hálózati közösségek segíthetik, támogathatják a már létező, együtt élő társadalmi csoportok életét, ugyanakkor számos olyan közösség is létezik az interneten, amelynek a tagjai nem ismerik, és nem is akarják személyesen megismerni egymást. A „negatív kórus” szerint a kibertér gyengíti, sőt a radikális hangok szerint fel is válthatja az együtt élő közösségeket azáltal, hogy a földrajzi közelség helyett a közös érdeklődésen alapuló csoportosulás lehetőségét kínálja. Az új információs és telekommunikációs eszközök közvettebbé teszik az emberi érintkezést, s így az együtt élő társadalom szint-

⁷ A hipertextben történő navigációhoz is tartozik azonban fizikai mozgás, nevezetesen a perifériák használata. Ez a mozgás a hipertéren kívül valósul meg, és maga a fizikai mozgás (az egér mozgatása) eredményezi a kurzor helyének, azaz a hipertérben navigáló felhasználó által elfoglalt helynek a megváltozását. Az informatikai környezet manipulációja meglehetősen kevés és primitív mozgás (az egér mozgatása, kattintások és a billentyűzet használata) révén történik, amelyeknek az eredménye azonban meglehetősen változatos (ugyanazzal a kattintással feltárulhat egy új ablak, vagy csak átugorhatunk egy sort), ezért a fizikai mozgás és annak eredménye között nincs kölcsönösen egyértelmű megfelelés.

jén az egyén kapcsolataitól megfosztottá és egyre antiszociálisabbá válhat (Cummings és mtsai, 2002; Kiesler és mtsai, 2002; Putnam, 2001). Ugyanakkor a társadalomtudósok körében már Ferdinand Tönnies 1887-ben megjelent „Közösség és társadalom” című könyvének fogadtatása óta zajlik a vita a közösségek felbomlásáról, hiszen a modern társadalmakban az egyén egyre inkább kikerül szűk földrajzi környezetének meghatározottságából. A helyi közösségeket jellemző szoros kötelekeket felváltották a rugalmas, laza kapcsolati struktúrák, és az egyén a nyitott társadalmakban általában egyszerre több hálózatnak és csoportnak is a tagja (Wellman, 2001). Azokat a konfliktushelyzeteket, amelyek abból származnak, hogy valaki egyidejűleg több közösséghez tartozik, a multiközösségekben élő egyén általában kezelni tudja (Anderson, 1999). Az online közösségek megjelenésével a felhasználó számos már meglevő együtt élő közössége mellé – érdeklődése és szükségletei alapján – még továbbiakat is választhat. A kérdés itt az, hogy az egyén kezelni tudja-e az egyidejűleg fennálló hálózati és a földrajzi közösségi tagságából fakadó konfliktushelyzeteket.

A fenti megállapításokkal egybehangzóan számos tanulmány érvel amellett, hogy az internet erősíti, kiegészíti az együtt élő közösségek társadalmi kapcsolatait, és támogatja a kibertéren kívüli szociális hálót (Toffler, 2001; Wellmann és mtsai, 2001; Kavanaugh és mtsai, 2003).

Más értelmezésben a virtuális és a valós világ szétválasztása helytelen, hiszen az előbbi inkább a második kiterjesztéseként értelmezhető, és ekként is funkcionál (Wellmann és Giulia, 1999). Az *online* kommunikáció is a valóság része, az interakciók résztvevői valóságos emberek. A virtuális társadalomban a virtualitás inkább a valóság egy újabb dimenziója, mintsem attól függetlenül létező entitás (Lévy, 1998). A virtuális közösségek a társadalom részét képezik, s így részesei a társadalmi változásoknak és fejlődési folyamatoknak.

Összefoglalás

A közösségalkotás szempontjából a kibertérben sokkal fontosabbak a szemantikai jellemző vonások, mint a földrajzi távolság. A virtuális valóságban azonban a technológiai fejlődéssel párhuzamosan egyre markánsabban megfigyelhető az újfajta térkeresés és helyalkotás.

Amikor az ember végre test nélkülivé válhat, a fejlődés útja egyre inkább a 3D virtuális testek felöltésének irányába mutat. Amikor a „tér nélküli” térből tetszés szerinti helyeket hozhatunk létre, a kibertér egyre inkább a hagyományos geográfiai mintázatokra kezd hasonlítani.

„Az ember sajátos módon érzékeny a helyekre [...] magukat a funkciókat helyekhez kötjük, s az új világ, már az internetezéssel is, elszakít a helyektől... Kérdés, mennyire vagyunk képesek erről leszokni” (Pléh, 2001).

A fentiek alapján a közösségek fejlődése elsősorban a kétféle tér folyamatos kölcsönhatásának eredményeként valósul meg, s kevésbé valószínű azoknak a félelmeknek a beigazolódása, amelyek a kiberközségeknek az együtt élő közösségekre gyakorolt egyoldalú, és a technológiai fejlődéssel egyre erősödő szétziláló hatásával kapcsolatban gyakran megfogalmazódnak. A közösségek castelli „valóságos virtualitása”

és a geográfiai helyek, valamint a rájuk épülő közösségek kibertéri entitásokkal történő lényegi helyettesítése egyelőre – a jelenlegi technológiák biztosította „helyezés” és távjelenlét mellett – negatív utópiának tűnik.

Irodalom

- Adams, P. (1997): Computer Networks and Virtual Place Metaphors. *Geographical Review*, 87.
- Barzilai-Nahon, K. – Neumann, S. (2005): *Bounded in Cyberspace: An Empirical Model of Self-Regulation in Virtual Communities*. Proceedings of the 38th Hawaii International Conference on System Sciences.
- Bressler, S. E. (2000): *Communities of Commerce: Building Internet Business Communities to Accelerate Growth, Minimize Risk, and Increase Customer Loyalty*. McGrawhill.
- Bromberg, H. (1996): Are MUDs Communities? Identity, Belonging and Consciousness. In: *Cultures of Internet: Virtual Spaces, Real Histories, Living Bodies*. London: SAGE Publications.
- Buchanan, M. (2003): *Nexus, avagy kicsi a világ. A hálózatok úttörő tudománya*. Budapest: Typotext.
- Campbell, B. – Goodman, J. M. (1988): HAM: A General Purpose Hypertext Abstract Machine. *Communications of the ACM*, 7.
- Carver, C. (1999): Building a Virtual Community for a Tele-Learning Environment. *IEEE Communication Magazine*, 3.
- Castells, M. (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat–Infonia.
- Chien, S. – Flemming, U. (1997): Information navigation in generative design system. *CAADRIA'97: Proceedings of The Second Conference on Computer Aided Architectural Design Research in Asia*. Taiwan.
- Cummings, J. – Butler, B. S. – Kraut, R. (2002): The Quality of Online Social Relationships. *Communications of the ACM*, 45.
- Dieberger, A. (1994): *Navigation in textual virtual environments using a city metaphor*. Unpublished Doctoral Dissertation. Vienna: Vienna University of Technology.
- Dillon, A. (1996): Myths, misconcepts, and an alternative perspective on information usage and the electronic medium. In Rouet, J. – Levonen, J. J. – Dillon, A. – Spiro, J. R. (eds.): *Hipertext and Cognition*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Dodge, M. – Kitchin, R. (2001): *Mapping Cyberspace*. London: Routledge.
- Espéret, E. (1996): Notes on hipertext, cognition and language. In Rouet, J. – Levonen, J. J. – Dillon, A. – Spiro, J. R. (eds.): *Hipertext and Cognition*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Foltz, W. P. (1996): Comprehension, coherence, and strategies in hipertext and linear text. In Rouet, J. – Levonen, J. J. – Dillon, A. – Spiro, J. R. (eds.): *Hipertext and Cognition*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Foster, D. (1997): Community and Identity in the Electronic Village. In Porter, D. (ed.): *Internet Culture*. London: Routledge.
- Gibbs, R. W. Jr. – Colston, H. L. (1995): The cognitive psychological reality of image schemas and their transformation. *Cognitive Linguistics*, 6.
- Hagel, J. – Armstrong, A. (1997): *Net Gain: Expanding Markets through Virtual Communities*. Harvard Business School Press, Boston: Mass.
- Haraway, D. (1991): *Simians, Cyborgs and Women*. London: Free Association Press.
- Kavanaugh, D. D. – Reese, J. C. – Rosson, M. B. (2003): Weak Ties in Networked Communities. In Wulf, V. (ed.): *Communities and Technologies*. Kluwer Academic Publishers.
- Kiesler, S. – Kraut R. – Cummings, J. – Boneva, B. – Helgeson, V. – Crawford, A. (2002): Internet Evolution and Social Impact. In Watson, R. (ed.): *The E-Business Handbook*. New York: CRC Press.

- Kim, H. – Hirtle, S. C. (1995): Spatial metaphors and disorientation in hypertext browsing. *Behaviour & Informational Technology*, 4.
- Lakoff, G. (1992): *The Contemporary Theory of metaphor*.
http://www.ac.wvu.edu/~market/semiotic/lkof_met.html
- Lakoff, G. (1987): *Women, fire, and dangerous things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lee, L. S. F. – Vogel, D. – Limayem, M. (2002): Virtual Community Informatics: What We Know and What We Need to Know. *Proceedings of 35th Hawaii International Conference on System Sciences*. <http://csdl2.computer.org/comp/proceedings/hicss/2002/1435/08/14350214b.pdf>
- Lévy, P. (1990): *Les technologies de l'intelligence. L'avenir de la pensée à l'ère Informatique*. Paris: La découverte.
- Lévy P. (1998): *Becoming Virtual. Reality in the Digital Age*. New York: Plenum trade.
- McAleese, R. (1989): *Hypertext theory into practice*. Norwood: Ablex Publishing Corporation.
- Li, X. (2005): Buddy-finding in the mobile environment. *Technovation*, 25.
- McRae, S. (1997): *Flesh Made Word: Sex, Text and the Virtual Body*. In Porter, D. (ed.): *Internet Culture*. London: Routledge.
- Mészáros, R. (2001): A kibertér társadalomföldrajzi megközelítése. *Magyar Tudomány*, 7.
- Nelson, T. H. (1981): *Literary machines*. Swarthmore: Self-published.
- Nielsen, J. (1990): *Hypertext and Hypermedia*. Boston: Academic Press.
- Nunes, J. (1991): Geographic space as a set of concrete geographical entities. In Mark, D. M. – Frank, A. U. (eds.): *Cognitive and Linguistic aspects of geographic space*. Dordrecht: Kluwer.
- Nyíri K. (1998): *Globális társadalom és lokális kultúra a hálózottság korában*.
- Nyíri K. (2001): *Castells, The Information Age. 21st.century.phil-inst.hu/2001_dec_konf/NYIRI.pdf*
- Nyíri K. (2001): *Mobil információ társadalom. Visszatérés a gyökerekhez*.
http://wap.phil-inst.hu/2001_maj/Nyiri_prez/nyiri_text.htm
- Parunak, H. (1989): Hypermedia topologies and user navigation. In: *Hypertext'89 proceedings*. New York: Association for Computing Machinery.
- Perfetti, A. C. (1989): Text and hypertext. In: *Hypertext'89 proceedings*. New York: Association for Computing Machinery.
- Papadakis, C. M. (2003): *People Can Create a Sense of Community in Cyberspace*.
http://www.sri.com/policy/csted/reports/sandt/it/Papadakis_IT_virtual_communities_issue_brief.pdf
- Pléh Cs. (2001): *Új kommunikáció – új gondolkodás?*
http://cogsci.bme.hu/csaba/docs/magyar/informacios%20tarsadalom/uj_kommunikacio.doc
- Poster, M. (1995): *The Second Media Age*. Oxford: Polity.
- Putnam, R. (2001): *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Rafaeli, S. – Sudweeks, F. (1996): Networked Interactivity. *Journal of Computer Mediated Communications*, 2. <http://www.ascusc.org/jcmc/vol2/issue4/rafaeli.sudweeks.html>
- Rheingold, H. (1993): *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. New York: Addison-Wesley.
- Rheingold, H. (1994): *A Virtual Community. Finding a Connection in a computerized world*. Cambridge: MIT Press.
- Rheingold, H. (1994): *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. London: Secker & Warburg.
- Rouet, J. – Levonen, J. J. – Dillon, A. – Spiro, J. R. (1996): An introduction to hypertext and Cognition. In Rouet, J. – Levonen, J. J. – Dillon, A. – Spiro, J. R. (eds.): *Hypertext and Cognition*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Stone, A. S. (1991): Will the Real Body Please Stand-up?: Boundary Stories About Virtual Cultures. In Benedikt, M. (ed.): *Cyberspace: First Steps*. Cambridge: MIT Press.

- Tönnies, F. (1983): *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Turkle, S. (1995): *Life on the screen: Identity in the age of the Internet*. New York: Simon and Schuster.
- Taylor, J. (1997): The Emerging Geographies of Virtual Worlds. *The Geographical Review*, 87.
- Toffler, A. (2001): *A harmadik hullám*. Budapest: Typotex.
- Wellman, B. – Giulia, M. (1999): Net surfers don't ride alone: Virtual communities as communities. In Wellman, B. (ed.): *Networks in the Global Village*. Westview Press.
- Wellman, B. – Hasse, A. Q. – Witte, J. – Hampton, K. N. (2001): Does the Internet Increase, Decrease or Supplement Social Capital? Social Networks, Participation, and Community Commitment. *The American Behavioral Scientist*, 45.
- Wellman, B. (2001): *The Persistence and Transformation of Community: From Neighbourhood Groups to Social Networks*. Report to the Law Commission of Canada.
<http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/lawcomm/lawcomm7.PDF>
- Wilbur, S. P. (1997): An Archaeology of Cyberspaces: Virtuality, Community, Identity. In Porter, D. (ed.): *Internet Culture*. London: Routledge.

Vörös Zsófia

Közgazdász. 1998-ban végzett a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán. 2002-től a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem műszaki menedzsment, gazdálkodás- és szervezéstudományi doktori iskolájának hallgatója. Speciális szakterülete az információmenedzsment, kutatási területe a téri tájékozódás az információs technológia által létrehozott hipertextes szerveződésű világokban.

Mayer Erika

Új típusú fogyasztóvédelem a felhasználók érdekében

Új feladatok az információs társadalomban

Talán tudjuk, hogy az internet segítségével megnézhetjük a moziműsort, jegyet is rendelhetünk színházba, pizzát a vacsoránkhoz, de utazást is foglalhatunk a nyári szabadságunkra, mégis félünk kihasználni ezt az új lehetőséget, félünk az új technikától, bizalmatlanok vagyunk és kiszolgáltatva érezzük magunkat. És ezzel nem vagyunk egyedül, milliók éreznek hasonlóan. Nagymamák állnak megszeppenve a számítógép előtt, és noha tudják, hogy a világ valamely távoli pontján lévő unokájukkal ezt az eszközt felhasználva könnyen tudnának kapcsolatot teremteni, mégis félnek. Kis falvakban élő emberek szomjaznak tudásra, információra, amit a számítógép és az internet segítségével elérhetnének, de nem tudják, hogyan. Magányos emberek vágnak arra, hogy barátokat szerezzenek, beszélgessenek különféle internetes fórumokon, de tartanak a csalódásoktól, hogy magukat másnak álcázó személyek becsapják őket. Segítségre, támogatásra, megfelelő információra van szükségük ahhoz, hogy a számukra fontos, örömet adó lehetőségeket igénybe tudják és igénybe merjék venni. Szükség van tehát valami újra, új típusú fogyasztóvédelemre: a felhasználók védelmére.

A 21. század küszöbén soha nem látott mennyiségű információval szembesülünk, amelyek között egyre nehezebb eligazodni. Az új információs technológiák olyan jelenségeket eredményeznek, amelyekre nehéz megfelelően felkészülni, a termékek bonyolult szerkezeti, technológiai újdonságai miatt a fogyasztók többé már nem rendelkezhetnek a megfelelő szakértelemmel, és ezért vásárláskor nem képesek racionálisan dönteni.

Az *információs társadalom* megjelenésével a következőket tapasztaljuk:

- Lényegesen *bonyolultabb* termékek és szolgáltatások jelennek meg, s ennek következtében egyrészt jelentősen megnövekszik a távolság a felhasználó és a szolgáltató(k) tudásszintje (és földrajzi helyzete) között, másrészt a termékek és szolgáltatások egy lényegesen hosszabb „láncon” keresztül jutnak el a felhasználóhoz, akinek a *kiszolgáltatottságát* mindkét tényező nagymértékben növeli.

- A szolgáltatások egy részének tárgyaként újfajta „termék” jelenik meg: az *információ*, amelynek „minőségére” újfajta, a hagyományos termékek és szolgáltatások világtól eltérő követelmények vonatkoznak.

- Az információs szolgáltatások világméretűvé válása és a választék kibővülése, amit az Internet megjelenése eredményez, újabb *veszélyforrásokat* jelent, különös tekintettel egyfajta *függőség* kialakulására, melynek révén a felhasználók *kiszolgáltatott* helyzetbe kerülnek a szolgáltatókkal szemben.

- A hagyományos termékekhez és szolgáltatásokhoz kapcsolódó tranzakciók egy része is *személytelen* formában bonyolódik le, ami fokozott védelmet tesz szükségessé a résztvevők számára.

Az információs társadalom fejlődése az állampolgári vagy felhasználói *jogokra* is egyre nagyobb hatással van. A meglévők mellett újabb és újabb jogosítványok érvényesítése kerül előtérbe. A skála rendkívül széles lehet, hiszen az egyetemes szolgáltatások körének meghatározásától az egyes szerződésekben biztosított fogyasztói jogokon és az általános szerződési feltételeken keresztül a közcélú információkhoz történő hozzáférésig, az elektronikus pénzügyekig, a termékfelelősségig, a felhasználók tájékoztatásáig, az elektronikus reklám különböző fajtáig, de akár az egészséggel vagy bármilyen mással kapcsolatos etikai kérdésekig is terjedhet. Azoknak az államoknak a jogrendszerei, ahol az Internet használata nagymértékben elterjedt, normatív szabályozással is törekednek az információs szolgáltatásokat igénybe vevő felhasználók védelmének biztosítására. Ebben a körben említhetők többek között az adatvédelmi szabályok, az elektronikus kereskedelmi szerződésekre vonatkozó előírások és az elektronikus aláírások. A normatív megközelítés azonban sem nem kielégítő, sem nem elégséges.

Az internet kielégítő és a felhasználók számára biztonságos igénybevételéhez szükség van arra is, hogy a felhasználók *tudatosak* legyenek, megfelelő információkkal rendelkezve csatlakozzanak a világhálóra, és élvezzék annak előnyeit. Ehhez elengedhetetlen egy olyan folyamatos és könnyen elérhető, felvilágosító-tájékoztató jellegű jogvédő szolgáltatás, ami iránt a felhasználók megalapozottan táplálhatnak bizalmat. Ezeknek a szolgáltatásoknak a megteremtésére, a civil kezdeményezésre létrejövő és állami támogatással működő intézményekre sürgető szükség van, ami tükröződik az információs társadalom kiépítését, és ezen belül az elektronikus kereskedelem elterjedését célzó valamennyi fontos dokumentumban, szülessenek azok akár az Európai Unióban, akár az Amerikai Egyesült Államokban vagy az úgynevezett „fejlett világ” bármely pontján.

Fogyasztóvédelem az Amerikai Egyesült Államokban

Az alapvetően a klasszikus közgazdaságtani iskola által jellemzett gazdasági irányítás a minimális állami beavatkozás mellett leugyan a vokst, ¹ ám ennek ellenére viszonylag korán, 1872-ben – éppen a hírközlés területén, a postai csalásokkal szemben – született meg az első fogyasztóvédelmi tárgyú jogszabály. Az ezt követően felgyorsult jogalkotást 1914-re már átfogó törvény, és a fogyasztóvédelem máig legfontosabb ameri-

¹ Adam Smith (1723–1790) „A nemzetek gazdagsága” címmel 1776-ban megjelent művében fejtegette ki a „laissez faire” elméletet, amely szerint tökéletes verseny esetén a termelés és a fogyasztás összhangba kerül, bizonyos árszinten a kínálat pontosan megfelel a keresletnek. Ha az egyensúly valamilyen oknál fogva felborul, a piac automatikusan helyreállítja azt. Ezért tehát tilos, sőt káros mindenfajta állami beavatkozás, így a fogyasztóvédelem is. A neoklasszikus közgazdaságtan képviselői (köztük a Nobel-díjas Milton Friedman, a chicagói iskola vezető egyénisége, a gazdasági liberalizmus szószólója, valamint a szintén Nobel-díjas Garry S. Becker) részéről folyamatos támadások érték és érik ma is a jóléti állam beavatkozását a piaci folyamatokba. A chicagói iskola határozottan elutasítja a fogyasztóvédelmet mint a jóléti állam mindent szabályozó és az embereket, a fogyasztókat „kiskorúsító” paternalizmusának egyik megnyilvánulását. Az elmélet képviselői a fogyasztókat olyan felnőtt embereknek tekintik, akik nem tudatlanok és képesek megfelelő döntéseket hozni. Az államnak szerintük tilos az egyéni kapcsolatokba beavatkozni és az egyének helyett dönteni. Az egymással szembenálló elméletek vitája ugyan a mai napig zajlik, az azonban már eldőlt, hogy a fogyasztóvédelem területén egyfajta beavatkozásra igenis szükség van.

kai szervének, a Szövetségi Kereskedelmi Bizottságnak (*Federal Trade Commission*) a létrehozása jellemezte. További jelentős lépésnek minősült az 1938-ban a Kongresszus által elfogadott Élelmiszer-, gyógyszer és kozmetikumtörvény,² amely a termékek biztonsága és a fogyasztók megfelelő tájékoztatása érdekében kötelezővé tette a termékben elhelyezett tájékoztatást, azaz a címkézést (*labelling*).

Az Egyesült Államok máig legendás elnöke, J. F. Kennedy a fogyasztóvédelem történetébe is beírta a nevét, amikor 1962. március 15-én³ a fogyasztói érdekek védelmét az állami politika rangjára emelte. Kennedy elnök lefektette az alábbi négy fundamentális fogyasztói jogot,⁴ amelyek mindmáig minden fogyasztóvédelmi tárgyú norma alapját képezik:

- az információhoz való jog (*the right to know*),
- a biztonság joga (*the right to be safe*),
- a választás joga (*the right to choose*),
- a meghallgatáshoz való jog (*the right to be heard*).

A fogyasztói alapjogok deklarációja felgyorsította mind a jogalkotást, mind az állami és társadalmi szervezetek e téren való szerepvállalását. Reagan elnöksége alatt azonban, aki a neoklasszikus közgazdaságtan híveként véghezvitte az állami beavatkozás erőteljes visszafogását, a folyamat megtorpant. A 80-as évektől tehát csökkent a fogyasztóvédelmi tárgyú jogalkotás, az addig elért eredmények területén azonban visszalépés nem volt tapasztalható.

Az állami jogalkotás lefékezése azonban nem akadályozta meg azt, hogy a fogyasztóvédelem kérdésében egyre több társadalmi szervezet vállaljon szerepet és nagyon fontos feladatokat lásson el a piac megfelelő önszabályozása, a fogyasztók információkkal való ellátása, a piac társadalmi ellenőrzése és a jogviták „alternatív” rendezése területén. A civil szerveződések tekintetében igen nagy múlttal rendelkező Egyesült Államokban a szövetségi és tagállami szinten egyaránt igen jól kiépített állami szervezeti háló mellett szinte megszámlálhatatlanul sok fogyasztóvédelemmel foglalkozó nem kormányzati szervezet (*Non-Governmental Organization, NGO*) működik. Ezek között az utóbbi években feltűntek az *online* piac problémáira szakosodott szervezetek is.⁵

Éppen ezeknek a szervezeteknek a tevékenysége is rávilágít azonban arra, hogy a klasszikus fogyasztóvédelem már csak egy részét alkotja mindazoknak az igényeknek, amelyek az információs társadalomban a felhasználók részéről felmerülnek. E szervezetek tevékenysége már nem marad meg a hagyományos fogyasztóvédelem talaján, hanem ennél szélesebb körű felhasználói érdekeket kívánnak érvényre juttatni. A sok közül az egyik ilyen szervezet a már nevében is sokatmondó „Centrum a Demokráciáért és a Technológiáért”, melynek a tevékenysége kiterjed a véleménynyil-

² Food, Drug and Cosmetic Act.

³ Ezt a napot azóta a fogyasztók világnapjaként ünneplik.

⁴ Mára e jogok száma nyolcra bővült, és valamennyi nemzetközi szervezet, így az ENSZ is ezekre alapozza a fogyasztói jogvédelem alapelveit.

⁵ Néhány példa: <http://www.consumernet.org/>, <http://www.consumersvoice.org/cvoice/>, <http://www.cdt.org/>

vánítási szabadság, a személyes adatok és a magánszféra védelmére egyaránt, továbbá figyelmének a fókuszában áll a domainnevek kérdésköre is. Képviselőik megfogalmazása szerint a szervezet küldetése az, hogy ezek a jogok az új korban töretlenül érvényesülhessenek.

Fogyasztóvédelem az Európai Unióban

Az Európai Gazdasági Közösséget 1957-ben megalapító Római Szerződés célja olyan gazdasági térség megteremtése volt, amelyben az akadályok felszámolása lehetővé teszi az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő szabad áramlását, és ez a folyamat mára az egységes belső piac megteremtését eredményezte. A fogyasztóvédelmi rendelkezések már az alapszerződésben megjelentek, bár akkor még csak azzal a céllal, hogy a piac egészséges fejlődéséhez szükséges gazdasági verseny tisztaságát és szabadságát garantálják.⁶ Kezdetben tehát a fogyasztóvédelem elsődleges célja az volt, hogy biztosítsa a megfelelő választási lehetőségeket a fogyasztói döntésekhez.

Az Európai Unió (ekkor még EGK) alapszerződése tehát a fogyasztóvédelmet a versenyjog felől közelítette meg. A Luxemburgban székelő Európai Bíróság döntései is tartalmaztak ugyan fogyasztóvédelmi jellegű rendelkezéseket, ám azok a tagállamok által az áruk vagy a szolgáltatások szabad áramlásával szemben emelt indokolatlan gátak felszámolására vonatkoztak.⁷

A komoly áttörésnek – és kifejezetten fogyasztóvédelmi tárgyú jogalkotásnak – minősülő első dokumentum a Tanács 1975. április 14-én elfogadott fogyasztóvédelmi programja volt. Ekkor történt meg az európai fogyasztóvédelmi jogfejlődés alapját jelentő alábbi fogyasztói jogok deklarációja:

- jog az egészség és a biztonság védelmére,
- jog a fogyasztók gazdasági érdekeinek védelmére,
- jog a kárigény érvényesítésére,
- az információhoz és az oktatáshoz való jog,
- jog a képviseletre (a meghallgattatás joga).

A Tanács fogyasztóvédelmi programja alapján 1975 után a fogyasztóvédelem az európai jogalkotás egyik fontos területévé emelkedett, s ennek eredményeként számos irányelv született (az élelmiszer-biztonság területén, a szabványokkal kapcsolatban, az árak feltüntetésére vonatkozóan stb.).

⁶ A Római Szerződés VI. címének 86. cikke gazdasági erőfölénnyel való visszaélésnek minősíti különösen *a*) a méltánytalan beszerzési vagy eladási árak és egyéb ilyen üzleti feltételek közvetlen vagy közvetett kikényszerítését, *b*) a termelésnek, a forgalmazásnak vagy a műszaki fejlesztésnek a fogyasztók hátrányára történő korlátozását, és *c*) a szerződések megkötésének olyan többlétszolgáltatásoknak a másik fél által történő elfogadásához kötését, amelyek sem természetüknél fogva, sem a kereskedelmi szokások szerint nincsenek kapcsolatban ezen szerződések tárgyával.

⁷ Lásd a *Cassis de Dijon*-ügyet, amelyben egy termék alkoholtartalmával szemben bevezetett indokolatlan korlátozást minősítették a Római Szerződésbe ütköző előírásnak, itt tehát a Bíróság a nemzeti fogyasztóvédelmi intézkedéssel szemben döntött.

A fogyasztóvédelem 1986-ban a Római Szerződést módosító Egységes Európai Okmány révén már önálló címként jelenik meg az alapszerződésben.⁸ Az európai jog szintjén garantált fogyasztóvédelmi előírások minimális követelményeknek minősülnek, vagyis a tagállamok nem akadályozhatók meg abban, hogy szigorúbb védelmi intézkedéseket tartsanak fenn vagy vezessenek be, ezeknek az intézkedéseknek azonban a Római Szerződéssel összeegyeztethetőnek kell lenniük, vagyis nem képezhetik az áruk és szolgáltatások szabad áramlásának a gátját, és nem lehetnek diszkriminatív jellegűek a más tagállamokból származó árukkal vagy szolgáltatásokkal szemben. Ezt követően hároméves programok határozták meg az Unió fogyasztóvédelmi politikájának alakulását.

1997 októberében a fogyasztóvédelem területén további előrelépést jelentett az amszterdami csúcscrtekezlet, ahol szigorúbb fogyasztóvédelmi intézkedések bevezetését és a fogyasztói érdekek magasabb szintű biztosítását írták elő. Az Amszterdami Szerződés a Közösség kötelezettségévé tette fogyasztóvédelmi politika érvényesítését.

Mára az önálló politikai területté vált fogyasztóvédelem kiemelt jelentőségét bizonyítja, hogy a Bizottságban ezt a területet külön biztos felügyeli, létrejött a Bizottság ezzel foglalkozó Főigazgatósága,⁹ és a központi szervezetek mellett kialakultak a fogyasztóvédelmi egyesületek hálózatai is.

Az egységes európai fogyasztóvédelem a jogalkotás és az egységes fogyasztóvédelmi szabályozás kialakításának eszközei mellett igen nagy hangsúlyt helyez az úgynevezett „puha jog” (*soft law*),¹⁰ vagyis a Tanács által kiadott nem kötelező érvényű ajánlások betartására, valamint a közös szabályozás (*co-regulation*) és az önszabályozás (*self-regulation*) eszközeire is. A szabályozás – az öt fogyasztói alapjog védelmében – azt fogalmazza meg, hogy az egyes árukra vagy szolgáltatásokra vonatkozó műszaki és biztonsági előírásoknak szavatolniuk kell a fogyasztók személyes biztonságát és egészségét. Csak biztonságos áru vagy szolgáltatás kerülhet ki a piacra, az egészséget károsító termékek reklámjainak vissza kell szorulniuk a reklámpiacról. Cél továbbá, hogy a tisztességtelen szerződési feltételek, a hátrányos kölcsönszerződések vagy a megtévesztő reklámok ne veszélyeztessék a fogyasztók gazdasági érdekeit, ne készítsék őket számukra hátrányos üzletek megkötésére.

Az áru megvásárlásakor vagy a szolgáltatás igénybevételekor a fogyasztók kapjanak meg minden szükséges tájékoztatást, ami elégséges döntésük meghozatalához. Rendelkezzenek jogaik és érdekeik érvényesítéséhez megfelelő ismeretekkel, az ilyen ismeretek oktatásának megszervezése főként a mindenkori állami fogyasztóvédelem feladata. Legyen továbbá módjuk arra, hogy hibás áru megvásárlása vagy elégtelen szol-

⁸ Római Szerződés XI. cím, illetve Amszterdami Szerződés XIV. cím.

⁹ Az Európai Bizottság keretében a fogyasztóvédelemért és a fogyasztók egészségének védelméért felelős Főigazgatóság feladata a fogyasztói érdekek érvényre juttatása az EU jogalkotási és jogérvényesítési folyamataiban. Az élelmiszerek biztonságos fogyasztásával összefüggő témakörök mellett a Főigazgatóság feladatkörébe tartozik az alábbi területek felügyelete: a termékek és a szolgáltatások biztonsága, az általános termékbiztonság, a távollévők közötti kereskedelem, a termékefelelősség és az árak feltüntetése, továbbá a megtévesztő reklám és a tisztességtelen szerződési feltételek elleni küzdelem.

¹⁰ Az Európai Fogyasztói Jogvédő Csoport (*European Consumer Law Group, ECLG*) 2001 márciusában publikált tanulmánya szerint „puha jog” (*soft law*) minden, amit nem a demokratikusan választott törvényhozó testületek és az általuk átruházott jogkörben eljáró szervek alkotnak. A puha jognak nem lehet polgári vagy büntetőeljárás keretében a bíróságokon érvényt szerezni.

gáltatás igénybevétele esetén az ebből eredő kárukat a leghatékonyabban enyhítsék vagy megtérítsék.

Az Európai Unióban a fogyasztóvédelem fontos célja, hogy a fogyasztókat és érdekeik képviselőit megfelelően felkészítsék az Unióban érvényesülő politikai és gazdasági áramlatok új hatásaira. A felkészítéssel a fogyasztókban tudatosítani kell a társadalomban őket megillető jogokat, amelyeknek a megismerése szükségessé teszi a környezettel és az egész társadalommal szemben mindenkit terhelő felelősség jobb megértését is. A közösségi fogyasztóvédelmi politika feladata továbbá, hogy az új gazdasági fejlemények – a piaci globalizáció, az információfeldolgozási technológiák – megjelenése okozta kihívásokra megfelelő válaszokat adjon. A politikának ugyanis figyelembe kell vennie, hogy a piaci és a technológiai fejlődés globalizációjának eredményeként robbanásszerűen megnőtt a tömeggyártás keretében előállított fogyasztási cikkek mennyisége, s ezek többségét már nem az adott fogyasztók országában állítják elő. Az innovációs tevékenységnek köszönhetően minden korábbinál bonyolultabb termelési eljárásokat vezetnek be, amelyeknek hosszú távon például az egészségre gyakorolt hatásai teljes bizonyossággal még nem láthatók előre. Az állami hatóságok között minél nagyobb fokú koordinációra és együttműködésre, valamint a szabályozás rugalmassá tételére van szükség, hogy az új kihívásokra minél gyorsabban legyenek képesek reagálni.

Az új közösségi fogyasztóvédelmi program a korábbiaknál erőteljesebben fordul a fogyasztók számára nyújtott szolgáltatások felé, amelyeknek a gazdasági súlya az Európai Közösség gazdaságának szolgáltatás-központúvá válásával egyenes arányban nő. A szolgáltatások egészen más problémákat vetnek fel a fogyasztóvédelem terén, mint a termékek, mert az egymással helyettesíthető szolgáltatások összehasonlítása nehezebb a fogyasztók számára, és ezért a szolgáltatások terén a verseny hatása kevésbé érvényesül. Ugyanakkor elmosódik a szolgáltatások és a termékek közötti hagyományos különbség, mert a termékek értékesítéséhez egyre nagyobb súllyal különféle szolgáltatások kapcsolódnak.

Az új fogyasztóvédelmi program célkitűzései – az Amszterdami Szerződés által meghatározott keretek között – megoldást kínálnak a fenti problémákra. A program az alábbiakban foglalható össze:

- a fogyasztóvédelmi szervezetek hatékonyabb működtetése, a fogyasztók és az üzleti vállalkozások közötti hatékony párbeszéd kialakítása, hatékonyabb együttműködés a Bizottság és a tagállamok között;
- a fogyasztók jobb tájékoztatása és képzése;
- a fogyasztók magas szintű egészségvédelme és biztonsága érdekében tudományos alapú politikaformálás, biztonságosabb termékek és szolgáltatások forgalmazása, hatékonyabb végrehajtás és ellenőrzés, gyors reagálás különféle helyzetekben; továbbá
- a fogyasztók gazdasági érdekeinek teljes körű tiszteletben tartása terén a pénzügyi szolgáltatások magasabb színvonalának megteremtése, egységes valuta biztosítása a fogyasztók számára, valamint az ehhez szükséges korszerűbb szabályozási keretek kialakítása, a szabályok hatékonyabb végrehajtása, illetve betartásuk fokozottabb ellenőrzése, végül a fogyasztók gazdasági érdekeinek erőteljesebb érvényesítése az Európai Unió politikájában.

A jogalkotás eszköze mellett, azzal azonos szinten más eszközök (köztük az önszabályozás,¹¹ a társadalmi szervezetek erőteljes, hatékony részvétele a fogyasztók védelmében és az alternatív vitarendezés) eszközei is előtérbe kerültek.

Az Európai Unió Tanácsa 1999. június 28-án tette közzé állásfoglalását a közösségi fogyasztói politikáról az 1999–2001 közötti időszakra nézve. E dokumentum 8. pontja kimondja, hogy bizonyos körülmények között az üzleti élet önszabályozása vagy a fogyasztói szervezetek és a gazdasági szereplők között létrejövő önkéntes megállapodások a jogi megoldások megfelelő kiegészítését jelenthetik, vagy – meghatározott esetekben – alternatívát jelenthetnek a jogi szabályozás számára. Az önszabályozó kódexek különösen azért lehetnek előnyösebbek, mert lehetővé teszik a piaci fejleményekre való gyorsabb reagálást. Az önszabályozásnak és az ilyen megállapodásoknak eleget kell tenniük a magas szintű fogyasztóvédelem követelményeinek, biztosítaniuk kell a fogyasztóknak a tájékoztatáshoz való jogát, és nem korlátozhatják a versenyt. Az állásfoglalás leszögezi azt is, hogy az önszabályozás és az önkéntes megállapodások megfelelő érvényesítése, valamint az eredmények figyelemmel kísérése nélkülözhetetlen a fogyasztóvédelem hatékony működéséhez.

A fogyasztóvédelemlről 2001-ben kiadott Zöld könyv értelmében az EU fogyasztóvédelmi „filozófiája” alapvető fontosságúnak tartja a tájékoztatást, és nagy hangsúlyt kíván fektetni a fogyasztói sérelmek megelőzésére. Minden olyan eljárást támogatni kíván, ami lehetővé teszi a fogyasztói érdekek közvetlen, gyors és lehetőleg a szolgáltató által biztosított eljárások útján történő érvényesítését. Minden lehetséges eszközzel törekedni kíván arra, hogy a hosszadalmas bírósági eljárások, jogorvoslatok elkerülhetőek legyenek, és a fogyasztói érdekek rövid úton – lehetőleg nem peres eljárások révén – juthassanak érvényre. Ezeknek a kritériumoknak csak hatékony önszabályozó rendszer tud megfelelni.

Az Európai Unió igen fontosnak tartja, hogy az önkéntesen elfogadott magatartási kódexek ne elszigetelten érvényesüljenek, hanem az egyes önszabályozó testületek álljanak egymással szoros kapcsolatban és folyamatosan cseréljék ki tapasztalataikat. Ugyancsak alapvető követelmény a tagállamok hatóságainak folyamatos párbeszéde az önszabályozó szervezetekkel és azok szövetségeivel, az önszabályozó szervezetek közösségi szintű együttműködése és a közösségi szintű önszabályozás.

David Byrne, az Európai Unió fogyasztóvédelmi biztosa 2000 májusában meghirdette az „e-Bizalom Kezdeményezést”. Mivel túl sok jogszabály, árujelzet és különféle címke létezik, ezek között a fogyasztónak egyre nehezebb eligazodni és meghozni a számára megfelelő döntést. Ezért szükség van arra, hogy az érdekelt legszélesebb köre, vagyis a fogyasztók és az üzleti szereplők képviselői együttműködjenek, és létrehozzák a legjobb követendő gyakorlatra vonatkozó megállapodást. A kezdeményezés tehát az önszabályozást tekinti az uniós fogyasztóvédelem legjobb megoldásának.

¹¹ A Tanács által az európai audiovizuális és információs szolgáltatások versenyképességének fejlesztéséről 1998. szeptember 24-i dátummal kibocsátott Ajánlás (98/560/EC) függelékét képező iránymutatás megadja az *önszabályozó mechanizmussal* szemben támasztott tartalmi követelményeket. Ezeket az alábbi négy alapvető összetevőre bontja: az érdekelt felek konzultációja és képviselete; magatartási kódex; országos szintű testületek, amelyek elősegítik a közösségi szintű együttműködést; az önszabályozó mechanizmus országos szintű értékelése.

2001-ben a Kangaroo Csoport megalakulásának 15. évfordulóján rendezett konferencián „Kibertér és bizalom” címmel tartott beszédében David Byrne az úgynevezett B2C¹² kapcsolatokra koncentráva kifejtette, hogy nem elég fogyasztó használja ki az online hozzáférhető szolgáltatásokat, azok közül sem vásárolnak elegenden, akik ezt megteszik, és a már legalább egy alkalommal online vásárlói tapasztalatot szerzett fogyasztók köréből is igen kevesen vásárolnak másodszer vagy annál többször. Ennek okát a fogyasztók bizalmatlanságában látta és ennek felszámolására megfelelő intézkedések megtételét sürgette.

A lehetséges alternatívákról szólva megemlítette, hogy létre lehet hozni például valamilyen adatbázist a „jó” szolgáltatókról, de *a legfontosabb teendő olyan harmadik személyek bevonása a szolgáltatásokba, akikhez a felhasználók bármikor bizalommal fordulhatnak, s akiknek fontos feladatuk a tájékoztatás és a biztonság érzésének megerősítése is.* A cél érdekében – a Bizottságnak az információs társadalomért felelős biztosával, Erkki Likannennel egyetértésben – az alábbi stratégiai lépések megtételét tűzte ki célként:

- a) A problémák megelőzése érdekében szükség van magatartási kódexek kialakítására, árjelzők bevezetésére és az úgynevezett „legjobb gyakorlatok” kidolgozására. A Bizottság az érdekelt fogyasztói és üzleti szervezetek bevonásával már kidolgozott egy mintaként szolgáló magatartási kódexet, amelyet közzétett a honlapján. Szükség van továbbá olyan akkreditáló szervezetek felállítására, amelyek a magatartási kódexeket jóváhagyják – ez már megtörtént Németországban, az Egyesült Királyságban és Hollandiában is.
- b) A jogviták rendezéséhez lehetőséget kell biztosítani az alternatív vitarendezési eljárások igénybevételeire. A Bizottság támogatja ezek bevezetését és működését.
- c) Legvégső megoldásként biztosítani kell a fogyasztó számára, hogy saját országának bíróságát vehesse igénybe jogainak érvényesítésére.

A Bizottság „e-Bizalom” stratégiája továbbá célul tűzi ki, hogy a bizalmatlanság felszámolása érdekében támogatni kell olyan független harmadik szereplők tevékenységét, akikhez a fogyasztók megfelelő bizalommal fordulhatnak és akiktől segítséget kaphatnak felmerülő problémáik megoldására.

David Byrne gondolatai most is aktuálisak, ezt bizonyítja a 2003. november 21-én megtartott beszéde, amelyben – a lisszaboni stratégia megvalósítása érdekében – azt nevezte a legfontosabb célnak, hogy olyan „felhatalmazott fogyasztók” (*empowered consumers*) jelenjenek meg a piacon, aki mint egyének is képesek jogaik érvényesítésére, ehhez azonban rendelkezniük kell a megfelelő ismeretekkel, ismerniük kell a jogikat és képesnek kell lenniük azok gyakorlására. *Ehhez elengedhetetlen, hogy különféle olyan – államilag támogatott, de független – szervezetek¹³ jöjjenek létre és működjenek, amelyek élvezik a fogyasztók bizalmát.*

¹² B2C: az üzleti vállalkozások részéről a fogyasztók számára (*business-to-consumer*) biztosított tájékoztatás a szolgáltatásokról és termékekről, szembeállítva a gazdasági szereplők egymás közötti információcseréjével (B2B).

¹³ Az elektronikus térben felmerülő problémákra Európában különféle fogyasztóvédelmi szervezetek „szakosodtak”: Az Információs Társadalom Bizottság sajátos kezdeményezése a *Dr. eCommerce* elnevezésű szolgáltatás, melynek célja a fogyasztók tájékoztatása, a felvilágosítás. Ez a szervezet a hozzá intézett kérdése-

Az ENSZ fogyasztóvédelmi előírásai

Az Egyesült Nemzetek Szervezete 1985-ben határozatot hozott arról, hogy a kormányok megfelelő fogyasztóvédelmi infrastruktúrát kötelesek létrehozni és fenntartani. Ezt a feladatot szinte valamennyi fejlett országban az állam által létrehozott és fenntartott fogyasztóvédelmi szervezetek hivatottak ellátni.

A fogyasztóvédelemnek három alapvető funkciója van:

- a) A jogalkotás befolyásolása annak érdekében, hogy a szabályozás a fogyasztók pozícióját erősítse.
- b) A fogyasztók tájékoztatása. (A fejlett fogyasztói kultúrával rendelkező országokban ez a feladat játszik domináns szerepet. Mivel a fogyasztói jogok tiszteletben tartása természetes, a gazdasági szereplők tisztában vannak azzal, hogy a kereskedő vagy szolgáltató a munkanap végeztével fogyasztóvá válik, és ugyanolyan színvonalú munkát követel meg, mint amilyennel ő megtisztelte ügyfeleit. A felvilágosító munkához tartozik, hogy a fogyasztóvédelmi szervezetek az áruismertető tesztek széles választékát készíteti el és bocsátja közre.

ket megválaszolja, és a kérdéseket (az azokat feltevő személy azonosítása nélkül), valamint a válaszokat is nyilvánosságra hozza. A *Dr. eComerce* 1999 óta működik. A kérdések igen változatosak: az elmúlt évek során az internettel és az információs társadalom technikai infrastruktúrájával kapcsolatban az elektronikus fizetési módok jogi helyzetétől a magánszféra védelmének kérdésein keresztül az EU elektronikus kereskedelmi marketingstratégiájáig szinte minden fontos kérdés napirendre került.

Az *EEJ-NET* (*European Extra Judicial Network*) szolgáltatásai már jóval túlmutatnak a felvilágosításon és tanácsadáson. Ez a szervezet már nemcsak a fogyasztók, hanem a szolgáltatók érdekében is tevékenykedik, és a gyors, bíróságon kívül elérhető (alternatív) vitarendezési megoldások egyfajta adatbázisaként szolgál.

Az Európai Számítógép-felhasználók Szövetsége (*Confederation of European Computer User Association, CECUA*) az Európai Unió, illetve az *EEA* és az *EFTA* 12 tagállamának területén több mint félmillió felhasználót véd, akik tagjai a nemzeti szervezeteknek. Az 1982-ben alapított és az Európai Bizottsággal szorosan együttműködő *CECUA* meghatározó szerepet játszik a számítógép-felhasználók érdekeinek védelmében, s ezen keresztül az információs társadalom kiépítésének előmozdításában. E független szervezet nevéhez kötődik az internetre vonatkozó „*Bill of Rights*” kidolgozása is.

A civil szervezetek és az állami intézmények együttműködésén alapuló megoldásokat tekintve az egyes tagállamokban is érdekes példákat találhatunk. Svédországban 1999-ben négy magánszemély megalakította az *Internet Ombudsman* intézményét, kifejezetten azzal a céllal, hogy az internetfelhasználók számára nyújtson segítséget. Ez a *nonprofit* szervezet ingyenes tanácsadást nyújt a felhasználóknak bármely, az internet használatához kapcsolódó kérdésben, mind technikai, mind jogi és etikai jellegű problémák esetében. Működését a svéd kereskedelmi minisztérium, a svéd királyi bíróság és a svéd parlament által alapított Tudás Alapítvány (*The Knowledge Foundation*) támogatja.

Nem kell azonban ilyen messzire mennünk, hiszen a Lajtán túl Ausztria fő fogyasztóvédelmi szervezete, a *VKI* (*Verein für Konsumenteninformation*) az Osztrák Alkalmazott Távközlési Intézettel (*Österreichisches Institut für angewandte Telekommunikation, ÖIAT*) közösen szintén létrehozta és működteti az *Internet Ombudsman* intézményét, melynek munkáját az osztrák Szövetségi Munkaügyi Kamara, a Szövetségi Igazságügyi Minisztérium, a Gazdasági és Munkaügyi Szövetségi Minisztérium, az Internetszolgáltatók Tanácsa, a Fogyasztói Tájékoztató Szervezet és a Szövetségi Kereskedelmi Kamara támogatja anyagi és más eszközökkel.

Az *Internet Ombudsman* szerepe elsősorban az elektronikus kereskedelem fejlesztéséhez kötődik, fő célja az e-kereskedelem biztonságának növelése széles körű tájékoztatással és a biztonsági alapkövetelmények meghatározásával, így feladatai közé tartozik általános információk megadása is az interneten való vásárlás újabb módjairól és lehetőségeiről. Konkrét problémák felmerülése esetén emellett gyors, alternatív vitarendezési eljárásokat kínál.

A vásárló már szinte otthon tud dönteni, ismeri az árucikk jellemzőit, előnyeit, de esetleges gyengeségeit is.)

- c) A jogséremlmek orvosolása. Ilyenkor a fogyasztóvédelem hatóságként lép fel. Általánosan elfogadott irányelvnek tekinthető, hogy valamilyen állapot helyrehozatala sokkal több energiát emészt fel, mint a problémák megelőzése. A jogséremlmet elszenvedett félnek bizonyosan nem jelent megfelelő elégtételt, ha a szabálytalanság miatt valakit megbüntetnek, és az sem elegendő, ha csak hosszú pereskedés után kap jogorvoslatot.

Az ENSZ által is deklarált fogyasztóvédelmi célok csak az állami szervek és a nem állami szereplők közös fellépésével valósíthatók meg. Mind az észak-amerikai, mind az európai fogyasztóvédelmi politika eljutott addig a felismerésig, hogy az állami normatív szabályozás és az állami szervezetek mellett igen fontos szerep hárul a nem kormányzati szervezetekre (NGO) is. Jól nyomon követhető, hogy az elmúlt néhány évtizedben a fogyasztók érdekeit képviselő, számukra információt és segítséget nyújtó, vagy a fogyasztói érdekeket éppen az önszabályozás és az alternatív vitarendezés eszközeivel kiszolgáló szervezetek ezrei jöttek létre és kezdték meg működésüket a fogyasztói társadalom minden szegmensében.¹⁴

A fogyasztóvédelem új szemlélete: felhasználóvédelem

Az európai információs társadalom kiépítését célzó *eEurope*¹⁵ programok mindenkor visszatérő eleme a felhasználói bizalom erősítése, ami az internetpenetráció növelése és az információs társadalmi szolgáltatások elterjedése előtt álló egyik legjelentősebb akadály felszámolásához vezethet. Az Európai Unió – tekintettel a transzparencia és a jogharmonizáció egyik alapjának tartott szubszidiaritás elvére, az egyes nemzeti jogok fejlődési kereteit meghatározó irányelvi szabályozás mellett – jelentős szerepet szán *az állami és a civil érdekvédelmi szervek együttműködésének, az együttes szabályozásnak és az önszabályozásnak*. Az információs társadalomban oly fontos bizalom kiépítését elsősorban ezekkel az eszközökkel kívánja megvalósítani. Az információs társadalom jelenségeihez nehezen és késve alkalmazkodó, jellegzetesen konzervatív jogi normák egyébként sem alkalmasak arra, hogy az új jelenségeket megfelelő rugalmassággal kezeljék, és mind a szolgáltatók, mind a felhasználók jogait megfelelő módon védjék.

¹⁴ A legfontosabb szervezetek: Consumers International (CI); Bureau Européen des Unions de Consommateurs (angol nevén: The European Consumers' Organisation), az EU Civil Fogyasztóvédelmi Szövetsége (BEUC); a Nemzetközi Piacfelügyeleti Hálózat (International Marketing Supervision Network, IMSN); a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organization for Economic Co-operation and Development, OECD); az Európai Termékbiztonsági Végrehajtó Fórum – (Product Safety Enforcement Forum of Europe, PROSAFE); és a Társaság az Európai Fogyasztói Biztonságért (European Consumer Safety Association, ECOSA).

¹⁵ eEurope, 2002: Lisszabon, 2000. március; eEurope+: Prága, 2000 március; eEurope 2005: Sevilla, 2002; iEurope 2010.

A *bizalom* megteremtésének és megőrzésének alapvető eszköze az információs társadalom felhasználóinak érdekvédelme, a felhasználók különböző okok következtében fennálló *kiszolgáltatottságának* csökkentése.

Emellett az információs társadalmi szolgáltatások *felhasználói* alatt nem csupán a hagyományos értelemben vett fogyasztókat kell értenünk, hanem mindazokat, akik a modern információs társadalomban bármely formában, bármely szinten részt vesznek. Az „e”-korszak egyik legjellemzőbb sajátossága éppen az, hogy a felhasználó rendszerint szolgáltató is, az aktív szerep egybeolvad a passzívval, és így gyarapodik, épül az információteveget egységes virtuális térré szervező internet.

Mindezek következtében indokoltnak látszik, hogy az információs társadalomban a hagyományos fogyasztóvédelem fogalmát és hatókörét jelentősen kibővítve *felhasználóvédelemről* beszéljünk.

A felhasználók jogainak védelme érdekében kibontakozóban vannak azok a megoldások, amelyek az említett kívánalmaknak próbálnak megfelelni, és emellett a felhasználók szokásain keresztül hatást gyakorolnak az információs társadalmi szolgáltatások mindennapi fejlődésére.

Míg a hagyományos fogyasztóvédelemben általában jogi szabályozásokkal, szabványokkal, minőségi előírásokkal találkozunk, addig a felhasználóvédelmi megoldások eszköztára változatosabb képet mutat: megjelennek és egyre fontosabb szerephez jutnak az olyan önszabályozás jellegű megoldások, mint például az etikai kódexek.

A felhasználók jogvédelme Magyarországon

Jogszabályi alapok

A magyar megoldásnak sem elsősorban a normatív szabályalkotásokra kell fókuszálnia, hanem az Európai Unió dokumentumaiban megtalálható célkitűzések jegyében az önszabályozásra és az alternatív vitarendezési megoldásokra koncentrálni kell az online tér által diktált követelményeket is kielégítő modern felhasználóvédelmet megteremtenie.

A törekvés gyökerei fellelhetők a magyar jogrendszerben is, hiszen a 2003-tól 2006-ig tartó időszakra vonatkozó II. középtávú fogyasztóvédelmi politikáról szóló 1012/2003. (II. 25.) kormányhatározat 2. pontja szerint az elektronikus kereskedelem területén a kormány szükségesnek tartja a fogyasztók biztonságának javítását, ennek érdekében az informatikai eszközök elektronikus kereskedelmi alkalmazásainak minősége és biztonsága terén tanúsítási rend kialakítását, az „alternatív *online* vitarendezési módok” bevezetésének vizsgálatát, valamint a fogyasztóvédelmet érintő kereskedelmi jogszabályok felülvizsgálatát.

Az informatikai miniszter feladat- és hatásköréről szóló 141/2002. (VI. 28.) Korm. rendelet 5. § (1) bekezdése szerint „a miniszter az információs társadalommal kapcsolatos feladatok területén [...] b) kidolgozza az információs társadalommal kapcsolatos jogszabályokat, a gazdaság és a civil szféra szereplőinek önszabályozását elősegítő állami keretszabályozást, a bíróságon kívüli alternatív vitarendezési eljárások szabályait és fórumrendszerét”. Ugyanennek a paragrafusnak a (3) bekezdése azt írja elő a miniszter

számára, hogy az érintett szolgáltatói és fogyasztói érdekképviseleti szervezetek bevonásával gondoskodjon olyan, elektronikus úton is elérhető ügyfélszolgálat létrehozásáról és fenntartásáról, amelyen keresztül a szolgáltatókat és a szolgáltatást igénybe vevőket tájékoztatja

- a) az elektronikus úton kötött szerződésekkel összefüggő jogokról és kötelezettségekről, valamint a vitarendezési eljárásokról,
- b) azon közigazgatási, egyéb állami és társadalmi szervezetek adatairól, amelyekről további tájékoztatás vagy gyakorlati segítségnyújtás kérhető.

Egy társadalmi program megvalósítása

A magyar információs társadalom kiépítésének előmozdítását céljával kitűző társadalmi szervezet, az Informatikai Érdekegyeztető Fórum létrehozta az *Infomediátor* nevű informatikai felhasználóvédelmi irodát, amely az Európai Unióhoz történő csatlakozás napján, 2004. május elsején kezdte meg érdemi tevékenységét.

Az *Infomediátor* felállítását átfogó kutatás előzte meg, amelynek során áttekintjük a hasonló feladatokat ellátó külföldi felhasználóvédelmi szolgáltatások működését, és ezek tapasztalatainak figyelembevételével határoztuk meg az *Infomediátor* tevékenységi területét és működésének elveit. A nemzetközi példáktól annyiban eltérő, egyedülálló és példamutató az *Infomediátor*, hogy működése szélesebb körre terjed ki, mint a hasonló külföldi intézmények (az osztrák, német vagy svéd *Internet Ombudsman*, a német *VZVB*, a francia „Kiberfogyasztók Bizottsága” stb.) tevékenysége. Míg a külföldi szervezetek elsősorban a fogyasztókat az elektronikus kereskedelem területén érő sérelmek kiküszöbölésére törekszenek, illetve erre a célra működtetnek alternatív vitarendezési szolgáltatásokat, addig az *Infomediátor* ennél jelentősen szélesebb körű szolgáltatásokat nyújt.

Az *Infomediátor* célja, hogy tevékenységével elősegítse az informatikai szolgáltatások iránti bizalom növekedését, támogassa az internet és az információs technológiák tudatos és biztonságos használatát, s ennek eredményeként csökkentse a digitális szakadékokat és növelje a hazai internetpenetrációt. Az *Infomediátor* a közigazgatási eljárás megindítása előtt tud segíteni a hozzá fordulóknak, így számos esetben elháríthatja az eljárás felesleges megindítását, amennyiben pedig az mégis szükséges, rögtön a megfelelő hatósághoz irányíthatja az ügyfelet. Az *Infomediátor* így jelentősen tehermentesítheti azokat a hatóságokat, amelyekhez a sértettek informatikai szolgáltatásokkal kapcsolatban fordulnak. Az *Infomediátor* működési elveit és az első év működési tapasztalatait a melléklet mutatja be.

Következtetések

Az *Infomediátor* működése jó példa arra, hogy a szakmai szerveződés hogyan tud gyorsan és rugalmasan, az önszabályozás és alternatív vitarendezés eszközeivel reagálni olyan kihívásokra, amelyek az új technológiák gyors fejlődése miatt a normatív rendezés számára egyáltalán nem, vagy csak igen lassan és nehézkesen kezelhetők. Jó példája

továbbá mindannak, amit az Európai Unió is célul tűzött ki az új típusú fogyasztóvédelem területén: megjelent egy megfelelő semleges harmadik fél, amely hidat tud képezni a felhasználók és a szolgáltatók között, és ezért alkalmas arra, hogy mindkét oldal bizalmát élvezve rendezze a felmerülő jogvitákat. Az *Infomediátornak* komoly presztízse alakult ki a szakmai szervezetek körében, ezért fellépése esetén a szolgáltatók sokkal nagyobb készséget mutatnak a vita gyors és méltányos rendezésére, mint akkor, ha a felhasználó a hagyományos bírói úton próbálja érvényesíteni a jogait.

Az *Infomediátor* – amellet, hogy a szolgáltató vagy kereskedő és a vele szemben álló felhasználó kapcsolatában közvetítőként rendezi a jogvitákat – konkrét jogsérelem nélkül is kiáll olyan ügyek érdekében, ahol a felhasználó joga bármely módon sérelmet szenvedhet. Így például 2004 májusában állásfoglalást adott ki arról, hogy a jogszabályokhoz történő hozzáférés állampolgári alkotmányos alapjog, amit az államnak az interneten keresztül, rendezett adatbázisban és ingyenesen kellene biztosítania. Ugyancsak az Infomediátor fellépésének eredményeként alakították át az Igazságügyi Minisztérium honlapját, és ennek következtében mindenki számára egyszerűbben vált elérhetővé az európai jogszabályok magyar nyelvű adatbázisa.

Mayer Erika

Jogász, a Budapesti Ügyvédi Kamara ügyvédjelölt-képzési programjának keretében és az ELTE Jogi Karán európai jogot, az ELTE TTK programozó matematikus hallgatóinak pedig jogi informatikát oktat. 1998 óta intenzíven foglalkozik az internettel kapcsolatos jogi kérdésekkel. A Magyarországi Internetszolgáltatók Tanácsa (ISZT) jogi képviselőjeként fontos szerepet tölt be a hazai *domainjog* kialakításában. Az Informatikai Érdekegyeztető Fórum (INFORUM) jogi szakértője. Részt vett számos, az információs társadalom kiépítésére vonatkozó jogszabály kidolgozásában. Speciális kutatási területe az önszabályozás és az alternatív vitarendezés témaköre. A szerzői jogi szakértői testület tagjaként elsősorban az internethez kapcsolódó szerzői jogi kérdésekkel foglalkozik.

Galántai Zoltán

Szabad adatok, védett adatok

Szerkesztette: Szabó Máté és Székely Iván

BME GTK Információ- és Tudásmenedzsment Tanszék, 2005. ALMA MATER 10.

Az ismert angol evolúcióbiológus, Richard Dawkins a „Tudomány, genetika és etika” címmel Tony Blair számára írt feljegyzésében (ami magyarul „Az ördög káplánja” címmel 2005-ben megjelent kötetében található meg) sorra veszi a tudományterületével kapcsolatos legfontosabb problémákat, és eközben nem csupán azt jelenti ki, hogy „a genetika az információtechnológia egyik ága lett”, hanem azt is hozzáteszi, hogy „[m]ost folyik a vita egy országos adatbankról, amelyben minden állampolgár DNS-ujjlenyomatát tárolnák (persze csak a gének egy részéről: a teljes genommal túllőnénk a célon, és rettentően drága lenne). Én nem hiszem, hogy ez egy baljóslatú, »nagy testvéres« elgondolás lenne...”

Hiszen ha valahová betörnek, akkor a rendőrség a ház lakóitól ujjlenyomatot vesz, hogy ki tudja szűrni az elkövetőét, és amennyiben egyszer elterjed majd a DNS-en alapuló azonosítás, úgy ott is ezt a megoldást kell követni, „de ha nincs nemzeti adatbázis, sohan nem akarnák ezt a vizsgálatot”. Igaz ugyan, hogy lennének, akik egy hagyományos ujjlenyomat-adatbázis felállítása ellen is tiltakoznának – mondja Dawkins –, „de hát ennek úgyszincs jelentősége, mivel egy ilyen technológiát alkalmazva „túlságosan sok időt venne igénybe az ujjlenyomatok összevetése. A DNS-ujjlenyomat nem vet föl ilyen nehézségeket”, és az egyetlen érdemi ellenérv az lehetne, hogy DNS-adatbázis segítségével egy féltékeny férj pillanatokon belül kideríthetné, hogy valóban tőle származnak-e a gyerekei. Mivel azonban ezt már most is meg tudja tenni (elég egy kis nyál- vagy vérminta hozzá), az egyetlen különbség annyi, hogy az adatbázisból azt is meg tudnánk állapítani, hogy ha nem ő, akkor ki a tényleges apa (feltéve persze, hogy nem külföldi).

Ez a felfogás persze több szempontból is elgondolkoztató.

Egyfelől azért, mert Dawkins, a digitális technológiák szószólója a jelek szerint soha nem hallott az automatikus ujjlenyomat-azonosító rendszerről (*Automatic Fingerprint Identification System, AFIS*), ami már az 1980-as évek közepén lehetővé tette, hogy a San Franciscó-i nyomozók 33 év helyett alig fél óra alatt kikeressék egy gyilkos ujjlenyomatát a 300 ezer elemet tartalmazó adatbázisból (miként erről a Thomas F. Wilson – Paul L. Woodard szerzőpáros már 1987 áprilisában beszámolt).

Másfelől azért, mert ez a nyilvánvaló tájékoztatatlanság és az, hogy nem vette a fáradságot adatainak az ellenőrzéséhez, nem gátolta meg Dawkinst abban, hogy ugyanúgy szakértőként adjon tanácsot Tony Blairnek a *privacy* egyes kérdéseivel, mint a genetika várható fejlődésével kapcsolatban.

Végül pedig az is elgondolkoztató, hogy arra hivatkozva támogatja a DNS-ujjlenyomatok adatbázisának kiépítését, hogy az egyszer majd kapóra jöhet, ami viszont azt jelzi, hogy miként a területen bekövetkezett technikai fejlődésről, hasonlóképpen az adatvédelem legalapvetőbb szabályairól sem tud semmit. Némiképp gúnyosan akár azt is mondhatnánk, hogy nem csoda, ha a politikusok nem egyszer meglepően tájékozatlanok – elvégre olykor efféle tanácsokat kapnak olyanoktól, akik ugyan csupán egy meg-

határozott terület elismert szakértői, de azért veszik a bátorságot ahhoz, hogy egy másik szakterület kérdéseire is hozzászóljanak.

Persze olyan esetekre is könnyű példát találni, amikor nem a tanácsadókon múlik a dolog. Simon Éva például arról számol be egy tanulmányában, hogy amikor 2004. szeptember 2-án beírta a *Google* keresőprogramba azt, hogy „adatvédelmi biztos”, akkor az első öt találat közül mindössze egyetlen honlapnak volt adatvédelmi nyilatkozata. Mivel a helyzet ma, egy évvel később is ugyanaz, akár még az is az eszünkbe juthat, hogy cikkéből talán érdemes lenne egy példányt megküldeni az adatvédelmi biztosnak. Már csak azért is, mert mintha Magyarországon az adatvédelmi biztosok általában véve sem tartanák fontosnak a dolgot. Az előző adatvédelmi biztos által létrehozott, mára elhagyatottá vált és csupán az 1995., 1996. és 1997. évi jelentéseit tartalmazó, de magát meglehetősen félrevezető módon még mindig „a” hivatalos honlapként feltüntető honlapon sem található adatvédelmi nyilatkozat.

Az, hogy ez ellen a nem túlságosan szerencsés helyzet ellen érdemes lenne tenni valamit, számomra ugyanolyan nyilvánvaló, mint az, hogy érdemes kissé részletesebben is foglalkozni azzal a kötetrel, amelyben Simon Évának „az internetes adatvédelmi nyilatkozatok tartalmi követelményeit” vizsgáló tanulmánya megjelent.

A Szabó Máté és Székely Iván által szerkesztett „Szabad adatok, védett adatok” című kötet a BME Információ- és Tudásmenedzsment Tanszéke által gondozott ALMA MATER sorozatban látott napvilágot. E sorozat kötetei 2001 eleje óta jelennek meg évente két alkalommal, olyan témák köré szerveződve, mint például az intelligens rendszerek hatékonyságának meg a szervezeti kihívásokra adható informatikai megoldásoknak a kérdései, vagy éppen – az általunk tárgyalt esetben – az információszabadság és az adatvédelem, a személyes adatok és a közadatok kezelése. A szerkesztői előszóban az olvasható, hogy itt „ugyanannak az éremnek a két oldaláról van szó: egyfelől az egyén információs önrendelkezésének biztosításáról, vagyis a személyes magánszféra, a privacy információs vetületéről, másfelől pedig a közszféra átláthatóságának információs garanciáiról, vagyis a modern demokratikus jogállamok egyik alapkövetelményéről, a korszerű információs rezsimek kiindulópontjáról”. Az előszóban is megfogalmazott cél az volt, hogy egyaránt szülessenek elméleti, valamint „empirikus indíttatású” művek, és eközben nyíljon lehetőség mind a jogi, mind a menedzsmenttel és a technikai kérdésekkel kapcsolatos problémák körüljárására.

A tanulmányok a kötetben három nagy csoportba vannak besorolva: az első rész az információszabadság lehetőségeivel és esélyeivel foglalkozik; a második a személyes adatok védelmének különböző aspektusait tárgyalja, a harmadik pedig az adatvédelem egyes technológiai megoldásait. A szerzők között – az ALMA MATER deklarált céljával összhangban – hazai, illetve nemzetközi viszonylatban is neves szakértők mellett gyakorló informatikusok és PhD-hallgatók is vannak, de ez még akkor sem megy a színvonal rovására, ha abban esetről esetre van is némi eltérés, hogy ki milyen igényességű és mennyi magyar vagy idegen nyelvű szakirodalmat használ.

Mivel azonban nem kevesebb mint tizenegy tanulmányról van szó több mint 350 oldal összterjedelemben (és mivel a könyv elolvasását amúgy sem helyettesítheti egy mégoly részletes ismertető sem), a továbbiakban csupán azokat az írásokat emelem ki, amelyek ilyen vagy olyan okokból érdekesek vagy fontosak voltak számomra (noha biztosan lesznek, akik úgy gondolják, hogy a többi is ugyanennyi figyelmet érdemelne).

A Shayne Bownam – Chris Willis szerzőpáros a jövő participatív médiájával kapcsolatban rámutat, hogy az általános vélekedés szerint az internet alig 2%-a tartalmaz használható információt – ez azonban nagyon is félrevezető kijelentés, ugyanis mindenki számára más és más számít hasznos információnak, és persze ugyanez a helyzet akkor is, amikor egy kötet tartalmáról beszélünk.

Én most mindenesetre „az információszabadság lehetőségeivel és esélyeivel” kezdem: Székely Iván tanulmánya azt vizsgálja, hogy Közép- és Kelet-Európa újonnan demokratikussá vált rendszereiben mi a helyzet általában véve az információszabadsággal és az átláthatósággal. A szerző következtetése szerint nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy miközben az egyes országok különböző fejlődési utakat futottak be, az információszabadság ellen felhozott kezdeti érvek egyik országban sem bizonyultak megalapozottnak”, ami persze jó hír. Kevésbé jó hír viszont, hogy a törvény önmagában nem elég, és „jogharmonizációra, másodlagos normákra, független ellenőrzésre, a jogszabályok gyakorlati alkalmazására és a jogok társadalmosítására van szükség”, miként ezt – ha máshonnan nem, akkor Székely Iván tanulmányaiból – eddig is tudni lehetett.

A rendszerváltások idején lezajlott változások lényege pedig abban foglalható össze, hogy a pártállami struktúrában a kollektív jogokat tartották elsődlegesnek az egyéni jogokkal szemben, és ezért az információs jogokat nem csupán nem biztosították, de nem is tekintették fontosnak. Mostanra viszont éppen ennek az ellentéte igaz: Székely Iván szembeállítására szerint „amíg a nyugati ideál alapja az autonóm, önrendelkező állampolgár és az átlátható, elszámoltatható állam, addig a kommunista ideál alapja az önrendelkező pártállam és az átlátható, elszámoltatható állampolgár” volt.

Ami viszont nem feltétlenül jelenti azt, hogy a demokráciában minden jól megy: miként ismét csak Székely Iván említi, Brit Columbia (Kanada) korábbi adatvédelmi és információszabadság-biztosa, David Flaherty meglehetősen gúnyosan írja, hogy a politikusok imádják az információszabadságot – mármint *mielőtt* hatalomra kerülnének, illetve *miután* már elveszítették a hatalmukat. És persze ebben a szellemben járnak el, ha tehetik.

Vagy említhetnénk Románia esetét: ott az 1990-es évek elején a sajtó liberalizálódott ugyan, és meghonosodott az angolszász típusú újságírás, de ez végül csupán közjártéknak bizonyult, mert a média belföldi magántulajdonba – méghozzá a kommunista propaganda hagyományait mérvadóknak tekintő kör tulajdonába – került, és ez nagyjából véget is vetett a fejlődésnek. (Közbevetőleg: a United Nations University által kiadott „*State of the Future 2005*” című tanulmányban közölt becslés szerint 2004-ben a világ összlakosságának mindössze 17%-a élt szabad sajtóval rendelkező országban.)

A szerző sajtó legfontosabb megállapításának azt tartja, hogy ahol jól működik a hivatalos ellenőr, ott gyengék az átláthatóságért küzdő civil szervezetek, és vice versa: ha az ellenőr nem jól látja el a dolgát, akkor az NGO-k vállalják át a szerepét. Én viszont inkább azt emelném ki, hogy szerinte „az adatvédelmi biztosnak proaktívan is részt kell vennie a stratégiai döntések meghozatalában”, és a viták moderálása mellett „kezdeményeznie kell a jogrendszerben szükséges változásokat” is.

Székely Iván cikkének komplementer párjaként a kötet szerkesztésében részt vevő másik adatvédelmi szakember, Szabó Máté tanulmánya azt vizsgálja, hogy miként jelenik (vagy nem jelenik) meg „az elektronikus információszabadság a magyar kormányzati portálokon”, és abból indul ki, hogy az elektronikus információszabadság nem tekinthető az

információs szabadság párjának vagy alternatívájának, miután megvalósulása ennek egyfelől az egyik módja, másfelől az egyik biztosítéka, de ennél nem több (és nem is kevesebb). Szabó Máté arra a végkövetkeztetésre jut, hogy noha a kérdéskörrel kapcsolatban nincs kifejezett szabályozás, a közzétételi oldal a magyarországi világhálón – ha csak részben és ha csak nyomokban is – mégiscsak megvalósul, és ebben talán nem is annyira (vagy legalábbis nem egyedül) az játszik szerepet, hogy a különböző hivatalok valamilyen internetes imázst szeretnének maguknak kialakítani, mint inkább az, hogy mára felismerték az ilyen módon történő közzététel hatékonyságát. Ez ugyan mit sem segít azon, hogy ennek a bizonyos elektronikus közzétételnek a formája, a célja és a tartalma egyaránt igencsak esetleges, de – mondja Szabó Máté – a lényeg mégiscsak az, hogy „megtették az első lépést az információs szabadság helyi megvalósulásáért”. Elvégre innentől kezdve tényleg semmi akadálya nem lesz annak, hogy a jövőben bármilyen, az állampolgárok számára is hasznos tartalmat feltöltsenek a világhálóra. „Ha tehát egy-egy közérdekű adatfajta hiányzik is valamelyik oldalról, a hiány könnyen pótolható” lesz.

Ami azt illeti, Simon Éva fentebb már említett cikke szerint a világ mintha nem állna olyan rosszul az adatvédelmi nyilatkozatok terén sem: míg 1998-ban a legnépszerűbb hálózati honlapoknak még csak 71%-a tett közzé ilyen nyilatkozatot, ez az arány 1999-ben már 93% volt, 2000-re pedig 100%-ra százalékra emelkedett. Az pedig megint más kérdés, hogy egy 2003. évi felmérés szerint az amerikaiaknak több mint a fele gondolta úgy (természetesen teljesen tévesen), hogy ha egy hálózati honlapnak van adatvédelmi nyilatkozata, akkor ez automatikusan azt jelenti, hogy az odalátogatók adatait nem továbbítják harmadik félnek. Ugyanebben az időszakban nemzetközi viszonylatban a véletlenszerűen kiválasztott honlapoknak 1998-ban 14%-a, 1999-ben 66%-a, 2000-ben pedig már 88%-a tartalmazott adatvédelmi nyilatkozatot, ami biztatónak tűnhet.

Még akkor is, ha nálunk viszont meglehetősen máshogy néznek ki a dolgok: László Gábor PhD-hallgató arról számol be „Magyarországi weboldalak adatvédelmi nyilatkozatainak elemzése” című tanulmányában, hogy „a weboldalak döntő többségének nincsen adatkezelésre vonatkozó irányelve és politikája”: a véletlenszerűen kiválasztott honlapok közül több mint 60%, míg a látogatottsági statisztika alapján kiválasztottak körében is több mint 30% nem közölt adatvédelmi nyilatkozatot még akkor sem, ha például ingyenes tárhelyet vagy ingyenes e-mailt kínáltak – hogy a személyes adatok forgalmazásából élő állásközvetítő oldalakat már ne is említsük.

Ami pedig a mindennapi életet, illetve a munkahelyi adatkezelést illeti, Szabó Máté és Székely Iván arra hívják fel a figyelmet („A privacy védelme a munkahelyen”), hogy egyrészt ugyan jobban állunk, mint általában véve a volt szovjet blokk országai, másrészt viszont nálunk is megtalálható a fejlett országokra jellemző legtöbb probléma, és ehhez járulnak a „rendszerültátsból adódó speciális problémák”. *Horribile dictu* még olyan eset is előfordult, amikor a munkáltató nem csupán az alkalmazottak saját tulajdonában lévő mobiltelefonok hívószámának ismeretére tartott igényt, hanem az azokról kezdeményezett hívások listájára is...

Ha már a mobilok témájánál tartunk: legalábbis számomra eléggé elgondolkasztató a Pannon GSM úgynevezett „flottaszolgáltatása” is, ami lehetővé teszi, hogy a munkáltató a cellainformációk alapján figyelemmel kövesse az alkalmazottak mozgását.

Mindent egybevetve azonban, bár egyfelől igaz, hogy az adatvédelmi biztos ajánlásait számos adatkezelő leginkább a munkája értelmetlen korlátozásának tekinti, más-

felől az is igaz, hogy ezeket legtöbbször mégis el szokták fogadni, és az adatvédelmi jog – legalább egyfajta általános szinten – beépült a köztudatba.

Meglehetősen önkényes módon ez az a pont, ahol – személyes érdeklődéssel összhangban, és anélkül, hogy ezzel értékítéletet akarnék mondani – befejezem a részletesebb ismertetést, és éppen csak megemlítem, hogy a továbbiakban (egyetlen cikk kivételével, amelyben a jogász Rátai Balázs az információs önrendelkezési jog és az államtitok viszonyát vizsgálja) kizárólag olyan technikai kérdésekről esik szó, mint az „Adatbányászat és adatvédelem” (Stiffán Orsolya); a „TCP/IP protokoll anonimizálása helyi hálózatokon” (Kéri László); „A *web bug* technológia – barát vagy ellenség” (Hullám Gábor); a „Bioszkript alkalmazása elektronikus szavazásban” (Jungbauer Alexandra és Somogyi Tamás) és „Egy ideális anonim digitális pénzrendszer” (Tóth Csaba).

Viszont – ismét csak személyes érdeklődésemtől indítva – szeretném megemlíteni azt is, amivel kapcsolatban komoly hiányérzetem támadt. A könyvet letéve az volt az érzésem, hogy nyugodtan megjelenhetett volna két-három évvel ezelőtt is: nem mintha a benne szereplő írások nem a legfrissebb adatokra támaszkodtak volna, hanem mert a munkahelyi *privacy* kérdéseitől kezdve az elektronikus szavazásig és az adatvédelmi nyilatkozatokig csupa olyan témát tárgyal, amelyek reflektorfényben voltak már 2002-ben is. Az olvasónak olyan érzése támadhat, mintha azóta nem bukkantak volna fel új (és a korábbiaktól különböző) problémák, miközben külföldön – hogy konkrét példát említsek – immár nemcsak a *CLE* (*Center for Cognitive Liberty and Ethics*) tevékenysége kap mind nagyobb figyelmet, ami azt vizsgálja, hogy a 21. századi, alkalmasint már fejlesztés alatt álló (bio)technológiák milyen hatással lesznek vagy lehetnek mindennapjainkra, de például az *EPIC* (*Electronic Privacy Information Center*) a köztéri kamerázások mellett külön foglalkozik a nanotechnológiában rejlő, a *privacy* biztonságára leselkedő potenciális veszélyekkel is. Vagyis a *privacy* és szólásszabadság kérdései a z eddigi helyszíneken (például a munkahelyeken vagy az interneten) kívül immár más területeken is megjelennek, és talán szerencsésebb lett volna, ha a „hagyományos” témák mellett ezeknek is szenteltek volna némi figyelmet a szerkesztők. Szerintem tökéletesen igaza volt Székely Ivánnak, amikor amellett érvelt, hogy a mindenkor adatvédelmi biztosnak proaktívnak kell lennie, és ez – személyes meggyőződéseim szerint – némiképp általánosítva egyben azt is jelenti, hogy ugyanez a proaktív és a technológiák változásait is figyelembe vevő megközelítési mód nem csupán az adatvédelmi biztostól, hanem mindenkitől elvárható, aki ezzel a területtel foglalkozik.

Ami viszont nem jelenti azt, hogy mindent egybevetve ne ajánlanám jó szívvel Richard Dawkinsnak, hogy mielőtt legközelebb tanácsot akarna adni Tony Blairnek a *privacy* vagy éppen a szólásszabadság kérdéseiben, olvassa el alaposan a „Szabad adatok, védett adatok” című kötetet.

Galántai Zoltán

Egyetemi docens, a BME Innovációmenedzsment és Technikatörténet Tanszékének tanszékvezető-helyettese, a *Privacy International Advisory Board* tagja és az MTA Jövőkutatói Bizottságának titkára.

Balogh-Sárközy Zsuzsanna

Armand Mattelart: Az információs társadalom története

Volt egyszer egy öreg király, aki tudni vágyott. Nemcsak ezt vagy azt, hanem – igazi király lévén – mindent. Tudósai éjt nappalá téve dolgoztak, és néhány évtized leforgása alatt könyvtárnyi tudományt hordtak a lába elé. De az öreg király – köztünk szólva – meglehetősen lusta volt olvasni. Mindent akart, de tömören. Újabb évtizedek alatt könyvespolcnyra sűrűsödött a világ minden tudománya a tudósok áldozatos munkája nyomán. Majd – mivel a király még mindig elégedetlen volt – egy könyvnyire. Halálos ágyán kapta meg a kész művet: egyetlen mondatot. Így szólt: a világ nagyon bonyolult.

Armand Mattelart könyve, amely a közelmúltban magyarul is napvilágot látott, mindenesetre biztosan ott volt a könyvespolcon. Ha az öreg király – vagy bármely más olvasó – esetleg némi hiányérzettel csukja be a kötetet, ennek csak az lehet az oka, hogy a multidiszciplinaritást nem adják ingyen. Az ár persze jelen esetben nem is olyan nagy, ha a mérleg másik serpenyőjében az az elképesztő mennyiségű ismeret mérettetik meg, amit a magyarul olvasó közönség számára eddig méltatlanul ismeretlen szerző alig kétszáz oldalon felsorakoztat. Bár először olvashatunk magyarul *Mattelart*-könyvet, a neve alatt jegyzett publikációk terjedelmes listájára tekintve, netán belelapozva eddigi írásába, elmondhatjuk: *Az információs társadalom története* mint magyar nyelvű premier kimondottan örvendetes és jól eltalált választás, hiszen bizonyos értelemben a szerző eddigi pályafutásának esszenciáját jelenti.

„*Aki szabadgondolkodó akar lenni, az kövesse Spinozát. Nem a tanaiban, csak abban, hogy kitanulja az üvegciszolást*” – írja *Ancsel Éva*.¹ Az információs társadalom formálódó diszciplínája körül tevékenykedő kutatók is mind kijárták a maguk üvegciszoló-iskoláját, hogy aztán annak fogásaival, szemléletmódjával gazdagítsák az alakuló tudományt, ám az úttörő tevékenység közben sosem elfeledve – olykor büszkén vállalva – alapvető szakterületüket, irányultságukat, eredeti „mesterségüket”.² A témában járatlan olvasót persze könnyen érheti meglepetés: az „információs társadalom” címszó alatt matematikát, fizikát vagy informatikát éppúgy kaphat, mint szociológiát, történelmet vagy éppen politikát.

Hogy esetünkben elkerüljük a hasonló meglepetéseket, tekintsük át a szerző életpályájának néhány fontosabb állomását, amelyek alapján könnyen kijelölhetők akár a fiktív katalóguscédula tárgyszavai is: kommunikáció, globalizációkritika, no meg egy kis – rendkívül szórakoztató – történelmi kalandozás.

A belga születésű *Armand Mattelart* a Chilei Katolikus Egyetemen kezdte akadémiai pályafutását, miután demográfusi diplomát és jogi doktorátust szerzett a Sorbonne-

¹ Ancsel Éva (2004): *Összes bevezetése*. Budapest: Kossuth Kiadó.

² Így értelmeződik át – vagy stílszerűen szólva: így szerveződik új, hálózatos formába – a „cipész, maradj a kaptafánál” bölcsessége.

-on. 1970–73 között, *Salvador Allende* kormányzása alatt elnöki tanácsadóként aktívan részt vállalt a médiareform-stratégia kidolgozásában, így aztán *Pinochet* 1973-as hatalomátvételekor sürgősen és nem teljesen önként távoznia kellett az országból. Rövid pihe-nő és vargabetű után³ Párizsban folytatta egyetemi tevékenységét: információtudományt, kommunikációt és szociológiát oktatott, és teszi ezt mind a mai napig. Kanyargós és izgalmas életútjának tapasztalatai, tudományos érdeklődésének fő irányai markáns és egyedi arculatot adnak írásainak akkor is, amikor a formálódó új civilizációs forma, az információs társadalom jelenségeinek, mintázatainak és veszélyeinek és a veszélyek elhárítására alkalmazható módszereknek a vizsgálatát helyezi kutatásai középpontjába.

A jelenleg a Párizs-VIII Egyetemen oktató *Armand Mattelart* korántsem az elefántcsonttoronyban szöszmötölő tudós ideáltípusa. Dolgozott ENSZ-tanácsadóként, vezette a CNRS⁴ és különböző minisztériumok kommunikációs projektjeit. Az *Observatoire international des médias*⁵ elnökeként jelenleg is a francia és a nemzetközi politikai közélet aktív tagja,⁶ a civil szféra megerősítésének elkötelezett harcosaként küzd a média demokratizálásáért, az információáramlás valódi szabadságáért. Az ATTAC⁷ Tudományos Tanácsának tagjaként egyetemi oktatási-kutatási tevékenysége mellett a lakosság egészét célzó ismeretterjesztő munkájával, rendszeres konferenciák és demonstrációk szervezésével egy jobb világ építésén fáradozik.

Meggyőződése szerint ennek a jobb világnak egyik alapköve az a fogalmi tisztázás, amit a szerző *Az információs társadalom története* bevezetőjében a könyv alapvető küldetéseként jelöl meg. Ha az új társadalommal kapcsolatos, gondolkodás nélkül ismételtetett és eredeti környezetükből kiragadott toposzok mögé nézünk, visszahelyezve azokat eredeti kontextusukba, napjaink diskurzusa (és itt nem a tudományos, hanem sokkal inkább az aktuális politikai diskurzusról van szó) egészen más színben tűnik majd fel: a ráolvasásszerűen hajtogatott varázsígék erejüket veszítik, és a kijózanító fényben előbukkanó összefüggések felismerésekor – ha nem is lépünk be azonnal az ATTAC vagy az *Observatoire* valamely közeli szervezetébe – mindenképpen elgondolunk a civil szféra újraértelmezendő eszköztáráról, szerepéről és vállalandó feladatairól.

A megismerés útja azonban hosszú és buktatókkal teli, még ha a végén a felismerés ígérete sejlik is fel. Szerencsére *Mattelart* jó vezető: időben és térben egyaránt biztos léptekkel, otthonosan mozog. *Mattelart* jó tanár, nem kínál kész konklúziókat: az olvasó maga élheti át az összefüggések felismerésének örömét.

³ Ennek a korszaknak az élményeit, tapasztalatait és tanulságait dolgozza fel az 1975-ben *Armand Mattelart* rendezésében készült *La Spirale* című film, amelyet 1976-ban a Cannes-i Filmfesztiválon mutattak be.

⁴ Centre National de la Recherche Scientifique – Nemzeti Tudományos Kutatóközpont.

⁵ A magyar fordításban: Világ-médiafigyelő Szolgálat.

⁶ Hasonlóan a nemrégiben elhunyt *Pierre Bourdieu*-höz, aki – többek között aktív globalizációkritikusként is – rendszeresen hallatta a hangját a francia médiában.

⁷ *Association pour la Taxation des Transactions pour l'Aide aux Citoyens*, 1998-ban alapított civil szervezet. Jelenleg ötven országban rendelkezik alszervezetekkel, többek között képviselteti magát az Európai Parlamentben is.

Utazás időben

A tisztázandó fogalmak eredeti környezete nemcsak hogy a múlt homályába vész, de ráadásul ez a múlt a mattelarti interpretációban távolabbi, mint gondolnánk. A szerző magabiztosan sorakoztatja eléink a legkülönbözőbb tudósok, írók, feltalálók és álmódók életművének darabjait, amelyek az információs társadalom ígéretének mágneses középpontja köré rendeződnek. Ennek a lenyűgöző mutatóvannak egyik mellékhatásaként az olvasó egyre növekvő indíttatást érez arra, hogy az akárcsak egy utalás erejéig megjelenő gondolkodók munkásságát a maguk teljességében ismerje meg. A tanulási kedv fokozására – amelynek következetes valóra váltása valószínűleg a világban felhalmozott tudás valóban jelentős szeletének birtoklásához juttatná a szorgalmas olvasót – a szerző időnként biztatón ki-kiszól a narrátori szerepből, majd megelőlegezett jóváhagyásunkkal folytatja a történelemlelkét.

Az ismeret- és hivatkozásáradat elemei időnként szabad asszociációs láncként kapcsolódnak egymáshoz. E lánc fő vonalát a távközlési eszközök demokratizáló hatásáról kialakult mítosz fejlődése alkotja, ami az információs társadalom eljövételének utópisztikus látomásában csúcsonylik ki.

A „demokratizáló” információs társadalom utópiájának első hajtásait az 1794-es évben fedezhetjük fel, amikor a *Claude Chappe* által feltalált távíróval kapcsolatban először merül fel az athéni agóra rekonstrukciójának képzete, jóllehet a gyökerek még korábbra nyúlnak vissza: egészen a 16–17. században szárnyait bontogató felvilágosodáshoz, ami az élet legkülönbözőbb területein a megszámlálhatóság és megmérhetőség eszméjének elterjedését hozta magával. A Chappe-féle távíró által nyitott távlatok egy csapásra leszámolni látszottak azokkal a kétségekkel, amelyeket *Rousseau* a demokráciának a nagy lélekszámú népek esetében fennálló meggyökeresedési esélyeit illetően fogalmazott meg. A 18. századtól kezdve a közlekedési-kereskedelmi útvonalak kiépülése nemcsak a távolság legyőzését, hanem a szociális kapcsolatok megerősödésének ígéretét is hordozza. A pozitivisták és *Saint-Simon* követői a 19. században a fejlődő kommunikációs eszközökben hasonlóképpen a demokrácia letéteményeseit, a szabadság ígéretét vélték felfedezni. *Adam Smith* világméretű munkamegosztásról szóló víziójával szemben, ahol a világ gazdasága egyetlen egységes piaccá szerveződik, *Saint-Simon* a társadalmat ipari nagyüzemként képzelel el, ahol a cél többé nem „az emberek kormányzása”, hanem „a dolgok igazgatása”, vagyis az állam ezentúl pusztán ügyvivőként tevékenykedik, a kollektív érdekek szolgálatában. És hogy ennek a gigantikus szervezetnek az architektúráját vajon milyen mintázat alkotja? Természetesen a hálózat, amelynek alapötlete a fiziológus-biológus *Xavier Bichat* kutatásaiból kerül át a saint-simoni gondolkörbe, hogy aztán megihesse a különböző anarchista és hatalomellenes mozgalmakat, köztük az orosz *Pjotr Kropotkin* gondolatait, aki a 19. század végén az új technológiák (nevezetesen az elektromosság) által nyújtott lehetőségeket és a decentralizációs törekvéseket összekapcsolva egy olyan világról álmodik, ahol „a területiális egyensúly megvalósulása a társadalmi viszonyok kiegyenlítődéssel párosul”.

Saint-Simon halála után a hálózati állam eszmei örökségét a némileg technikai determinista szellemiségű közigazdász, *Michel Chevalier* és *Auguste Comte* viszik tovább, de egyre erősebben hallatják hangjukat az erőltetett iparosítás programjának kritikusai is.

Az Egyesült Államokban hasonló polarizáció látszik kirajzolódni a *Jefferson–Hamilton*-ellentét körül, ami a decentralizálás kontra központosítás, illetve az ipari fejlődés visszafogása vagy támogatása dilemmájában foglalható össze. „*Jeffersonnal egy, a nagyvárost radikálisan bíráló, tipikusan amerikai irányzat születik*” – vonja le a konklúziót *Mattelart* –, ami azután az *Emerson*-féle „fanatics of freedom”⁸ végsőkig individualista szemléletében teljesedik ki, és ami a szerző interpretációjában a „*cyber-tér technolibertáriánusai, a nemzetállam esküdt ellenségei*” identitásának forrásává válik.

Az első világhiállításán bemutatott tenger alatti távközlési kábel és a mozi bővületében ér véget a 19. század, hogy azután *Lewis Mumford* a platóni gondolatot – miszerint a város lakosságának optimuma a szónokot egyidejűleg hallgatni tudók számával egyenlő – a rádiós kommunikáció miliójében aktualizálva végső soron *McLuhan* globális falujának metaforáját készítse elő.

Az információs társadalom eszméje a világháború utáni sokk talaján, a totalitáriánus rendszerek alternatívájaként jött létre – 1948-ban *Norbert Wiener* az információt a demokrácia alapvető követelményének, a „*második ipari forradalom forrásának*” nevezi, ami esélyt ad a világnak arra, hogy az újabb konfliktusokat elkerülje. A válságok jegyében zajló 70-es évek fedeztetik fel a kiutat kereső politikai diskurzussal az információs társadalom fogalomkörét, amelynek eklatáns példája a *Valéry Giscard d'Estaing* számára 1978-ban készített *Nora-Minc*-jelentés. Az információs társadalom eszméje a 90-es évek végére – *Al Gore* legendás „információs szupersztráda” koncepciójával – túllépve a nemzetállami kereteken „*egy világszintű stratégia ugródeszkájaként válik*”. *Al Gore* megnyilatkozását elemezve a szerző egy apró, ám csípős megjegyzéssel mintha az olvasó tudtára akarná adni: a történelemóra véget ért. A jelen vizeire hajózunk, ahol a tét már jóval nagyobb. *Mattelart* státusza továbbra is az objektív megfigyelő és interpretátoré, kommentárjai a továbbiakban is inkább csupán sejteni engedik az összefüggéseket, de az időnkénti finom utalások és a fel-felbukkanó szubjektív állásfoglalások nemcsak másféle narrátori szerepbe helyezik a szerzőt, de a kötet üzenetének újragondolását is indokoltá teszik.

Utazás térben

Az időgéppel tett kirándulás után a kötet második részében közlekedési eszközt kénytelen váltani a tisztelt olvasóközönség, és bizony jó szorosra kell húznia a biztonsági övet. A váltások élesek, a látnivaló temérdek, ráadásul a jelenbe-közelmúltba érkezve a szerző mondanivalójának legnagyobb részét a könyv sorai közé rejti. *Mattelart* mindvégig rendkívül lendületesen kalauzol a számára nyilvánvalóan otthonos vidékeken, legyenek azok földrajzi vagy adminisztratív tájak, csak néha engedélyezve huzamosabb tartózkodást a Föld aktuális politikai térképét meghatározó területeken, leginkább az Egyesült Államokban és – talán mivel a szíve is haza húzza – Franciaországban.

A történelmi utazás során figyelemmel kísérhettük, ahogy a 70-es években az információs társadalom fogalomköre az egyes államok kormányzatának, majd rövidesen a

⁸ A szabadság fanatikusai.

nemzetközi szervezetek statégiaalkotásának is egyik vezérmotívumává nőtte ki magát. Jóllehet térnyerése szorosan kötődik a tudományos szférában ekkor futótűzként terjedő „vége-diskurzusokhoz”, a második évezredfordulóhoz közeledve *Mattelart* egyértelműen a politikai-gazdasági szférába helyezi át vizsgálódásainak fókuszát.

A második világháború után kialakuló kétpólusú világrend feszültséggel teli időszakában az Egyesült Államok felpörgetett informatikai fejlesztései⁹ nyomán a világuralmi pozícióért folytatott harc¹⁰ egyre inkább a technológiai fejlesztések vonzáskörzetében zajlik, majd az enyhülés után a diplomácia, a biztonságpolitika és a gazdasági világrend újraértelmezett diskurzusaivá szelődül-álcázódik. Mindezek ellenpólusaként – vagy inkább groteszk tükörképeként – a keleti blokk országaiban éppen „tudományos-technikai forradalom” zajlik le, ami „*a technikának a kapitalizmus által megkötött erőiben*” rejlő potenciál felszabadításaként fontos mérföldkőként magasztalandó „a szocializmus építésének dicsőséges útján”.

A 90-es évek amerikai diplomáciájának kulcsfogalma, a „lágy hatalom” (*soft power*) mintha csak a 60-as években a Columbia Egyetemen dolgozó *Zbigniew Brzezinski* próféciájának beteljesülése lenne. A *soft power* „*az eszmék által gyakorolt csábításon alapul*”, és „*azt a képességet jelenti, hogy a célokat inkább csábítással, mintsem kényszerrel érzjük el*”. A piaci demokrácia vonzerejére appelláló magját „*az amerikai diplomácia erejét megsokszorozó információs technológiák tengelye jelenti*”. Az információs rendszerek – és mindenekelőtt a világháló – felhasználásával a hálózati mintázatban elképzelt stratégia egy „*biztos, szabad és virágzó világ legfőbb biztosítékát*” kínálja, miközben kíméletlenül bánik el a demokrácia csábításának makacsul ellenszegülő szerveződésekkkel, legyenek azok aktivista mozgalmak, gerillacsapatok, terroristák, vagy éppen drokartellek.

Ahol a „*soft power*”-diplomáciai fennhatósága véget ér, ott háború kezdődik, de – a 90-es évek elképzelései szerint – ez már nem a letűnt korok véres csatamezőin zajlik. A válságok rendezését a hadviselési forradalom gyümölcszeként a virtuális térbe áttoló „ideális háború” elképzelésének létjogosultságát és életképességét alátámasztani látszottak a boszniai és a perzsa-öbölbeli események. Az egykori kétpólusú világ defenzív stratégiáját egy olyan offenzív stratégia váltja fel, amely – a „*soft power*”-eszméiségét magáévá téve – a szabadpiaci demokrácia elterjesztését tűzi zászlajára, és amely – a civil szférával karöltve – kifogyhatatlan információforrásból táplálkozik. A „*soft power*”-eszméje a WTC tornyainak romjai között, ha nem is végérvényesen, de vélhetően hosszú időre elhamvadt. Nemcsak az immateriális források fontosságát hangsúlyozó retorikát zavarták meg némileg az olajtartalékok jövőjével kapcsolatos nyugtalanító kilátások, de a globális háború nevében új lendületet vettek a katonai célú ürberuházások is, miközben az elektronikus ellenőrzéseket mind szélesebb körben engedélyező intézkedések ismét a távoli jövőről szőtt álmok kategóriájába utasítják a szabad és biztonságos világ ígéretét.

A „lágy hatalom” eszméisége átmenetileg csorbát szenvedett ugyan, de a globális információs társadalom alapvető társadalmi-gazdasági újraszerveződése töretlenül

⁹ *Mattelart* értelmezésében ezekkel a fejlesztésekkel egyidőben zajlik az emelt szintű fogyasztás és a tömegkultúra által definiált, tipikusan amerikai életmód térnyerése és adaptációja Európában is, melynek lehetséges következményeire „*Az információs társadalom története*” című könyvben csak néhány mondat utal, de a szerző egyéb publikációiban a gyakran elemzett témák közé tartozik.

¹⁰ A kontextus metaforikus értelmet ad például a földet „felügyelő” sateliteknek is.

zajlik tovább. *Mattelart* árnyalatnyi gúnnyal idézi *Bill Gates* terminológiáját, a „súrlódások nélküli kapitalizmust”, amely új köntösbe bújtatva ismét felveti a társadalmi feszültségektől és egyenlőtlenségektől mentes világ utópiáját. A rég áhított, virtuálissá aktualizált agóra alapja ebben a diskurzusban a minden korlától – köztük a nemzetállamiság korlátaitól – megszabadított, valamint a technológiai fejlesztéseket naprakészen követő és alkalmazó piac. A 80-as években induló liberalizációs és deregulációs hullám, amely a tőke és a kommunikáció globalizációját összekapcsolva többek között a távközlési piacra is kiterjed, ugyanakkor ez idáig sokkal inkább a koncentráció növekedését, illetve a csődök, a korrupció és a botrányok elszaporodását idézte elő. A világ „fogyasztási közösségek” összességévé alakulásának vízióját taglalva a szerző – rövid időre ismét kiesve az objektív elemző szerepéből – mintegy szelvényzetben így ír: „*a közösség fogalmát bizonyos, hogy még sosem használták ilyen közönys és üres módon*”.

Az immár globálisként aposztrofált, egyenlőséget és jólétet ígérő információs társadalom álarca möött tehát a *mattelarti* interpretációban a piaci érdek, illetve – valamivel árnyaltabban fogalmazva – a világ neoliberais újrakonstruálására való törekvés rejtőzik. „*A »digitális törés«¹¹ szüntelen emlegetése voltaképpen konszenzuális viselkedés*” – véli a szerző, hiszen az egyenlőtlenségeket elmélyítő verseny és a liberalizált piac kérdéseit mindmáig érintetlenül hagyta szinte valamennyi nemzetközi szervezet. Jóllehet a „*csak piaci világrend túlkapásai és veszélyei*” számos állam és egyes civil szervezetek célkitűzéseivel összeegyeztethetetlenek, a kollektív cselekvés új forгатókönyveinek kidolgozása még gyerekcipőben jár. *Mattelart* nemcsak elvben, de gyakorlatban is ennek a helyzetnek a megváltoztatásán fáradozik. A névével fémjelzett és a kor szavát követően hálózati elrendezésű szervezetként létrejött *Media Watch Global* már a globális információs társadalom valódi kérdéseire adott adekvát válasz mintapéldája.

Konklúzió

Ha mesebeli öreg királyunk az egész világmindenség *instant* tudása helyett mindössze „*Az információs társadalom története*” velős összefoglalását követelné, talán akkor járnánk el a leghelyesebben, ha *Jorge Luis Borges* egyik novelláját idéznénk – és ezt annál is inkább jó szívvel tehetnénk, mert maga *Mattelart* is többször hivatkozik a zseniális argentin író munkáira. Az „*Esse est percipi*”¹² címet viselő novella tájékozatlan főhőse megdöbbenve szembesül azzal a ténnyel, hogy a világban tulajdonképpen semmi sem valódi: minden esemény a tömegtájékoztatás, a stúdiók és az újságszerkesztőségek terméke. Az egyik médiabirodalom elnökénél tett látogatása nyitja fel a szemét, aki a tudományos látványtervezésről és a haladás növekvő ritmusáról zengett dicshimnuszok között, mintegy mellékesen elejtett mondatban jegyzi meg: „*Buenos Airesben az utolsó futballmeccset '37 június 24-én játszották*”.

¹¹ A francia *fracture numérique* kifejezést a fordító *digitális törésként* magyarítja, bár a hazai szakirodalomban inkább a *digitális szakadék* és a *digitális megosztottság* kifejezések terjedtek el.

¹² In: *Jorge Luis Borges* (2000): *A holdbéli nyúl*. Budapest: Európa Kiadó.

Balogh-Sárközy Zsuzsanna

Szociológus és közgazdász, a BKÁE szociológia doktori iskolájának hallgatója. A Berzsenyi Dániel Főiskolán az információs társadalom elméleti kérdéseivel foglalkozó tárgyat tanít, a szombathelyi ITOK referense. Több jelenleg futó regionális projekt résztvevője. Kutatási területe az értelmiség szerepének megváltozása Franciaországban, ezzel kapcsolatban a közelmúltban Pierre Bourdieu-ról jelent meg tanulmánya a *Szociológiai Szemlé*ben.

Hendlein Teréz – Prazsák Gergő

A hálózati társadalom receptje

Gondolatok Manuel Castells

„A hálózati társadalom kialakulása” című könyvéről

A Gondolat–Infonia kiadásában idén újabb hiánypótló könyv jelent meg *Az információs társadalom klasszikusai* sorozatban. A tavalyi két, ma már klasszikusnak számító kötet (Beniger, Mattelart) után immár Castells nagy ívű trilógiájának („Az információs kora – Gazdaság, társadalom és kultúra”) első kötete is elérhető magyarul. „A hálózati társadalom kialakulása” címet viselő vaskos munkát korunk egyik legfontosabb társadalomszervező elve, a hálózati paradigma bemutatásának szentelte a szerző.

A jelenség nem új, ám a korszerű, elektronikus, interaktív kommunikációs eszközök megjelenésével és széles körű elterjedésével új megvilágításba került. Nyíri Kristóf rámutatott, hogy „Platón, aki a Kr. előtt 5-4. század Athénjában, a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés idején élt, dialógusaiban óvott attól, hogy a filozófia bölcsességét frott szövegekre bizzuk; mély filozófiai gondolatok úgymond csakis az élőszó eleven dialógusában adhatók át” (Nyíri, 2004: 31). Az új kommunikációs technikáktól való félelem összetevői között korunkban megjelent a hálózatiság, az eleven, nyomon követhető emberi kapcsolatok elvesztésének réme is. Amint azt Castells igen jól argumentálja, a hálózati paradigma a modern technológiáknak köszönhetően széleskörűen behatol a társadalom, a gazdaság, a kultúra, a politika, vagyis az élet valamennyi rendszerébe, megteremtve a hálózati világot.

Mivel a szerző nagyrészt a fejlett információs társadalmakat (jórészt a G7 országokat) vizsgálja, nem igazán veszi figyelembe azoknak az akadályoknak a jelentőségét, amelyekről Nyíri Kristóf a fentiekben hivatkozott, 2004 februárjában tartott előadásában beszélt, jóllehet a technopesszimizmus még a világ egyik legfejlettebb gazdasági térségéhez, az Európai Unióhoz tartozó mai magyar társadalomban is komoly gátnak tekinthető. E fal lerombolásához nagymértékben hozzájárul Castells könyvének magyar fordítása. Elősegíti, hogy hazánkban leomoljanak azok a lelki és kulturális gátak, amelyek a lakosság jelentős részét még ma is távol tartják a modern kommunikációs eszközök használatától. Ha pedig Castells műve a korszerű kommunikációs eszközöket nem használó, Csipkerózsika-álmát alvó lakosságnak csak egy parányi részét is fel tudja ébreszteni, akkor már sokat segít abban, hogy Magyarország ne az antropológusok paradicsoma, hanem versenyképes, innovatív, a globális kreatív osztály egy részének otthont adó ország legyen. Felsőoktatási tankönyvként hozzájárulhat ahhoz, hogy a magyarországi felsőfokú képzésben korszerű ismeretekhez jussanak a hallgatók.

A hálózati társadalom összetevői

Castells „A hálózati társadalom kialakulása” című kötetben amellet érvel, hogy a hálózatiság felülírja a posztmodern társadalmakra jellemző, sok kritikát kapott individualizmust. Manapság azonban, amikor Magyarországon már minden harmadik ember

használja az internetet (WIP 2004), és amikor a mobiltelefonok elterjedtsége világszínvonalúnak mondható (a „Digitális mobil gyorsjelentés” adatai szerint 2005 augusztusában több mint 9 millió aktív SIM-kártya volt forgalomban), már nem tűnik túlságosan újszerű gondolatnak, hogy az egyéni érdekeket fölülírják a hálózat érdekei, vagy ahogy Castells fogalmaz az összegzésben: „az áramlások ereje elsőbbséget élvez az erők áramlásával szemben” (Castells, 2005: 598).

Szerencsére kitűnő fordításban olvasható a könyv, Castells gyakran nehézkes és metaforákkal teletűzdelt nyelvezetét Rohonyi András érthetően és nagy szakértelemre utaló módon ültette át magyarra (egyébként a mű terjedelméhez képest elenyésző mennyiségű nyomtatási és központosítási hiba fordul elő a kötetben). Ennek köszönhetően a Manuel Castells által használt különleges, a mindennapi báziskommunikációban esetenként talán nem odaillő, nehezen értelmezhető kifejezések is érthetővé válnak. A fordító gyakran nyújt segítséget az olvasónak, lábjegyzeteiben magyarázatokkal, kommentárokkal látja el a szöveget, ennek köszönhetően nem kell letenni a könyvet és utánanézni például annak, hogy mit jelentenek az SRI és BBN rövidítések (a megfejtés a 465. oldal fordítói lábjegyzetében olvasható).

„A hálózati társadalom kialakulása” 1996 őszén jelent meg először. Azóta több kiadást is megélt a mű, és megannyi nyelvre lefordították. A magyar fordítás elején a 2000-ben írt köszönetnyilvánítás is olvasható, amelyben Castells kifejti, hogy az első kiadáshoz képest némiképp átdolgozta a kötetet, de a fontosabb megállapításokat érintetlenül hagyta, s ezekre a könyv későbbi fejezeteiben reflektál. Ennek megfelelően semmiképpen sincs könnyű helyzetben a szerző. Az infokommunikációs technológia – miként azt Castells is bemutatja könyvének első fejezetében – rendkívül gyors ütemben változik. Ahogy az internet és a mobilkommunikáció megjelenése hatással volt a társadalomra, ugyanúgy jelentős hatást fejtenek ki ezeknek a technológiáknak a további átalakulásai (például a harmadik generációs mobilkommunikáció) és a technológiák konvergenciája (*IPv6*), valamint más új technológiák (biotechnológia, nanotechnológia) megjelenése is. Talán ezzel is magyarázható, hogy az olvasó esetenként úgy érzi, hogy nem a legfrissebb infokommunikációs technológiáknak megfelelő elemzéssel szolgál a szerző, de ez elkerülhetetlen, ha az első kiadás és a fordítás között közel tíz év telik el.

Castells „Az információ kora” első kötetét hét fejezetre tagolta: 1. Az információs technológia forradalma; 2. Az új gazdaság: informacionalizmus, globalizáció, hálózatosodás; 3. Hálózati vállalkozások: az információs gazdaság kultúrája, intézményei és szervezetei; 4. A munka és a foglalkoztatás átalakulása: hálózati munka, rugalmas munkaidő és munkanélküliség; 5. A valóságos virtualitás kultúrája: az elektronikus kommunikáció integrálódása, a tömegközönség átalakulása és az interaktív hálózatok fejlődése; 6. Az áramlások tere; 7. Az örökkévalóság peremén: időtlen idő. Mindegyik fejezetben egy-egy speciális szempontból veszi szemügyre a hálózati társadalom kialakulását.

Az első fejezetben Castells szélesebb történeti kontextusba ágyazva vázolja fel az elektronikus kommunikációs technológia változásának folyamatát, amely a 20. században indult útjára, majd a millennium környékén teljesedett ki, és az új évezred társadalmiasulásának egyik meghatározó elemét alkotja. Az első fejezet igen nagy jelentőségű, hiszen ez fekteti le azokat a fogalmi alapokat, amelyekre az egész kötet épül. A korszerű kommunikációs technológiák jelentőségét aligha lehet túlhangsúlyozni, ezért a fejlődési folyamat részletes ismertetése az olvasó számára feltétlenül hasznos, még akkor is, ha

a kifejtés olykor hosszadalmasnak tűnik. Annál is inkább, mert a szerző (és a fordító egyaránt) segítséget ad ahhoz, hogy az olvasóban átfogó, szisztematikus kép alakuljon ki arról a fogalmi apparátusról, ami az információs társadalom paradigma térnyerése során több-kevesebb sikerrel már Magyarországon is meghonosodott, azonban gyakran ellentmondásosnak és zavarosnak tűnik. A fejezet végén Castells felsorolja az *információs technológiai paradigma* főbb jellemzőit:

- „1. Az új paradigma első jellegzetessége az, hogy nyersanyagát az információ alkotja.
2. A második jellemző vonás az új technológiák mindent átható volta.
3. A harmadik jellegzetesség valamennyi olyan rendszer vagy kapcsolathalmaz hálózati logikáját öleli fel, amelyek az új információs technológiákra épülnek.
4. A hálózatossággal összefüggő, de attól világosan megkülönböztethető negyedik jellemző vonás az, hogy az információs technológiai paradigma a rugalmasságon alapul.
5. E technológiai forradalom ötödik jellemző vonásaként a speciális technológiák fokozódó konvergenciáját állapíthatjuk meg, amely erősen integrált rendszer kialakulásához vezet, és eközben a technológia régi, egymástól elkülönült pályagörbéi a szó szoros értelmében megkülönböztethetetlené válnak” (Castells, 2005: 116–119).

Castells a paradigma lényegét a következőképpen foglalja össze: „Az információs technológiai paradigma nem abban az irányban fejlődik, hogy mint rendszer elérjen valamilyen végpontot, hanem többszörösen rétegződött hálózatként a nyitottság felé tart” (Castells, 2005: 123). A rendszer legfontosabb jellemzői tehát a *tudásra alapozottság*, a *horizontalitás*, a *hálózatosság*, az *adaptivitás*, a *tanulékonyság*, az *időtlenység*, valamint a *kölcsönös függőség*.

A második fejezet alapvetően a termelékenység és a versenyképesség megkülönböztetéséről, valamint e két tényező egymással való összefüggéseiről szól, a globalizálódó gazdaság és a nemzetközi pénzüpiacok körülményei között. Castells szerint napjainkra kialakult egy új társadalmi formáció, az információalapú hálózati társadalom. Ez az újfajta társadalom az információs forradalom, a 70-es években kitört olajválságot követő gazdasági átrendeződés és az új társadalmi mozgalmakhoz kapcsolható identitás- és értékátalakulások következtében jött létre. Ezt a világot két alapvető ellentmondás határozza meg.

Az első ellentmondást Castells „a hálózat és az Én” (*the Net and the Self*) ellentétének nevezi: a globális térben áramló tőke és információ folyamatosan ütközik az önmagát csak lokálisan megvalósítani képes egyén lehetőségeivel és életével. A társadalmi interakciók térben és időben zajlanak, azaz minden cselekvés bizonyos helyen történik, és bizonyos ideig tart. A globalizáció következtében azonban e két dimenzió jelentős változásokon megy keresztül. Az idő hihetetlen mértékben „lerövidül”, a földrajzi távolságok „összeszűkülnek”, meggyengülnek a világot részekre tagoló falak, és sem a pozitív, sem a negatív folyamatokat nem lehet többé megállítani a határoknál. Ez azonban az interakciók beágyazottsága miatt az egyén frusztrációját idézi elő. A másik ellentmondás az, hogy a globalizálódással egy időben jelen van annak ellentéte, a lokalitások

felértékelődése is. Korunk emberének e kettősséggel kell szembenézni, és úgy látszik, hogy a „Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!” jelmondat nem mindig váltható valóra a problémák leküzdésében.

Új világunkban egyszerre kell szembenéznünk a globalizáció, az informacionalizmus és a hálózatiság kihívásaival és lehetőségeivel.

Dick Howardnál is megjelenik az a gondolat, hogy az információk jelentős szerepet játszanak életünkben. Véleménye szerint az új közgazdaságtan (Neue Ökonomie) újdonságát például az okozhatja, hogy a posztindusztriális gazdaságot már nem az anyagi, tárgyi értékek vezérlik, hanem az információ és a kommunikációs lehetőségek (Howard, 2000). Az új osztálynak sikerült azokat maga köré szerveznie, akiknek a képviseléstől hasznot tud húzni. E réteg főszereplői már megtalálták képmásukat, s üzleteik lebonyolításához nem kell jelen lenniük.

Rosabeth Moss Kanter állítása szerint a globális osztály tagjai immateriális javakban gazdagok. Az ún. „három K” (koncepció, kompetencia és kapcsolatok) birtoklása vezetett ahhoz, hogy ők lettek a globális gazdaság hatalmasai. A koncepció azt jelenti, hogy ők rendelkeznek a legjobb és legújabb ismeretekkel és elképzelésekkel, a kompetencia révén bármit, bárhol a legmagasabb színvonalon tudnak működtetni, és végül a kapcsolatok segítségével a legjobb összeköttetéseket tudják megszerezni ahhoz, hogy bárhol a világon a megfelelő emberekkel és intézményekkel léphessenek érintkezésbe. Az osztály valamennyivel több mint 1%-a lehet a világ összlakosságának. Uralmukat nemrég kezdték meg, de már 1989 óta ők adják meg a világ alaphangját. A neoliberális gazdaságpolitikát képviselik, ami nélkül a határokat nem ismerő információs társadalmat nem tudták volna létrehozni. Mindemellet terjesztik az optimizmus és a remény hangulatát. Pozitív értelemben használnak olyan kétértelmű szavakat, mint amilyen a *rugalmasság* és a *kockázat*.

Ahhoz, hogy a Castells által vázolt hálózati társadalom igazságtalanságai megváltozzanak, a globális rendszer lényegi elemeinek önkorrekciójára lenne szükség. Erre pedig kevés az esély. Természetesen léteznek pozitív forgatókönyvek, de elképzelhető az is, hogy a hálózatok bezáródnak, megnehezítik a csatlakozást és megemelik a belépés költségeit azok számára, akik kívül maradnak, vagyis még keményebb rezsimit vezetnek be. A pozitív forgatókönyvek megvalósulásához több olyan feltételnek kellene teljesülnie, amelyeknek az egyidejű fennállására eddigi történelmünk során nemigen volt példa. A változásokhoz többek között nagymértékű szolidaritás kialakulására lenne szükség. A globalizációs folyamatok során kialakult előnyök és hátrányok egyenlőtlenül oszlanak meg a világ különböző részei között. A centrumban hatalmas erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a fenntartható növekedés feltételeit kialakítsák, folyik a verseny a gazdasági-világhatalmi hegemoniáért, és a megszerzett előnyök, pozíciók megtartásában sem csökken az érdekeltség. Eközben a harmadik világ országaiban még a tiszta víz sem jut el mindenhova.

Akár a hálózati létre is vonatkoztatható Goethe tanítása: „Törekedj mindig az egészre; s ha magad nem lehetsz egész, mint szolgáló szem kapcsolódj az egész láncba.”¹

¹ *Immer strebe zum Ganzen! Und kannst du selber kein Ganzes Werden, als dienendes Glied schliess an ein Ganzes dich an!* (Goethe: Vier Jahreszeiten, In.: Wildner 1995: 2042).

Mi kell tehát ahhoz, hogy ne rekesztődjünk ki? Rendelkezzünk megfelelő információkkal a megfelelő helyen és a megfelelő időben: legyünk mindig „szolgáló szem” a hálózatban.

„A hálózati társadalom kialakulása” című kötet második fejezetében még erősen keveredik a makro- és a mikroszintű megközelítés, ami a következő fejezetekben ritkábban fordul elő.

A harmadik fejezet már az információs társadalom és gazdaság új hálózati összefüggéseit vizsgálja, és a vertikális multinacionális vállalatok mellett létrejövő új horizontális vállalati struktúra sikerességének bemutatására tesz kísérletet.

Amint arról Castells és más szerzők is beszámolnak, az információs társadalomban átalakul a gazdasági élet. „A hatalmas információtömeg áramlása következtében az egész világot behálózó üzleti vállalkozások jönnek létre, és a különböző nemzetközi és kormányközi szervezetek száma tízezrekben mérhető” (László, 1994: 25). Ebben a helyzetben azok a nyertesek, akik a legvédtettebb helyzetben vannak, a legnagyobb hatalommal rendelkeznek és a legtöbb tudást birtokolják (Ricupero, 2000).

Azt az új társadalmi osztályt, amely a globalizációs folyamatok következtében alakult ki, félrevezető lenne termelőerőnek nevezni (Dahrendorf, 2000), mivel nem hozható közvetlen kapcsolatba a termeléssel. A globalizáció új osztálya információs tőkével rendelkezik. Mindenhol, mindenki egyidejűleg függővé válik az információtól, ami a siker kulcsává vált.

A vállalati klaszterek és a nagyvállalatok beszállítói hálózatai új elvek alapján, a hálózati vállalkozások logikája szerint szerveződnek, s érett típusukat az információtechnológiára épülő hálózati vállalkozások képviselik. Castells rámutat, hogy a Távol-Keleten már korábban is működött az üzleti szervezetek hasonló elvekre épülő, sajátos típusa.

A központi vezérléssel irányított vállalatszervezéssel szemben megjelennek azok a formák, amelyek a beosztottak nagyobb önállóságára építenek, s a kisebb ügyekben való döntéseket „alsóbb” szintekre delegálják, erősítve ezzel a dolgozóknak a felelősségérzetet és az egymás iránti bizalmat, ami az információs társadalom egyik központi pillére. Az interneten való közlekedés, az új közösségi formák (például fórumok) megjelenése és maga az internet logikája is a szabadság eszméjére épül: a felhasználó csak azt teszi meg, amihez kedve van. A túlzott szabadság azonban kedvez az anomáliáknak, hiszen lehetőség van arra, hogy például egy nyolcvanéves bácsi tízéves kislánként jelenjen meg valamely fórumban. Ennek következtében a bizalom, ami elősegíti a csoportok kohézióját a virtuális világban, kulcskérdés az információs társadalomban. Castells trilógiájának első kötete sajnos nem igazán jelzi e kérdés jelentőségét, jóllehet 1998-ban már történtek lépések az ezzel kapcsolatos jelenségek feltérképezésére. Egy vizsgálat eredményeit Wallace a következőképpen foglalta össze: „Jarvenpaa és munkatársai arra a következtetésre jutottak, hogy a virtuális környezet legsikeresebb csapatai képesek tőkét kovácsolni a »gyors« bizalomból” (Wallace, 2002: 115).

Castells trilógiájának első kötete is azt sugallja, hogy világunk alapvetően megváltozott, és ezek az átalakulások megkövetelnék, hogy mi is másképpen lássuk a világot. „Ma már nem politikai-katonai szuperhatalmak versengenek egymással, hanem globális piacok és gazdasági telephelyek, mégpedig egy drámai gyorsasággal változó nemzetközi gazdaságföldrajzi keretben” (Fischer, 1997: 13).

A szolidaritás elemi alapértékeinek felmondása fenyeget. Ha a középértékek az államot csak mint adóztató és terheket kirovó intézményt érzékelik, nem pedig mint a modern tömegtársadalmat egybetartó szervezetet, akkor a jóléti állam legitimitása, és ezzel a léte kerül veszélybe. A nyugat-európaiak előtt most az a feladat áll, hogy a társadalmi átalakulások új, civilizált, egyszersmind demokratikus formáját hozzák létre, amely radikális társadalmi változásokat tesz lehetővé a demokratikus alkotmányok keretein belül, vagyis magát a demokratikus rendszert és annak alapértékeit nem rombolja le. Ehhez együttesen újra kell értékelni a szolidaritás, az integráció és a demokrácia szerepét, valamint számításba kell venni azt is, hogy a belső békét a társadalmi szolidaritás adja. Ahogy Csepeli György írja: a szabad világ csak akkor maradhat szabad, ha legyőzi az individualizmust, az önzést, a képmutatást és a gőgöt (Csepeli, 2001). A társadalom gazdaságilag gyenge csoportjai, a szociális segélyben részesülők, a munkanélküliek, a fogyatékosok és a szakképzetlen fiatalok növekvő mértékben tapasztalhatják, hogy a még nyertesek hogyan mondják fel a velük való szolidaritást (Martin és Schumann, 1998). A szociális-elosztási válság leküzdéséhez újra kell gondolni az igazságot kereső elosztási rendszert és a szabadságeszme szociális-szolidáris aspektusát egyaránt.

A fenti célok eléréséhez iránytűként szolgálhat Dworkin etikai individualizmusának két tétele. Az első szerint az államnak bármely politikai közösségben gondot kell fordítania arra, hogy az emberek élete a terveiknek megfelelő legyen, és ez a közösség összes tagja estében teljesüljön, senki élete se legyen fontosabb. A második tétel azt mondja ki, hogy ez a folyamat nem válhat paternalizmussá: mindenki felelősséggel tartozik a saját életéért (Tanyai, 2000.).

A harmadik fejezet második felében Castells az ázsiai gazdasági hálózatokat elemzi. Bepillantást nyújt a japán, a koreai és a kínai gazdasági hálózatok működésébe, és – kissé szűkszavúan – tipizálja is azokat. A fejezet a Max Weber által „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című korszakalkotó munkában felvetett lenyűgöző gondolat parafrázisának, az *informacionalizmus szellemének* bemutatásával zárul. Összefoglalásként talán a következő castelli gondolat idézhető: „A gazdasági szervezetek új, alapvető egysége a történelemben először nem valamilyen egyedi szubjektum (például a vállalkozó vagy a vállalkozó család), és nem is valamilyen kollektív alany (például a tőkes osztály, a nagyvállalat vagy az állam). Azt igyekeztem megmutatni, hogy az alapvető egység a hálózat, amely szubjektumok és szervezetek sokaságából tevődik össze, és szüntelenül módosul, ahogy a hálózatok alkalmazkodnak az őket támogató környezet-höz és piaci struktúrához” (Castells, 2005: 281).

A negyedik fejezet a munka és a foglalkoztatás világát mutatja be az információ korában. A globalizáció mélyüléseével egyre szorosabbá válnak a vállalatok és a munkáltatók közötti kapcsolatok. A cégek előtt új munkaerő-gazdálkodási stratégiák bőséges választéka nyílik meg. A munka világa átalakul. Az új információs technológiák megteremtik a lehetőséget a munkafeladatok decentralizálására és a kommunikációs hálózatokon keresztül történő koordinálására. „Az információs munka természete azonban megkívánja az együttműködést, a csapatmunkát, továbbá a dolgozók önállóságát és felelősségvállalását, ami nélkül nem lehet kihasználni az új technológiában rejlő lehetőségeket” (Castells 2005: 337). Nézzük csak meg napjaink álláshirdetéseit. Szinte kivétel nélkül mindegyik megkívánja a pályázó önállóságát, de azt is, hogy tudjon csapatban dolgozni, legyen nagy munkabírású és érezzen felelősséget munkája

íránt. A cég iránti lojalitást a vállalatok általában nem szerepeltetik az ilyen pályázatokban, de elvárják a dolgozóiktól. Szinte természetesnek veszik, hogy az alkalmazottak szükség esetén feláldozzák szabadidejük egy részét a mindennapi feladatok megoldásához, azaz túlórának. A munkamániás (*workaholic*) dolgozók esetében – ahogy Almási Miklós fogalmaz „Korszellemv@dászat” című könyvében – a munka rögeszmévé válik. Létrejön bennük egy olyan megszállottság, melynek következtében a munka és a sok-sok túlóra nem teherként jelenik meg számukra, hanem egyfajta szenvedélyként (Almási, 2002).

Castells nagy mennyiségű statisztikai adata támaszkodva elemzi a G7 országok foglalkoztatási struktúrájában bekövetkezett változásokat. Az adatok alapján megállapítja, hogy a 20. század második felében egyre növekszik a nők foglalkoztatottsága. Ennek következtében átalakul a hagyományos patriarchális családmodell. A munka világában megjelenik a távmunka, amely a korszerű infokommunikációs eszközök használatán és a jól képzett munkaerőn alapul. A munkakörök egyre kevésbé írhatók le teljeskörűen, gyakran összerosódnak a feladatok, mindenki éppen arra koncentrál, amit a hálózat követel tőle. Így kialakul a munkaerő kölcsönös függőségi rendszere. A munkaerőt a világ fejlett országaiban változatos módokon foglalkoztatják. Egyre több az alvállalkozóként alkalmazott munkaerő. Összefoglalva Castells a következőket mondja: „Általános tendenciaként megállapítható, hogy a teljes munkaidőben történő foglalkoztatás, a világosan meghatározott munkaköri feladatok és az egész életciklusra kiterjedő karrierminták alapján felépült hagyományos munkafolyamat lassan, de biztosan erodálódik” (Castells, 2005: 371).

Az ötödik fejezetben Castells „a valóságos virtualitás kultúrájáról” beszél. Elemzésében bemutatja a modern tömegkommunikációs eszközök metamorfózisát. Rendkívül olvasmányos és megdöbbentő az a példa, amellyel illusztrálja, hogy a virtuális világ hogyan válik valóságossá (Castells, 2005: 491). Állítása szerint a hagyományosnak tekinthető egyirányú kommunikációt biztosító tömegkommunikációs eszközök által közvetített kultúra helyét az interaktív, személyre szabott kultúrákövetítés veszi át. Legújabbban – noha ezeket a kifejezéseket Castells még a 2000-ben megjelent átdolgozott kiadásban sem használja – a szélessávú internetkapcsolatok és az egyénre szabott műsorszórási formák (*broadband*, *narrowcast*) terjednek. Olyan technológiák válnak széles körben elérhetővé a felhasználók számára, amelyek lehetőséget adnak a gyors és jó minőségű internetkapcsolatra, s így a megnövekedett sáv szélességen már gazdag multimédiális tartalmak (például filmek) is elérhetőek. A másik jellemző vonás az új elvekre épülő műsorszórás, amelynek az a lényege, hogy a felhasználók minél kisebb (akár egyetlen elemű) csoportja számára – drótnélküli technológiák felhasználásával – speciális tartalmakat közvetítsenek. Ennek egyik legmarkánsabb példája a digitális műsorszórás, ami a következő években várhatóan Magyarországon is lehetővé teszi az interaktív televíziózást. Ez a technológia módot ad akár arra is, hogy a műsorfogyasztó maga döntse el, mikor és mennyi reklámot kíván látni.

A hatodik fejezet egy sajátos castellsi terminus technicus, az *áramláster* értelmezésével foglalkozik: „a hálózati társadalmat kialakító és abban domináns szerepet játszó társadalmi gyakorlatokat új térbeli forma, nevezetesen az áramlások tere, röviden áramláster (*space of flows*) jellemzi” (Castells, 2005: 533). Az áramlások terének meghatározásához nem csupán Castellsnak ez a műve ad támpontokat. Nyíri Kristóf például rendkívül

vül körültekintően jár el, amikor a castelli fogalomhasználat e központi jelentőséggel bíró részét elemzi (Nyíri, 1999).

A hetedik fejezetben a szerző a társadalomtudományos és természettudományos gondolkodás egyik központi jelentőségű dimenzióját, az időt elemzi. *Időtlen időről* beszél. Véleménye szerint az új virtuális térben új időfogalom alakul ki: „A hálózati társadalomban a tér szervezi az időt” (Castells 2005: 494).

A hálózati társadalomban összezsugorodnak a távolságok, és folyamatosan a jelenidejűség uralkodik. A jelenidejűség észrevétlen szétszivárgása hihetetlenül nagy feszültségeket vált ki, hiszen naponta és azonnal érzékelhető az elmulasztott lehetőségek és az előbbre jutás útját álló akadályok sora. Az internet szinte végtelennek tűnő tartalomtároló kapacitása lehetővé teszi, hogy például egy saját honlap kialakításával bárki átörökítse önmagát az utókor számára: az európai kultúrkörbe mélyen beivódott halálfélelmet az internet azáltal képes kezelni, hogy a létet az örökkévalóság peremére helyezi.

És akik kimaradtak...

Castells átfogó képet kíván nyújtani az információ koráról, oly módon, hogy annak kialakulását szinte Ádámtól és Évától kezdve vizsgálja. Szándéka többnyire sikerrel jár, egyes részeken azonban hiányosságok fedezhetők fel. „Az információs technológia forradalma” című részben említést tesz a „kicsiny világok” jelenségéről. Az első név és dátum, amelyeket e fogalommal kapcsolatban említ: Duncan Watts és 1999. Ezek valóban nagyon fontosak a jelenség történetében, de említésükkel Manuel Castells nem tesz eleget a történeti kontinuitás követelményének, amit maga elé állít, s aminek teljesítésére könyvében mindvégig törekszik. Hiányoljuk azoknak a kísérleteknek a megemlégtetését, amelyeket Stanley Milgram folytatott az 1960-as években. Sőt, ha nagyon szigorúak vagyunk, megemlíthetjük Karinthy Frigyes nevét is, aki a „kicsiny világok” előfutárának tekinthető és szintén kimaradt a könyvből. Ha már a magyar alkotóknál járunk, semmiképpen sem szabad megfeledkeznünk Neumann Jánosról, akiről a szerző nem tett említést gigantikus művében, pedig mint a programvezérlés elvének kidolgozója megérdemelt volna legalább néhány sort. Beszélhetnénk továbbá Erdős Párról, Wolf-díjas matematikusunkról, aki a véletlen gráfok elméletének megalkotásával hozzájárult a modern hálózatok kutatás matematikai alapjainak megteremtéséhez, valamint Barabási Albert-Lászlóról is, aki – a kortárs hálózatok kutatás magyar büszkeségéeként – ugyancsak bekerülhetett volna a kötetbe.

Irodalom

- Almási Miklós (2002): *Korszellemv@dászat*. Budapest: Helikon.
- Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Fordította Rohonyi András. Budapest: Gondolat–Infonia.
- Csepeli György (2001): Utószó az előszóhoz. *Kritika*, 2001/10.
- Dahrendorf, Ralf (2000): Die globale Klasse und die neue Ungleichheit. *Merkur*, 2000/11.
- Fischer, Joschka (1997): Szolidaritás és globalizáció. Az európai baloldal és a szociális állam. 2000 – *irodalmi és társadalmi havilap*, 1997/07.

- Goethe, Johann Wolfgang (1995): *Vier Jahreszeiten*. Szerkesztette, a Goethe-idézetet fordította: Wildner Ödön. In: *Léleküdtő*. Budapest: Háttér Kiadó.
- Howard, Dick (2000): *Europas Dritte Welt? Erinnerung an die politische Ökonomie*. *Merkur*; 2000/09–10.
- László Ervin (1994): *Döntés előtt*. Budapest: KIT Kiadó.
- Martin, Hans Peter – Schuman, Harald (1998): *A globalizáció csapdája*. Budapest: Perfekt Kiadó.
- Nemzeti Hírközlési Hatóság (2005. augusztus): *Digitális mobil gyorsjelentés*. www.nhh.hu
- Nyíri Kristóf (1999). Castells: *The Information Age*. Könyvismertetés. www.hunfi.hu (A könyvismertetést azóta angolul is kiadta a SAGE Kiadó: Review of Castells: *The Information Age*. In Webster, Frank – Dimitriou, Basil (eds.): *Manuel Castells*. London: SAGE, 2004, vol. III, 5–34. Reprint of (1999), unabridged version.
- Nyíri Kristóf (2004): A technopesszimizmus nyomorúsága. In: *Az infokommunikációs technológiák és az ember*. Budapest: Műegyetemi Kiadó.
- Ricupero, Rubens (2000): A globalizáció vesztesei a szegények. Összeállította: Christian Losson. *Élet és Irodalom*, 2000. március 17.
- Tányai Attila (2000): *Piac és igazságosság? A piaci társadalom erkölcsi következményei*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Wallace, Patricia (2002): *Az internet pszichológiája*. Fordította Krajcsi Atilla. Budapest: Osiris Kiadó.
- WIP (2004): *A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet*. ITHAKA-ITTK-TÁRKI. Írta Desseffy Tibor, Fábíán Zoltán, Galác Anna, Rét Zsófia, Riegler András, Ságvári Bence. <http://www.ittk.hu/web/wip.html>

Hendlein Teréz

Szociológus-közgazdász az Általános Vállalkozási Főiskola közgazdász-vállalkozásszervező szakán integrációs szakirányon, majd 2000–2003 között a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen folytatta tanulmányait. „Globalizáció és europánizáció” című szakdolgozatával megnyerte a Kurt Lewin Alapítvány pályázatának első díját. 2005-től a Magyar Fejlesztési Bank Rt. Pest megyei és budapesti képviselőjén dolgozik.

Prazsák Gergő

Az ELTE-n szerzett szociológus diplomát. 2002-ben a XX. Század Intézet által kiírt „Média a politikában, politika a médiában” című pályázaton anyagi támogatást nyert szakdolgozatának elkészítéséhez. 2004-től a Pécsi Tudományegyetem filozófiai doktori iskolájának hallgatója. A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács Irodájában végez kutatómunkát. Publikációi az internethasználat, az európai IKT-piac és az „intelligens tanulás” témakörében jelentek meg.

Kollányi Bence

Az IKT társadalmi felhasználásának perspektívái és stratégiái

Perspectives and Policies on ICT in Society – An IFIP TC9 (Computers and Society) Handbook. Series: IFIP International Federation for Information Processing, Vol. 179. Berleur, Jacques – Avgerou, Chrisanthi (eds.) 2005, VIII, 290 p.

A Springer Kiadó gondozásában megjelent tanulmánykötet az információs társadalom diskurzusának legfontosabb csomópontjait érintve mutatja be a fejlett és a fejlődő világ informatikai programjait. A 2005 nyarán megjelent könyv a kiadó és az egyik legrégebbi nemzetközi információfeldolgozási szövetség, az IFIP (*International Federation of Information Processing*)¹ együttműködésében készülő sorozat 179. kötete. A közreműködő szerzők többsége a szervezet „Számítógép és társadalom” bizottságának (TC9) tagja, a tanulmányok az itt zajló munka bemutatása mellett az elmúlt két évtizedben az információs és kommunikációs technológiák (IKT) elterjedésének érdekében megtett politikai lépéseket ismertetik és értékelik. A kiadványt szerkesztőként a TC9 elnöke, Chrisanthi Avgerou és a bizottság vezetésében szintén aktívan közreműködő Jacques Berleur jegyzi.

A tanulmánykötet két, közel azonos terjedelmű részből épül fel. Az első 100–120 oldal az információs társadalommal kapcsolatos stratégiákat és politikai programokat veszi sorra, Kínától az USA-n át Európáig bemutatva az ilyen irányú törekvéseket és egyfajta regionális áttekintést adva a témáról. Az utolsó fejezetek azonban már átvezetnek a második tematikus blokkba, és előkészítik az információs társadalommal kapcsolatos eltérő megközelítések és diskurzusok seregszemléjét.

A tanulmánykötet bevezetőjében a szerkesztőpáros hangsúlyozza, hogy a közreműködő szerzők kezét nem kötötték meg formai előírásokkal, egységes szerkezeti elvárásokkal. Ez bizonyos esetekben a könyv előnyére is válik. Később azonban azt is láthatjuk, hogy több szerző csak nagyon felszínesen közelít témájához, és mindez részben a tanulmányok eltérő műfajából adódik.

Első rész

A tanulmánykötet első fele az IKT-stratégiák nemzetközi áttekintését adja, kiemelt figyelmet szentelve a fejlődő világ információs társadalmainak. Az IFIP technikai bizottságában nem ez az első ilyen jellegű kísérlet – már 1981-ben tanulmánykötetet

¹ A szervezetet 1960-ban Párizsban alapították meg az UNESCO égisze alatt. Az IFIP esernyőszervezetként működik, maga alá gyűjtve a nemzeti információfeldolgozással foglalkozó szervezeteket és szövetségeket. Tevékenységének két fő területe a tagországok információfeldolgozásának támogatása, valamint a tudás- és technológiatranszfer biztosítása a fejlődő országok irányába. Nem profitorientált szervezet, működését csaknem 2500 önkéntes biztosítja. A munkacsoportoknak több magyar szakember is aktív tagja, illetve vezetője. A szervezet 14 nagyobb technológia bizottságra (*technical committee, TC*) tagolódik.

adtak ki *Számítógépek a fejlődő országokban* címmel, s azóta többször is visszatértek a témához. (1990: *Information Technology in Developing Countries*. 1998: *Implementation and evaluation of information systems in developing countries*.)

A fejlődő országok

A kötet az *afrikai kontinens* IKT-fejlettségét bemutató írással kezdődik. Ez akár szimbolikus gesztusnak is tekinthető, mivel a figyelmet az IKT kérdéseivel foglalkozó irodalom által kevésbé elemzett földrajzi régióra irányítja rá a figyelmet.

A tanulmánykötet egyik nagy előnye, hogy az egyes régiók ismertetésére olyan szerzőket kértek fel, akik jól ismerik az adott terület problémáit, így a megszülető írások is hitelesek lettek. Afrika esetében például a tanulmány szerzője egy dél-afrikai tanácsadó vállalat munkatársa. Jonathan Miller korábban a Világbank felkérésére az IKT-bevezetéseket tanulmányozta Kelet-Afrikában, és az IKT elterjedését vizsgálta a kilenc demokratikus afrikai állam fejlesztési programjait összehangoló együttműködés keretében, a Dél-Afrikai Fejlesztési Közösség (*Southern African Development Community, SADC*) területén. Miller a *Trigrammic* nevű tanácsadó cég egyik alapító tagja.

A kontinens IKT-politikájának bemutatását a szerző a digitális megosztottság irodalmának tágabb kontextusában helyezi el. A fő törésvonalat a szegénység, az alacsony szintű városiasodottság és az alapvető távközlési infrastruktúra hiánya jelöli ki. Miller értékelése szerint azonban az afrikai kontinensen nem egyszerűen csak a modern gazdasági környezet vagy az e-kereskedelem hiányzik, hanem az alapvető távközlési infrastruktúra is.

Korábbi elemző munkáihoz kapcsolódva Miller először bemutatja néhány afrikai államnak az információs és kommunikációs technológia fejlesztésére vonatkozó politikáját. A tanulmányt olvasva megtudhatjuk, hogy Mozambik, Tanzánia vagy Ruanda IKT-politikái, amelyek az ezredforduló óta vannak érvényben, milyen vezérelvek és fontosabb szempontok mentén épülnek fel. Mindez azonban csak ízelítőül szolgál, a mélyebb összefüggések megértésére a tanulmány terjedelme nem ad lehetőséget. A továbbiakban Miller a digitális megosztottság egyik avatott szakértője, Mark Warschauer által megjelölt négy kulcsterületre összpontosítva fejti ki a speciális afrikai szempontokat² a *First Monday* című online folyóiratban publikált tanulmányban.

A kínai IKT-használatról a *Capinfo* (*Capital Information Development Company*) elnök-vezérigazgatója, X. Chen és további két munkatársa, J. Gao és W. Tan közölt áttekintő elemzést. A szerzők ismét csak közel vannak a tűzhöz: ez az 1998-ban alapított, sikeres kínai számítógépes vállalat *online* üzleti tranzakciókat kínál, jelenleg pedig a 2008-as pekingi olimpia weblapján dolgozik. A tanulmány első gondolati egységében Kína sajátos helyzetét ismertetik. Értékelésük szerint Kínának egyidejűleg kell helytállni a nemzetközi versenyben és megvalósítani az ország jólétét biztosítani hivatott iparosítási programot, s eközben az információs társadalom kihívásaira is reagálnia kell.

² Mark Warschauer: Reconceptualizing The Digital Divide. *First Monday*, vol. 7, number 7 (July 2002). http://firstmonday.org/issues/issue7_7/warschauer/index.html

Ezek a gondolatok leginkább Dessewffy Tibor kettősátmenet-elméletével mutatnak rokonságot (Dessewffy, 2002).

A kötetben szereplő kínai tanulmány szerzőinek következtése szerint Kínában a későn jövők előnyét kell kihasználni: a versenyképesség megteremtése érdekében az IKT-iparág fejlesztésére van szükség. Ez a megállapítás egybecseng a kínai kommunista párt 16. kongresszusán megerősített politikával, ami a következőket irányozza elő a következő 20 évre:

- a szocialista piacgazdaság tökéletesítése,
- az iparosítás megvalósítása,
- informatizáció,
- a modernizáció felgyorsítása.

Mindezek a változások a gazdaság fenntartható és egészséges fejlődését célozzák, ami az idézett kongresszusi állásfoglalás szerint az emberek életminőségének folyamatos javulását eredményezi.

A fejlődő országokhoz kapcsolódik még S. Sadagopan és J. Weckert tanulmányának első része, amely az IKT indiai elterjedését vizsgálja (a második rész – hasonló szempontok szerint – Ausztráliával foglalkozik). A szerzők kiemelik az 1980-as években hozott korai intézkedéseket, melyek révén Indiába kedvező feltételekkel jutottak be a számítástechnikai eszközök, s így lehetővé vált a hazai fejlesztés megkezdése. (Többek között „zéró vámot” vezettek be a szoftvertermékekre.) Az 1990-es évek második felében elért tartós, évi 50%-os növekedése részben ezeknek a lépéseknek volt a következménye. Az összehasonlító tanulmány rövid áttekintést ad a vizsgált két országban fokozatosan végbement teljes körű piacnyitásról, bemutatva az e-gazdaság fontosabb fejlődési trendjeit. Az Ausztráliával foglalkozó részben valamilyen oknál fogva még a tartalomipar szabályozási kísérletei is megjelennek.

A fejlett országok

Az információs politikával foglalkozó írások közül kiemelkedik az Európai Unióval foglalkozó tanulmány, amelyet a kötet egyik szerkesztője, Jacques Berleur egyetemi kollégájával, Jean-Marc Galanddal közösen jegyez. A szerzők az Unió IKT-politikáját elemezve két szakaszt különítenek el: az 199., és 1999 közötti öt év a Bangemann-jelentés jegyében telt el, míg az 1999-et követő időszakot az újonnan létrehozott Információs Társadalom Főigazgatóság által előterjesztett *eEurope* akciótervek fémjelzik.

199., június, Korfu – az Európai Bizottság csúcstalálkozóján elfogadják az úgynevezett Bangemann-jelentést. Berleur és szerzőtársa szerint ezzel vette kezdetét az EU IKT-politikájának első, jól körülírható fejezete, amely 1999-ben az *eEurope* akcióterv elfogadásával zárult. A napjainkig tartó második szakasz kezdetét a szociáldemokrata Erkki Liikanen vezette új Információs Társadalom Főigazgatóság és a Bizottság elnöke, Romano Prodi által életre hívott *eEurope* programok beindítása jelentette.

A szerzőpáros módszeresen mutatja be a legfontosabb intézkedéseket és az elfogadott stratégiai dokumentumokat. Érzékelteti az első kísérletek és az *eEurope 2005* kö-

zött lezajlott fejlődést. Ugyanakkor – anélkül, hogy a programok jelentőségét elvitatná – meglehetősen kritikusan viszonyul azokhoz.

A tanulmány két szempontból is támadja az EU akcióterveit. Elsőként a programok értékelésének gyengeségeire hívja fel a figyelmet. Az *eEurope* programok előrehaladásának mérésére szolgáló indikátorok a szerzők szerint nem állnak összhangban a programban megfogalmazott célokkal, egy stratégia eredményeinek elemzése azonban nem képzelhető el a lefektetett célok és a hozzájuk rendelt mutatók kölcsönös megfeleltetése nélkül. A tanulmány példaként említi az internetet rendszeresen használó egyénekre vonatkozó mutatót, amely nem köthető közvetlenül az *eEurope* egyik megfogalmazott céljához sem. A stratégiákhoz rendelt indikátorok sok esetben a könnyen mérhető mutatókból indulnak ki, s így a kívánt összhang csak jelentős többletráfordítás- és módszertani munkával válna elérhetővé.

A másik izgalmas kritikai észrevétel az *eEurope* akciótervek társadalmi legitimitására vonatkozik. Mára elmondhatjuk, hogy az információs társadalom kiépítésére vonatkozó politika kidolgozása Európában megtörtént, elsősorban az *eEurope* stratégiák formájában. Ugyanakkor hiányzik az a társadalmi igazolás, ami az európai polgárok többségének életére már középtávon is hatással lévő program széles körű támogatását jelentené.

A tanulmány szerzői felteszik továbbá azt a kérdést is, hogy a piac nem lenne-e képes autonóm módon, önszabályozó formában elérni az IKT-eszközök széles körű társadalmi elfogadását és alkalmazását. Miért van szükség az EU közbelépésére? A beavatkozások kapcsán a demokratikus kontrollt hiányolják: véleményük szerint az információs társadalom kiépítésére vonatkozó intézkedések is éppen olyan mértékben (esetleg épp olyan kevéssé) demokratikusak, mint az EU összes többi döntéshozatali eljárása.

Az egyes régiók és országok IKT-politikáját bemutató tanulmányokat Z. Karvalics Lászlónak, az Információs Társadalom- és Trendkutató Központ kutatási igazgatójának a tollából származó írás követi. Ez az információs társadalmak kialakulását és globális versenyét történelmi távlatba helyező tanulmány egyben le is zárja a kötet első részét.

Az információs társadalom fejlődésének 20. századi történetét Karvalics a korai magaskultúrák kommunikációs hálózatának ismertetésével alapozza meg. Az egykori római birodalom vagy az egyiptomi fáraók által üzemeltetett postarendszer, a Fai Sât bemutatása már ismerős lehet a magyar olvasóknak.³ A tanulmány szerzője az információs társadalom kialakulását ezúttal elsősorban versenyproblémaként értelmezi. Két korszak eseményeit ismerteti: elsőként az 1956 és 1978 közötti fejlődési időszakot tekinti át, amely az amerikai–japán tandem versenyével jellemezhető, majd az 1991-ig tartó bő tíz évet vizsgálva az új versenytársak – vagy ahogy korábbi műveiben⁴ frappánsan nevezte, az üldözőboly – megjelenését elemzi.

Karvalics magát információ-történésznek vallja, szenvedélyes gyűjtője az információ előállításához, sokszorosításához, terjesztéséhez kapcsolódó történelmi forrásoknak. A kötetben szereplő tanulmányában is felhasznált egy ilyen leletet: A „Rádióamatőr” című újság egyik 1929. évi száma a rádió-átjátszóállomások elterjedtségéről közölt nem-

³ A 2000-ben megjelent *Fogpiszkáló a hálózaton* című gyűjteményes kötetében több írás is foglalkozik a témával.

⁴ Z. Karvalics László (2002): *Az információs társadalom keresése*. Budapest: Aula Kiadó.

zetközi adatokat. A listát az Egyesült Államok vezette 6.,8 adóval, majd jóval lemaradva, száznál kevesebb toronnyal Svédország, Németország, Anglia és vele holtversenyben Ausztrália következett. Karvalics ezt a kezdetleges „országgrangsort” vetette össze az *International Data Corporation (IDC)* több mint 70 évvel később készített listájával, amely az országok felkészültségét értékelte. Az *IDC* természetesen lényegesen bonyolultabb elemzési szempontok alapján rangsorol, mégis feltűnő, hogy a mostani első 20 helyezett hasonló eredménnyel szerepelt a korábbi összesítésben is: az 1929. évi listából csak Szingapúr, Tajvan és Izrael hiányzott.

A determinisztikusnak tűnő párhuzam ellenére Karvalics mégis azt érzékelteti, hogy az információs társadalom fejlesztésére irányuló, megfelelően kidolgozott stratégiával a ma még lemaradók között számon tartott országok is felemelkedhetnek. Sőt, ez az egyetlen igazi esélyük.

Második rész

A szerkesztők az információs társadalom diskurzusának fontosabb csomópontjai mentén válogatták össze a kötet második felében szereplő tanulmányokat. Az IFIP TC9 tevékenysége nagyobb témakörre terjed ki, mint amit a tanulmányok átfognak, de a társadalom és a számítástechnika viszonyának talán legfontosabb dimenziói megjelennek a kötetben. Az IFIP felépítéséről még érdemes elmondani, hogy az egyes technikai bizottságok alá úgynevezett munkacsoportok (Workgroups, WG) tartoznak. A kilencedik bizottság (TC9) összesen kilenc ilyen munkacsoportból áll össze.

WG 9.1: A számítógépek és a munka (Computers and Work)

WG 9.2: Társadalmi felelősség, elszámoltathatóság (Social Accountability)

WG 9.3: Otthoni használatra szánt informatikai és telematikai eszközök (Home Oriented Informatics and Telematics)

WG 9.4: A számítógépek társadalmi hatásai a fejlődő országokban (Social Implications of Computers in Developing Countries)

WG 9.5: A virtuális világok alkalmazásai és társadalmi következményei (Applications and Social Implications of Virtual Worlds)

WG 9.6: Az információs technológia helytelen felhasználásai; visszaélések és a jog (Information Technology: Misuse and The Law) (A 11.7 munkacsoporttal közösen vizsgált témakör)

WG 9.7: A számítástechnika története (History of Computing)

WG 9.8: A nők és az információs technológia (Women and Information Technology)

WG 9.9: Az IKT és a fenntartható fejlődés (ICT and Sustainable Development)

A tanulmánykötetben helyet kapott írások három kiemelt területhez köthetők. Az alábbi témakörök magukban foglalják a fentebb ismertetett munkacsoportok tevékenységeinek több mint a felét:

- a munkahely és az otthon viszonyának átalakulása a számítógépek korában,
- digitális megosztottság,
- etikai kérdések, *privacy*.

A három kiemelt területen kívül néhány más témakör is megjelenik a kötetben. Több tanulmány foglalkozik az oktatás változásával az információ korában, és az írások között akad olyan is, amely a fogyasztékosok számára kifejlesztett informatikai eszközökkel foglalkozik.

A munkahely és az otthon viszonyának átalakulása

Peter Mambrey az IFIP 9.1. munkacsoportjának kutatásairól ír. Mambrey a *TC9* elnökségének tagja, a németországi Alkalmazott Információs Technológiai Intézet (*Fraunhofer Institute for Applied Information Technology, FIT*) munkatársaként a számítógéppel támogatott együttműködés adaptálhatóságát tanulmányozza különféle munkakörnyezetekben. A tanulmánykötetben szereplő írásában az 1970-es évek végétől napjainkig elemzi a munka és számítógép viszonyával foglalkozó diskurzus fősodrát.

A kezdeti szakaszban a számítógép-használat közösségi hatásai egy jól meghatározható intézményhez, a térben és időben egyaránt elkülönülő munkahelyhez voltak köthetők. Két évtizeddel később, az 1990-es évek végén azonban már számos országban megjelentek a távmunkával kapcsolatos elemzések is. Ennek ellenére az irodalom eleinte szinte egyáltalán nem foglalkozott a hálózatosodó kapcsolatrendszerekkel. A munkavégzéssel kapcsolatos megközelítések alakulását, fejlődését olyan új hívó szavak megjelenése jelezte, mint a *virtuális munka*, a *hálózati munka* vagy a *virtuális szervezet*.

A tanulmány zárásaként Mambrey egy gyakorlati kérdést ajánl továbbgondolásra: Az információs és kommunikációs technológiák terjedésével vajon több lehetőség – vagyis munkahely – jön-e létre, vagy az automatizáció, a munkafolyamatok hatékonyságának növelése és a bizonyos munkafázisok kiküszöbölésével megszűnő munkahelyek a negatív irányba billentik el a mérleget? A szerző szerint ez a gondolatmenet egyértelműen az életminőség és a számítógépek kapcsolatának újragondolásához vezet.

Ebben a témakörben még izgalmasabb a Wolverhamptoni Egyetem kutatója, Andy Sloane tollából származó írás. A szerző elsősorban az otthon változó szerepét vizsgálja, bemutatva az információs technológiák hatásait. Az ipari társadalmak fontos alappilléreit alkották a munkafolyamatok ellenőrzését biztosító üzemek és hivatalok, illetve a polgárosodó otthonok, amelyek élesen elválasztották egymástól a munkát és a magánéletet. Az információs társadalom – a szerző gondolatmenete szerint – az otthon és a munkahely viszonyának radikális átalakulását hozza magával. Ezt a folyamatot jól érzékelteti az atipikus munkavégzési formák megjelenése, különös tekintettel az otthon végzett távmunka elterjedésére.

A tanulmány nagymértékben támaszkodik az otthoni használatra szánt informatikai és a telematikai eszközökkel foglalkozó 9.3 munkacsoport elemzéseire. Az otthonhoz kapcsolódó interakciókat és tevékenységeket vizsgálja, bemutatva azokat a min-

dennapi életben bekövetkező változásokat, amelyek az IKT-használattal függenek össze. Az információs technológia társadalmi hatásai közül négy dimenziót emel ki, ezeket azonban csak meglehetősen felületesen tekinti át. A *befoglalás* és a *kirekesztés* dimenziójában a folyamatosan csökkenő költségeket állítja szembe az IKT-eszközök magas árával, ami hozzájárul egyes társadalmi csoportok lemaradásához. Az *integráció* és az *izoláció* ellentétpárjával szintén két egymásnak feszülő folyamatot ír le, melyeknek a pozitív oldalát a technológia személytelensége biztosítja: e sokszor hangoztatott vélemény szerint a technológia nem tesz különbséget az emberek között származás, nem és kor alapján, pontosabban képes ezeket a különbségeket elfedni. A harmadik elemzési szempont a *mobilitás*, amelynek alapját a vezeték nélküli hálózatok növekvő sávszélessége és a harmadik generációs telefonok alkotják. A mobilitás fokozódásával megjelenik a „*Legyen mindig, mindenütt online!*” jelszavát követő ember víziója is. A negyedik fontos elemként Sloane a *választási lehetőségeket* emeli ki: az információs korban az internet segítségével hozzáférhető információk és szolgáltatások mindenkinek megadják a választás szabadságát. Ezt követően még felveti a választás csökkenésének lehetőségét is, példaként említve azokat a rendszereket, ahol a felhasználó rendelkezésére álló szoftver és a hardver nem biztosít alternatívákat. Zárásként – visszatérve eredeti témájához – annak a valószínűségét hangsúlyozza, hogy az információs társadalom további kiteljesedése során az otthon központi szerepe tovább fog erősödni, miközben funkciói megváltoznak és kibővülnek.

Etika

Az információs technológia fejlődése hatással van mindennapi életünkre. Ez előnyöket és hátrányokat is jelent: Penny Duquenoy tanulmányában – Sara Baase munkái nyomán – az egyénekre gyakorolt *pozitív és negatív hatások arányának* alapján határozza meg a számítástechnikával kapcsolatos etikai kérdéseket. Duquenoy a számítógéphez kapcsolódó etikai diskurzus gyökereit az 1950-es évek közepéig vezeti vissza, ekkor fogalmazta meg ugyanis Norbert Wiener a gépek fejlődésével kapcsolatos aggályait, abból kiindulva, hogy a komplex folyamatok irányítása során a gépek gyorsabban reagálnak, mint ahogyan az emberek képesek lennének érdemi döntéseket hozni és cselekedni. A legfontosabb előzményként Duquenoy – a tanulmánykötet más szerzőihez hasonlóan – Joseph Weizenbaum korai munkáit nevezi meg. Weizenbaum 1976-ban megjelent könyvében⁵ a *mesterséges intelligenciával* kapcsolatos etikai kétségeinek adott hangot. Az MIT kutatója tíz évvel korábban egy meglehetősen egyszerű program kidolgozásával írta be a nevét a számítógépek és az ember viszonyát vizsgáló, kísérleti szociálpszichológiai alapokra építő vizsgálatok történetébe. Az *ELIZA* nevű program előre programozott válaszok alapján, egyszerű nyelvi alapokon és a pszichológiától kölcsönvett panelekre építve pszichológiai kezelést szimulált. Az empatikusra hangolt számítógépes program számos önkéntest megtévesztett, a számítógép előtt ülő alanyok őszintén megnyíltak,

⁵ Joseph Weizenbaum: *A számítógépek hatalma és az emberi értelem: Döntéstől a kalkulációig*. [Részletek.] Ford. Kozma Katalin. Közművelődési Információs Központ, 1985. (*Computer power and human reason: from judgment to calculation*. San Francisco: Freeman, 1976.)

és kétségük sem volt afelől, hogy valódi pszichológussal beszélnek. Weizenbaumot sokkolták az eredmények: ezt követően jelentette meg a mesterséges intelligencia veszélyeivel foglalkozó nagy hatású tanulmányát.

Duquenoynak a korai alapok ismertetése után az internet megjelenésével felerősödő „digitális” etikai problémákról ír. A felhasználók számának dinamikus növekedésével, a kommunikációs csatornák digitalizálásával a kéréstelen elektronikus üzenetek áradata indult meg. Duquenoyn hasonlóan problematikus területnek tartja az elektronikus postaforgalom és egyéb internetalapú tevékenységek *megfigyelését* is, ami a kialakuló új privát szféra megsértését. A felmerülő etikai kérdések sorát az *azonosíthatóság* hiányával, az *anonimitásból* fakadó problémákkal és a *szerzői jogok* rendszeres megsértésével folytatja.

Később – megint csak Weizenbaumra hivatkozva – a nyelvfelismerés veszélyeire hívja fel a figyelmet. Az információs társadalom orwelli vízióját vázolja fel: a telefonbeszélgetéseket a kormányzatok korábban csak jelentős humán erőforrások ráfordításával tudták lehallgatni, a hangalapú kommunikációt felismerő és írott szöveggé alakító programokkal és megfelelő kulcsszavak alkalmazásával azonban az ehhez szükséges erőfeszítés a töredékére csökkenthető. Az Egyesült Államok kezdetben „Teljes körű információs éberség” (*Total Information Awareness, TIA*) néven meghirdetett, azóta takaréklángon érlelődő programja a rendelkezésre álló adatok hasonló elemzésére épített.

A konklúzió a kétségek ellenére mégis pozitív: a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a számítástechnika megjelenése mindennapi életünkben számos előnnyel jár, példaként a globális kommunikáció kiteljesedését említi. A kommunikáció már a számítástechnika kifejlődését megelőzően is behálózta a Földet, de a költségek drasztikus zuhanását valóban az internet-protokollok használatának elterjedése hozta meg. A tanulmányt Duquenoyn Norbert Wiener szavaival zárja: „Képzletünk minden erejével azon kell fáradoznunk, hogy megvizsgáljuk, az új modalitások alkalmazása merre vezet bennünket.”

Az internet felügyeletének kérdése először 1998 októberében vált igazán közérdekű témává, ugyanis az internetprotokoll-azonosító számok és a domainnevek kiosztásának szabályozása ekkor került az *ICANN (Internet Corporation for Assigned Names and Numbers)* elnevezésű nonprofit szervezethez. Ezt megelőzően az Egyesült Államok kormánya és az *IANA (Internet Assigned Numbers Authority)* nevű állami szervezet felelt ezért – írja tanulmányában a kötetet társszerkesztőként is jegyző Jacques Berleur. Az internet irányításával foglalkozó és szintén etikai megközelítéssel élő írás legfontosabb állítása, hogy a folyamatokat továbbra is az önszabályozás irányában kell alakítani.

Berleur többek között a következő – elsősorban az önszabályozást propagáló – ajánlásokat fogalmazza meg tanulmányában:

- Különleges figyelmet kell fordítani a hozzáféréssel kapcsolatos egyenlő jogokra, különös tekintettel az egyetemleges hozzáférésre.
- Részvétel az önszabályozó kódok megalkotásában.
- Kérdezzük meg magunktól: a jelenlegi önszabályozás nem elsősorban a piac védelmét, az új szereplők belépésének korlátozását célozza?
- Az önszabályozás jelenjen meg a jogszabályokban!

Digitális megosztottság

Az információs társadalom diskurzusa Európában és az USA-ban már az 1990-es évek elején tárgyává tette a digitális megosztottság problémáját és a szegényebb országok fejlődésének kérdéseit. C. Avgerou, a *London School of Economics and Political Science (LSE)* gazdasági kutatóintézet információs rendszerekkel foglalkozó osztályán dolgozó professzor a fejlődő országok avatott szakértőjeként elismert munkatársával, S. Madonnal közösen jegyezte a tanulmánykötet egyik igen érdekes írását, amely a digitális megosztottságot elemző irodalom fejlődésének irányát bírálja.

A tanulmány három alfejezetből épül fel. Az első rész az információs társadalom diskurzusának változását mutatja be, a fejlődő országok számbavételével. Ezt követően a szerzők a a szegény országok szocioökonómiai dimenziói mentén gondolják tovább a digitális megosztottság problémáit és elemzik azokat. A harmadik részben megoldást javasolnak a digitális megosztottság tekintetében többnyire csak szűken értelmezett techno-gazdasági megközelítést alkalmazó diskurzus kibővítésére. Lényegében azt javasolják, hogy a fejlődő országok esetében felejtszünk el a hagyományos IKT diskurzusról, és olyan eljárást válasszunk, amely képes fényt deríteni az egyedi jelenségekre is, és ahol az adott körülmények folytán az információforrások épp olyan jelentőséggel bírnak, mint maga a technológia, hasonló súllyal veszi figyelembe az egyes országok történetileg kialakult jellegzetességeit.

Az információs technológiákat és a távközlési rendszereket már a kezdetektől fogva példátlanul hatékony eszközöknek tekintették a fejlődő világ felzárkózásához. A *mikroszámítógépek* és az *oktatási szoftverek* alkalmazásától azt várták, hogy a diákokat – a sokszor képzetlen tanárok munkáját segítve – közelebb hozzák a tudományos és technológiai pályákhoz, és megteremtik a modern üzletvitel alapjait. Hasonló reményekkel tekintettek az *e-kormányzásra*, az *e-gazdaságra*, melynek segítségével a perifériák is bevonhatók a világkereskedelembé, valamint a fejlődő országok egészségügyi problémáit enyhítő *távgyógyászatra* is. Ez a bizakodás nagyon hamar különféle konferenciákon kezdeményezett nemzetközi együttműködési és támogatási programok formájában is megjelent (*Dotforce, WSIS, WITFOR*).⁶

A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy az információs társadalom kiépítésének lehetőségét felkínáló politikai programok a fejlődő országok számára rendszerint *egyirányú tudásáramlással* jártak együtt. A fejlett országok implicit formában, egyfajta *know-how* gyanánt adták át kimondatlan tudásukat, felülírva a fejlődés irányát, ez azonban a helyi körülmények figyelembevétele nélkül gyakran semmit sem ér. Afrikában például az „információs társadalom” megvalósítása – néhány pozitív példától eltekintve – csupán a távközlési infrastruktúra kiépítésére korlátozódik.

A digitális megosztottság problémáit a tanulmány – Pippa Norris nyomán – a következő három tengely mentén tekinti át:

- a fejlett ipari országokat a fejlődő országoktól elválasztó *globális megosztottság*,

⁶ Dotforce: Digital Opportunity Task Force (a G8 országok ezzel a témakörrel foglalkozó szervezete). WSIS: World Summit on the Information Society. WITFOR: World Information Technology Forum.

- az információgazdagok és az információszegények között fennálló *társadalmi megosztottság*,
- az *online* közösségen belül a közéletben aktívan résztvevőket a passzív felhasználóktól megkülönböztető *demokratikus megosztottság*.

Tanulmányukban Avgerou és Madon – a Kirkman és munkatársai által végzett kutatásokra hivatkozva – felhívják még egy érdekességre a figyelmet a fejlődő országokkal kapcsolatban. India esetét vizsgálva rámutatnak, hogy itt a hálózati gazdaságra és a hálózati kultúrára nyitott rétegek együtt élnek a társadalom hátrányos helyzetben lévő, óriási lélekszámú csoportjaival, amelyek teljes mértékben el vannak vágva a hálózati világtól.

Kinek ajánljuk?

A tanulmánykötet egyik legnagyobb erőssége, hogy ötvözi az információs társadalommal kapcsolatos *társadalomtudományi* és *politikai* diskurzust. A szerkesztők igyekeztek minél több különböző földrajzi térségből válogatni a közölt írásokat. Ennek ellenére (vagy éppen ezért) a tanulmányok nehezen hasonlíthatók össze, többségük inkább csak érdekességeket emel ki és nem az adott ország IKT-politikájának bemutatására törekszik. Ezek az írások számos érdekes adalékkal szolgálnak a téma iránt érdeklődő társadalomtudósoknak, de politikusok és az üzleti élet képviselői is profitálhatnak belőlük. A második rész kimondottan a komplex problémaérzékenységet fejlesztő, olykor bevezető jellegű írásokat tartalmaz, így elsősorban mérnököknek, számítástechnikai szakembereknek, valamint az információs társadalommal foglalkozó politikusoknak és más döntéshozóknak ajánlható.

Kollányi Bence

Az ELTE Társadalomtudományi Karán végzett médiászociológia szakirányon. Szakdolgozatát „Az első számítógép használata a családban: az informatikai ismeretek átadásának kalákán alapuló modellje” címmel írta. Az Információs Társadalom- és Trendkutató Intézet munkájában 2004 nyaratól vesz részt, 2005 szeptemberétől junior kutatóként dolgozik. Fő érdeklődési területe az információs társadalom mérhetővé tétele, valamint az információs társadalom kiépítésére irányuló kormányzati stratégiák elemzése. Részt vett a Magyar Információs Társadalom Stratégiájához készült indikátorrendszer felülvizsgálatában.

SZEMLE

Összeállította Berényi Eszter és Wild Judit

Megújuló rovatunkban a világhálón elérhető folyóiratok friss számaiból szemlézzük az információs társadalommal kapcsolatos legérdekesebb cikkeket. Az írások tömör összefoglalásával célunk inspirációt és kiindulópontokat nyújtani olvasóinknak az esetleges további tájékozódáshoz és kutatáshoz.

A TUDOMÁNYOS MEZŐ KÉRDÉSEI

Pezsgés a szakmában: a kialakulóban lévő internettudomány megalapozása felé

Steve Jones: Fizz in the Field: Toward a Basis for an Emergent Internet Studies. *The Information Society*, 2005/4 (szeptember-október) <http://www.indiana.edu/~tisj/>

A cikk az internettanulmányok történetével és jövőjével foglalkozik. Szerzője azt állítja, hogy bár az „internettudomány” egyelőre még nem létezik önálló diszciplínaként, az e tárgyban jelenleg folyó interdiszciplináris kutatások összessége már biztosíthatja az intézményesített formák szükséges kellékeit. A cikk más interdiszciplináris tudományterületek (elsősorban a kommunikáció- és kultúrákutató) helyzetével hasonlítja össze az internettel foglalkozó tudományos munkákat, és az internettanulmányok szilárd intellektuális megalapozását, a rokon és határterületek pontos értelmezését szorgalmazza.

Internetkutatás és a kiber-társadalomtudományos tudás szociológiája

Christine Hine: Internet Research and the Sociology of Cyber-Social-Scientific Knowledge. *The Information Society*, 2005/4 (szeptember-október)

A tanulmány a tudományos tudás szociológiájának perspektívájából foglalkozik az internet-kutatások születésével, különös tekintettel a módszertani kérdések alakulására. A szerző szerint a virtuális módszerek fejlődése a társadalomtudományi kutatások módszertani megújulásának folyamatát illusztrálja. Álláspontja szerint az internetkutatás lehetőséget ad a reflexióra a vele kapcsolatba kerülő hagyományos diszciplínák számára is.

A tudomány- és technológiakutatások hozzájárulása az internetkutatáshoz

John Monberg: Science and Technology Studies Approaches to Internet Research. *The Information Society*, 2005/4 (szeptember–október)

A tudomány- és a technológiakutatások (*Science and Technology Studies, STS*) három hasznos dologgal járulhatnak hozzá ahhoz, hogy az internetkutatásnak nevezhető, egymáshoz lazán kapcsolódó intellektuális projekteket értelmezhessek. A cikk szerzője azt állítja, hogy az *STS* körében használt fogalmak, például az interdiszciplinaritás, a hálózatok és a politika segítségével vizsgálhatjuk az önszerveződés lehetőségeit és korlátait, valamint azokat a gyors változásokat, amelyek az új kommunikációs technológiák alkalmazása során átalakítják a hatalom, a társadalmi osztálytagozódás és a kultúra lényegi vonásait.

A vallás helye az internettanulmányokban

Heidi Campbell: Making Space for Religion in Internet Studies. *The Information Society*, 2005/4. (szeptember–október)

A tanulmány célja annak feltérképezése, hogy a vallás hogyan illeszkedik az internettanulmányok témakörébe. A szerző álláspontja szerint a vallással kapcsolatos online jelenségeket és lehetőségeket nemcsak azért kell komolyabban venni, mert sok felhasználót érintenek, hanem azért is, mert a vallás fontos részét képezi a mai emberek életének. Campbell áttekinti a vallással kapcsolatos online lehetőségek fejlődését és azokat a módokat, ahogyan ezeket eddig tanulmányozták.

Diákok mentális modelljei az internetről és ezek hasznosítása az informatikaoktatásban.

Marina Papastergiou: Students' Mental Models of the Internet and Their Didactical Exploitation in Informatics Education.

Education and Information Technologies, 2005/4 (október)

<http://springerlink.metapress.com/openurl.asp?genre=issue&issn=1360-2357&volume=10&issue=4>

Az internet viszonylag új téma az informatikai tananyagokban. A szerzők kérdése többek között az volt, hogy mit és hogyan érdemes tanítani róla, éppen ezért kutatásuk során 340, olyan görög középiskolást kerestek meg, akiknek az informatika-oktatása éppen csak elkezdődött. Az eredmények azt sejtetik, hogy az informatikaoktatásba belépő diákok nem rendelkeznek strukturális mentális modellel az internetről, amely segíthetné őket abban, hogy megértsék, valójában mi is az internet.

Történelmi pragmatizmus és az internet

James W. Carey: Historical Pragmatism and the Internet.
New Media & Society, 2005/4 (augusztus)
<http://www.new-media-and-society.com/>

A cikk szerint az internetforradalommal foglalkozó irodalmat a 90-es évek során fennkölt technológiai retorika hatotta át. A szerző rámutat, hogy a történelem során a kulturális információ termelésére, szétosztására és megőrzésére szolgáló rendszerek változásai egyrészt lehatárolták a világot, másrészt szélesebb spektrumot nyitottak. Érvelése szerint ha az internetkutatók megközelítése pragmatikus és történelmileg megalapozott, akkor az internetet is lehetséges ilyen jelenségként látni, hiszen miközben a technológia számos időbeli és térbeli, politikai és gazdasági határt legyőz, ugyanakkor más, társadalmi jellegű határok keletkezhetnek.

POLITIKA, CIVIL SZFÉRA

Globális gondolkodás, lokális étkezés: a honlapok összekapcsolódása és a szolidaritás működése az étkezéssel foglalkozó globális és lokális szervezeteknél

Tina Andersen Huey: Thinking Globally, Eating Locally: Website Linking and the Performance of Solidarity in Global and Local Food Movements. *Social Movement Studies*, 2005/2 (szeptember)
<http://www.tandf.co.uk/journals/titles/14742837.asp>

A tanulmány a helyi előállítású élelmiszerek fogyasztását támogató szervezetek és a mezőgazdaság globalizálódását ellenző szervezetek honlapjai között létesített kapcsolatokat, valamint a *globális* és a *lokális* jelenségek megkülönböztetésének megnyilvánulásait vizsgálja. A szerző az általa vizsgált amerikai és brit globális és lokális érdekeltségű szervezetek közötti egyenlőtlenségre hívja fel a figyelmet: a globális szervezetek nem foglalkoznak a lokális szerveződésekkel, és viszont.

Aktív részvétel vagy csak információforrás? – Hogyan használják fel a fiatalok az internet aktivitási és interaktivitási lehetőségeit?

Sonia Livingstone, Magdalena Bober és Ellen J. Helsper: Active participation or just more information? – Young people's take-up of opportunities to act and interact on the Internet.
Information, Communication & Society, 2005/3 (szeptember)
<http://www.tandf.co.uk/journals/titles/1369118x.asp>

A tanulmány azt térképezi fel, hogy a brit fiatalok hogyan és milyen mértékben vesznek részt politikai vagy civil szervezeti tevékenységekben az interneten keresztül. A „*UK Children Go Online*” címet viselő országos kutatás eredményeit összegező szerzők bemutatják a politikai és a civil életben való részvételre ható tényezőket és azok összefüggéseit. Az eredmények emellett azt bizonyítják, hogy a világháló kreatív és interaktív használata inkább a tapasztalattól, míg a politikai és a civil szervezetek honlapjainak látogatása inkább a társadalmi-demográfiai változóktól függ.

Habermas öröksége: A nyilvánosság jövője a hálózati társadalomban

Pieter Boeder: Habermas' heritage: The future of the public sphere in the network society.

First Monday, 2005/9 (szeptember)

<http://www.firstmonday.org/issues/>

A digitális korszakban a nyilvánosságról való elmélkedés egyszerre vált nagyon fontossá és egyben nagyon problematikussá is. Boeder nem tagadja a Habermas nyilvánosság-konceptióját érintő posztmodern kritika érvényességét, ám azt állítja, hogy a nyilvánosság és a habermasi kritikai nyilvánosság fogalma ma is nagyon értékes a médiaelmélet számára. A nyilvánosság szerkezete drámai változásokon megy keresztül; még akár amellett is lehetne érvelni, hogy klasszikus formája lassan megszűnik. A cikk szerzője azonban azt állítja, hogy Habermas főbb nézeteit ma is érdemes alkalmazni a médiaelméletben, hiszen érvelése szerint a nyilvánosság koncepciója nem állandó, hanem változhat, és a nyilvánosság elméleti koncepcióját ezért is lehet felhasználni a digitális jövőre vonatkozó elképzelésekhez, illetve olyan modellekhez, amelyek a pozitív irányú változással foglalkoznak.

A háló politikája: egy hírcsoport esete

Maxim Waldstein: The politics of the web: the case of one newsgroup.

Media, Culture & Society, 2005/5 (szeptember)

<http://mcs.sagepub.com/>

Bár az internetet gyakran egyenlő esélyeket és kötöttségektől mentes kommunikációt biztosító, határok nélküli szabad térként képzelik el, ez a cikk a világhálón végbemenő kommunikáció versengő jellegét hangsúlyozza. Egy internetes hírcsoport rövid időszakon át folytatott megfigyelése alapján a tanulmány rávilágít azokra a diskurzív stratégiákra, amelyekeken keresztül az interneten folyó kommunikáció virtuális terében megjelenik a dominancia, a kooptáció, az ellenállás és a kirekesztés. A tanulmány szerint az interneten működő hírcsoportok liberális jellege nem annyira a liberális elvek hódításának, mint inkább a „liberális szereplők” stratégiai előnyeinek köszönhető.

DIGITÁLIS SZAKADÉK

A digitális szakadék Sydney-ben: társadalmi-térbeli elemzés

Darren Holloway: The digital divide in Sydney: A sociospatial analysis.

Information, Communication & Society, 2005/2 (június)

<http://www.tandf.co.uk/journals/titles/1369118x.asp>

A digitális szakadék vizsgálatára Ausztráliában eddig kevés figyelmet fordítottak. Ezt a hiányt igyekeznek pótolni az a vizsgálat, amelyet a szerző Sydneyben végzett az internethasználat társadalmi és térbeli megoszlásáról. Eredményei megerősítik azt a globálisan is érvényes összefüggést, miszerint a rosszabb társadalmi-gazdasági helyzetben lévő személyek alacsonyabb arányban használják a számítógépeket és az internetet.

Kulturális megkülönböztetés vagy társadalmi szegregáció?

A digitális szakadék négyféle megközelítése

Sinikka Sassi: Cultural differentiation or social segregation? Four approaches to the digital divide.

New Media & Society, 2005/5 (október)

<http://www.new-media-and-society.com/>

A tanulmány a jelenkori technológiai társadalom egyes ellentmondásait és ezek várható társadalmi következményeit elemzi a „digitális szakadék” fogalmán keresztül. A digitális szakadékot illetően négy alapvető megközelítési típust vesz számba. Kontextusuk és a jelenségre vonatkozóan adott meghatározásuk alapján megkülönbözteti a technokrata, a társadalmi struktúrából kiinduló, az információstruktúrát és a kirekesztést hangsúlyozó, valamint a modernizáció és a kapitalizmus összefonódását kiemelő megközelítéseket, majd ezeknek a diskurzusoknak a főbb jellegzetességeit elemzi.

KOMMUNIKÁCIÓ

IM Online: Azonnali üzenetküldő rendszerek használata főiskolai diákok körében

Andrew J. Flanagin: IM Online: Instant Messaging Use Among College Students.

Communication Research Reports, 2005/3 (augusztus)

<http://www.tandf.co.uk/journals/titles/08824096.asp>

A tanulmány az azonnali üzenetküldő (*Instant Message, IM*) rendszerek használatának leggyakoribb motivációját vizsgálja az azokat leggyakrabban használó főiskolások körében. A kutatás keretében a szerzők 271 diákot kérdeztek IM-használati szokásaikról, és arról, hogy más kommunikációs eszközökhöz viszonyítva milyen előnyeit, illetve hátrányait látják ennek az eszköznek.

Benyomáskeltés a csevegőszobákban: egy megalapozott elméleti modell

Jennifer A. H. Becker és Glen H. Stamp: Impression Management in Chat Rooms: A Grounded Theory Model.

Communication Studies, 2005/3 (szeptember)

<http://journalsonline.tandf.co.uk/link.asp?id=112279>

A tíz felhasználóra korlátozott vizsgálat a csevegőszobákban érvényesülő benyomáskeltés eszközeit és módszereit térképezi fel. Az elemzés eredményeként felállított modell feltárja a különböző benyomáskeltési motivációkat és stratégiákat.

HÁLÓZATOK, ONLINE KÖZÖSSÉGEK

Társadalmi hálózatok és az internet összekapcsoló hatásai

Caroline Haythornthwaite: Social networks and Internet connectivity effects.

Information, Communication & Society, 2005/2 (június)

<http://www.tandf.co.uk/journals/titles/1369118x.asp>

A tanulmány egy tudományos kutatócsoport tagjain és távoktatásban részt vevő diákokon keresztül vizsgálja az internet és más kommunikációs médiumok szerepét a társadalmi hálózatokban. Kutatási eredményeit felhasználva a szerző arra keresi a választ, hogy a különböző médiumok hogyan erősíthetik vagy gyengíthetik a hálózati összeköttetésben álló személyek közötti kapcsolatokat, valamint hogy a különböző kommunikációs eszközök kedveznek-e bizonyos információk átadásának.

Élet a virtuális közösségekben: az emberi kapcsolatok etnográfija a kibertérben

Denise Carter: Living in virtual communities: an ethnography of human relationships in cyberspace.

Information, Communication & Society, 2005/2 (június)

<http://www.tandf.co.uk/journals/titles/1369118x.asp>

A szerző a *Cybercity* nevű virtuális közösség életében azt vizsgálja, hogy földrajzilag egymástól távol élő emberek hogyan „lakják be” a világhálót, hogyan alakítanak ki közösséget. Az elemzésből kiderül, hogy a virtuális közösség tagjai virtuális kapcsolataik fenntartásáért ugyanannyi erőfeszítést tesznek, mint más típusú kapcsolataik esetében, és virtuális kapcsolataikat nem valami különálló dolognak tekintik, hanem éppúgy a mindennapi életük részeként fogják fel, mint a többiekét.

Mítosz és a zapatista mozgalom: egy hálózati identitás felderítése

Adrienne Russel: Myth and the Zapatista movement: Exploring a network identity.
New Media & Society, 2005/4 (augusztus)
<http://www.new-media-and-society.com/>

A mexikói zapatista mozgalom használta elsőként arra az internetet, hogy egy helyi küzdelmet megjelenítsen a nemzetközi szinten. Ekkor új típusú társadalmi mozgalom született, amelyben nem a hagyományos csoportidentitás, hanem a hálózati identitás játszott főszerepet. A cikk a zapatista honlapok és levelezőlisták segítségével azt vizsgálja, hogy a mozgalom alapmotívumai és mítoszai hogyan járulnak hozzá a hálózat különféle tagjai közötti kapcsolatok alakulásához. A mozgalom alapmítoszainak vizsgálata rávilágít arra, hogy az emberek hogyan hozzák létre hálózati identitásukat, továbbá segít megérteni, hogy ezek az identitásformák mennyire újak, és az új környezetben milyen mértékig érvényesülnek a hagyományos szerepek és kapcsolatok.

Az anyaország képzelete: az internet és a nacionalizmus diaszporikus diskurzusa

Brenda Chan: Imagining the Homeland: The Internet and Diasporic Discourse of Nationalism.
Journal of Communication Inquiry, 2005/4 (október)
<http://jci.sagepub.com/>

A jelenleg Szingapúrban tanuló vagy dolgozó kínaiak által látogatott internet fórumok tartalmának szövegelemzése és mélyinterjúk segítségével végzett kutatásról számol be a tanulmány. Az eredmények azt mutatják, hogy a külföldön élők számára az internet teret biztosít ahhoz, hogy kifejezhessék ellenállásukat különféle hegemóniára törő erőkkel szemben: saját anyaországukkal vagy vendéglátó országukkal szemben éppúgy, mint azzal szemben, amit a résztvevők az USA nemzetközi egyeduralmaként észleltek.

CONTENTS

*Lectori salutem!***László Z. Karvalics****Information, knowledge, society, economy, technology:
towards a clear terminology**

Terms referring to the information society appear more and more frequently in such structures and with such denotations which, instead of clearly referring to well-defined content, make understanding and dialogic argumentation rather difficult. In addition to this, the wording of EU documents is deepening conceptual confusion even further because the vocabulary of the information society is used in an inconsequent and incidental way. The paper explicates that, as opposed to the over-simplified and restricted perception of the „information society” (focussing only on telecommunications and information technology, miles apart from its original meaning), a fully justified need has emerged for flat and clear terms reflecting its true dimensions that can be approached from the angles of education, science, innovation, and content, that is to say, culture. The author argues that so far we have not been able to express the expansion of meaning with new terms involving „knowledge”, and interpretations remain arbitrary. It is not surprising that, having established this, he advocates returning to the original, complex, holistic and paradigmatic interpretation of the notion of an „information society”.

Terhi Rantanen**The message is the medium
An interview with Manuel Castells**

Terhi Rantanen, a distinguished reader at the London School of Economics and Political Science, founding editor of *Global Media and Communication* interviewed Manuel Castells for her journal in February 2005, in his Barcelona office at the Open University of Catalonia. She introduced Castells as a scholar who is „widely considered the leading analyst of the information age” and whose magnum opus has been compared to the work of Karl Marx and Max Weber. Their exciting talk, interlarded with profound remarks, covered the following main topics: power relations and communications, the influence of Eco, Innis and McLuhan, the influence of network models on communications models, and non-Western models of network societies. Castells concluded the interview by saying: „The struggle for power is a struggle for our minds, and our minds function in a communication environment. Communication, because of the kind of society we are in, has become the core field of social sciences at large.”

Ernest J. Wilson III**Forms and Dynamics of Leadership for a Knowledge Society:
the Quad**

While there is ample writing on the structural components of the information or knowledge society, the elements of leadership have been underreported. This essay defines the knowledge society as consisting of structural, network and leadership elements, and concentrates on the latter, defined as cross-sectoral interactions among government officials, private managers, researchers

and activists in civil society. When linked together into a four sided 'quad' relationship, these information champions together create the information revolution in Internet and other value-added activities. Based on field research in Brazil, China, Ghana and other countries, the study concludes that the more robust the 'quad' along several dimensions, the more successful the performance of the ICT sector. Innovation in local social architecture yields innovation in the technological infrastructure.

Lilla Juhász – Róbert Pintér

The embedment and perception of civil organizations working for the information society, from the perspective of various groups engaged in development programmes

In the spring of 2005 the research team of INFONIA Foundation conducted comprehensive research on the ongoing transition of the civil sector in Hungary, documenting the emergence and the mission of the civil organizations which are focussing their activities on the information society. This paper gives an account on the fourth phase of the research program, in which the views of distinguished actors of the public, the private, the civil, and the academic sectors on Hungarian civil organizations and their activities were investigated, focussing on mutual relationships of the key actors with the method of focus group inquiry, involving the experts mentioned above (in four focus groups). The most important finding of the inquiry is that the „cement” to hold together the actors responsible for development (the state, the private sector, the academic world, and the civic sphere) can be provided by those civil (and especially „semi-civil”) personae who are familiar with the worlds of several sectors because they have multiple identities.

Ajit K. Pyati

Whose vision of an information society?

The United Nations (UN) and International Telecommunication Union (ITU), in their development of the World Summit on the Information Society (WSIS), are contributing to the on-going discourse of the „Information Society.” This study analyzes how WSIS contributes to the on-going Information Society discourse, especially how it frames a vision of an Information Society and the global „digital divide”. The methodology of this study is a broad, comprehensive, and critical content analysis of the two main documents of WSIS, its *Declaration of Principles* and *Plan of Action*. The content analysis utilizes discourse analysis and ideology critique, and quantitative and qualitative methods. The results of the analysis show that WSIS paints a wholly utopian, technologically deterministic picture of an „Information Society” that oversimplifies and generalizes a complex issue and phenomenon, about which no clear consensus exists.

Zsófia Vörös

The effects of characteristic features of virtual and geographical spaces upon communities

By eliminating accustomed spatial and temporal limits, the communication technologies of the information society facilitate new sorts of behaviour in social interactions. In the present world of information technology, new external spatial representations based on hypertextual structures

keep appearing, which create a social context giving home to new, online communities. A great amount of research findings has shown that cyberspace plays an important role not only in information flows but also in shaping both offline and online social relationships. The author of this paper argues that there is no evidence to justify frequently voiced common fears concerning one-way corrosive effects of cyber-communities, claimed to be improving with the development of technology, on traditional communities living together. For the time being, the virtual „localities” and „presence” made possible by existing technologies taken for granted, large-scale replacement of traditional communities and geographical locations by cyberspace entities seems to be nothing but a negative utopia.

Erika Mayer

Consumer protection renewed in the interests of users

Through introducing jural and organizational changes of consumer protection that can be experienced in the USA and in the European Union, this paper sheds light on how new technologies and the challenges of the information society are reshaping traditional approaches of consumer protection, and how the intermediary role of a third actor, operating as „party whips” in the form of civil organizations that are independent from both consumers and providers, is coming into the fore instead of normative state control. The category of the traditional „end-user’ as consumer is to be replaced in the focus of attention of a renewed policy of consumer protection by the broader category of „users”, which, in many cases, includes come-between providers of services acting along the lines of provision as well. The consumers alone, being in a position as fallible as hardly ever seen before, are unable to make well-grounded and reasonable decisions, so they need continuous support. The awareness of consumers increases trust in new services, too, and users’ trust is a basic cornerstone of the information society, and, therefore, of development.

Zoltán Galántai

Free data, protected data

Eds. Máté Szabó and Iván Székely, published by BME Faculty of Economics and Social Sciences, Dept. of Information and Knowledge Management, Series ALMA MATER, 2005

This collection of papers edited by two prominent Hungarian data protection experts deals, on the one hand, with the theme of privacy, that is to say, with topical issues of the rights of informational self-determination of individuals. On the other hand, informational guarantees that exist (or should exist) for the transparency of the public sphere, which is „a basic requirement of democratic constitutional states” are also dealt with. The volume includes both theoretical studies and empirical accounts which, with the help of several examples taken from Hungary and from abroad, elaborate relevant issues connected with actual problems of legal regulation, management, and technology. Among the authors of the papers, in addition to internationally acknowledged Hungarian experts, practising information technology specialists and PhD students can be found as well.

Zsuzsanna Balogh-Sárközy

„The history of the information society” by Armand Mattelart

Of the numerous books and publications by Armand Mattelart, *The History of the Information Society*, recently published by Gondolat-Infonia is the first opus that has appeared in Hungarian. Through the book the Paris professor, who plays an active part in the public life of France, gives the reader a chance to look into the past and the present of the beliefs, myths and promises that are closely linked to the notion of the information society. The extremely contentful and informative work emphasizes the ever more urging necessity of redefining the role of civil society in the global game determined by technology and the market.

Teréz Hendlein – Gergő Prazsák

**The makings of a network society: Some thoughts
on Manuel Castells’s book „The rise of the network society”**

Another suppletory book has recently been published by Gondolat-Infonia, in the „Classics of the information society” series. Now, in addition to last year’s two classic volumes by James Beniger and Armand Mattelart, the first volume of Castells’s grand trilogy „The Information Age – Economy, Society and Culture” is also available in Hungarian. This voluminous opus titled „The rise of the network society” has been devoted by its author to the introduction of one of the most important principles of social organization in our age, the network paradigm. The reviewers follow Castells’s main line of argument on the emergence of the network society. In their analysis, they present Castells’s main notions, in certain cases updating his facts, and introduce the networked world which, thanks to modern technologies, is present in all systems of society (in the economy, in culture, and in politics), that is, in our lives.

Bence Kollányi

Perspectives and policies on ICT in society

This review introduces the book titled „*Perspectives and Policies on ICT in Society*”, published by Springer in the summer of 2005 in English. The book was edited by two members of the TC9 (Computers and Society) Committee of the International Federation for Information Processing (IFIP). The papers included in the first part of the volume analyze existing strategies and political programmes for creating an information society in distinct regions of the world, while those in the second part deal with most important ethical and social issues. Several studies analyzing the changing relations between the workplaces and the homes, both of which influenced by the effects of recent innovations in information and communication technologies, can also be found in the book.

REVIEW

„Az információs társadalom tehát már akkor egyértelmű kategória volt, amikor még közel s távol nem beszélünk információtechnológiai forradalomról (noha mindenki tisztában volt vele, hogy a technológia az új modell kulcseleme lesz). Az sem volt soha kérdés, hogy szó sincs az információs folyamatokra, információfogyasztásra, információtechnológiára való leszűkítésről: a korai elméletek fókuszában mindig is az egész társadalmi komplexum állt (a gazdaságtól a kultúrán át a személyiségig), az információ és a tudás különböző alakzatainak közös kezelésével. [...] az történt tehát, hogy a fogalmi megsokszorozódás valójában visszavetési kísérletnek tekinthető az »információs társadalom« fogalmának eredeti, »paradigmatikus«, »holisztikus«, komplex értelméhez.”

(Z. Karvalics László)

„Az interaktív közönség elmélete alapvető kihívást jelentett a hatásvizsgálatok számára, és mindenféle politikai következménnyel járt. Ez az elmélet alkalmazható az új médiára is. Van például egy közös nyelv – a hipertext nyelve. Bármely meghatározott cél – miriádnyi különféle szempont és alternatív kódolás szerint újra feldolgozva – pillanatok alatt elavulttá válik. A kultúra fragmentálódása és a hipertext önmagába visszatérő, körkörös jellege a kommunikációs hálózatokban a kulturális célok individualizálódásához vezet. A termelés hálózatosodása, a fogyasztás differenciálódása, a hatalom decentralizálódása és a tapasztalatok individualizálódása – a célok szétterjedése révén felerősítve és kodifikálva – az elektronikus hipertext törött tükrében tükröződik vissza, ahol az egyetlen közösen elfogadott cél a részvétel, a belépés a megosztott hálózatba [<http://www.chet.org.za/networksoc.html>].”

(Terhi Rantanen interjúja Manuel Castellsszal)

„Ahhoz, hogy az átalakulás sikeres legyen, az új vezetőknek »a legjobbak és a legkiválóbbak« közül kell kiválogatódniuk, legalább négy társadalmi szektorban: a közszférában, a gazdaságban, a tudomány világában és a civil társadalomban. A kooperatív hálózatokba szerveződött vezetésnek ez a modellje, amit »négyoldalú«, vagy »gyémánt« modellnek neveztem, eredetileg olyan hasonló gondolkodású egyének közös megegyezéssel létrehozott hálózatoként jön létre, akik az IKT szabad elterjedésének előmozdítására törekednek. Amikor sikert érnek el, akkor ezek az egyének és kollektívák közötti egyezkedések a kapcsolatok, vagyis a hálózatok elkülönülő, de társadalmilag összekötött csomópontjait hozzák létre.”

(Ernest J. Wilson III)